

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**SÜLEYMAN DEMİREL'İN ORTA ASYA POLİTİKASI
(1991-2000)**

İlker LİMON
1148229201

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Fahri TÜRK

SÜLEYMAN DEMİREL'İN ORTA ASYA POLİTİKASI (1991-2000)

ÖZET

Bu tezde Türkiye ile Orta Asya Devletleri arasındaki ilişkilerde Süleyman Demirel'in üstlendiği rol (uluslararası sistemde karşılık bulduğu rol) ve bu durumun ilişkilere etkisi incelenmiştir. Çalışma, Türkiye ve Orta Asya ilişkilerinde Demirel'in 1991-2000 dönemi ile sınırlandırılmıştır. Demirel, 1991-1993 yılları arasında Sekizinci Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile benzer politikalar benimsemiştir. Dolayısıyla bu dönemde Orta Asya politikasının öncelikli bir devlet politikasıdır. 17 Nisan 1993 tarihinde Özal'ın hayatını kaybetmesi, Demirel'i Türkiye'nin Orta Asya politikalarında en önemli aktör konumuna getirmiştir.

Çalışmanın temel sorusu; “Dünya genel durumunda yaşanan değişimle birlikte, ABD ve Batı'nın Türkiye'ye öngördüğü rol (laik-liberal devlet modeli), Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik dış politika yaklaşımında ne derece etkili olmuştur?” şeklinde formüle edilmiştir. Bu temel soruya cevap ararken oluşturulan ikincil sorular şunlardır: “Demirel'in Türkiye için Orta Asya'da öngördüğü rol devletlerarası ilişkileri nasıl etkilemiştir?”, “Demirel'in Orta Asya Devletlerinin devlet başkanları ile yaptığı görüşmelerde kullandığı söylemler Türkiye'nin rol değişimine etki etmiş midir?”, “Demirel ulusal ve uluslararası düzeyde hangi rolü benimsemiştir?” Bu minvalde çalışmanın hipotezi, “Dünya konjonktüründe yaşanan değişimle birlikte, ABD ve Batı'nın Türkiye'ye öngördüğü rol, Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik dış politika yaklaşımının şekillenmesinde etkili olmuştur.” şeklinde oluşturulmuştur. Bu doğrultuda araştırmada ağırlıklı olarak birincil kaynaklar kullanılmıştır. Toplanan bu veriler söylem ve içerik çözümlemesine tabi tutulmuştur. Ezcümle kapsamlı bir araştırmanın ardından ortaya atılan hipotez doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rol Kuramı, Süleyman Demirel, Orta Asya, Türk Dış Politikası, Söylem Analizi, İçerik Çözümlemesi

SÜLEYMAN DEMİREL'S CENTRAL ASIAN POLICY (1991-2000)

ABSTRACT

In this thesis, the role of Süleyman Demirel in the relations between Turkey and the Central Asian States (the role that he finds in the international system) and the effect of this situation on the relations were examined. The study is limited to Demirel's 1991-2000 period in Turkey and Central Asia relations. Demirel adopted similar policies with the Eighth President Turgut Özal between the years 1991-1993. Therefore, it is a primary state policy of the Central Asian policy in this period. Özal's death on 17 April 1993 made Demirel the most important actor in Turkey's Central Asian policies.

The main question of the study; "With the change in the general situation in the world, how effective was the role (secular-liberal state model) envisioned by the USA and the West for Turkey in Demirel's foreign policy approach towards the Central Asian States?" has been formulated. The secondary questions created while seeking an answer to this basic question are as follows: "How has the role Demirel envisioned for Turkey in Central Asia affected interstate relations?"; "Did the rhetoric used by Demirel in his meetings with the heads of state of the Central Asian States have an impact on Turkey's role change?" and then "Which role has Demirel adopted at national and international level?" The hypothesis of this studied was "With the change in the world conjuncture, the role envisaged by the USA and the West for Turkey has been effective in shaping Demirel's foreign policy approach towards the Central Asian States." formed in the form. Primary sources were mainly used in the research. These collected data have been subjected to discourse and content analysis. In short, the hypothesis put forward after a comprehensive research was confirmed.

Keywords: Role Theory, Süleyman Demirel, Central Asia, Turkish Foreign Policy, Discourse Analysis, Content Analysis

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın amacı; 1991-2000 yılları arasında Süleyman Demirel'in Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine ilişkin politikasını rol kuramı kapsamında ele almaktır. Bu çalışmanın diğer araştırmalardan farkı; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nin taranması ve Süleyman Demirel Külliyesi'nde toplanan birincil veriler ışığında yazında henüz aydınlatılmamış noktalara açıklık getirmeye çalışmasıdır. Ayrıca dönemin önemli ulusal gazeteleri; Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet, Sabah, Milli Gazete, Türkiye, Akşam ve Tercüman gazetelerinde Demirel'in Orta Asya'ya yapmış olduğu ziyaretlerin izi Beyazıt Devlet Kütüphanesi Gazete Arşivi'nde aranmıştır. 1991-2000 yıllarını kapsayan süre boyunca Demirel'in Orta Asya politikası, devlet başkanları zirvelerinde ve resmî ziyaretlerde verdiği demeçler yardımıyla söylem analizi yöntemi ile çözümlenmiştir.

Satırlarını okuduğunuz eser uzun ve zahmetli bir yolculuğun hikâyesi olarak dünyaya gelmiştir. Tezin son kelimelerini yazmak tarifsiz duyguları da beraberinde getirmektedir. Elinizde tuttuğunuz çalışma bilimin kadim ve evrensel kaideleri ile nesnel bir şekilde kaleme alınmıştır. Tezi hazırlamamda büyük emeği ve katkıları olan danışmanım ve hocam sayın Prof. Dr. Fahri TÜRK'e tüm kalbî duygularıyla şükranlarımı sunarım. Değerli Hocamın, münevverliğinden ve şahsiyetinden sadece ben değil gelecek nesillerin de istifade edeceği inancındayım. Görüşleri ile çalışmama katkıda bulunan Tez İzleme Komitesi Hocalarım; Prof. Dr. Burak GÜMÜŞ, Dr. Öğretim Üyesi Serap YOLCU YAVUZ ve Dr. Öğretim Üyesi Sedef ZEYREKLİ YAŞ'a teşekkürleri bir borç bilirim. Tezimin Isparta'daki araştırma basamağında işlerimi kolaylaştıran, iyi kalpli insanlarla tanışmama aracılık eden hocam Dr. Taner ZORBAY'a ve Süleyman Demirel Külliyesi Demokrasi ve Kalkınma Müzesi'nden ve Bilgi ve Belge Merkezi'nden sorumlu Müdür Sayın Osman Siviloğlu Beyfendiye ayrıca teşekkür ederim. Eğitimim ve öğretimim sürecince beni yüreklendirmelerinin yanı sıra maddi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen manevî annem ve babam Fatma-Mehmet KARAKUZU'ya tüm güzel sözleri armağan ediyorum. Bu zorlu süreçte karamsarlığa kapıldığımda ilham veren sözleriyle hayata dair umutlarımı yeşerten Dr. Zuhale ENGİN'e de sonsuz teşekkürler.

Bu çalışmayı zor günlerimde her zaman yanımda olan ve “Güzel Günler Göreceğiz” inancımı sürekli canlı tutan kıymetli dostum ve meslektaşım Öğr. Gör. Taner KARAKUZU’ya ithaf ediyorum.

Türk bilim camiasına kutlu olsun.

Uzunköprü/2022

İÇİNDEKİLER	Sayfa
Ön söz.....	iii
İçindekiler.....	v
Kısaltmalar	viii
Tablolar Listesi.....	x
Şekiller Listesi.....	xii
1. Giriş.....	1
1.1.Analitik Yapı.....	5
1.2.Yazın.....	8
1.3.Yöntem.....	11
2. Rol Kuramı.....	12
2.1.Rol Türleri.....	24
2.2.Rollerin Yürütülmesi ve Kimlik İlişkisi.....	24
2.3.Rol Beklentileri ve Algıları.....	27
2.4.Rol Değişimi ve Çatışması	29
3. Türk Dış Politikası ve Süleyman Demirel	31
3.1. Türk Dış Politikası.....	32
3.1.1. Soğuk Savaş Dönemi (1945-1965).....	32
3.1.1.1. Türkiye – ABD İlişkileri.....	33
3.1.1.2. Türkiye – SSCB İlişkileri.....	37
3.2.1. Demirel’in 1967 Sovyetler Birliği Ziyareti.....	41
3.2.2. Ziyaretin Ulusal Basında Yansımaları.....	42
3.3. Demirel’in Liderliği Bağlamında Dış Politika Analizi.....	48
4. Orta Asya Devletlerinin Bağımsızlık Süreci ve Demirel.....	53
4.1. Türk Dış Politikası Üzerine Genel Bir Değerlendirme	53
4.2. Türkiye’nin Orta Asya Politikası	56
4.3. Türk Seçkinlerin Orta Asya’ya Bakışları	59
4.4. Karar Alıcıların Düşün Dünyasında Orta Asya	62
4.5. İlk Temaslar ve Yankıları.....	68
4.6. Demirel’in Orta Asya Hakkındaki Düşünceleri	70
4.6.1. Türkiye ve Özbekistan	77
4.6.2. Türkiye ve Kazakistan	79

4.6.3. Türkiye ve Türkmenistan	80
4.6.4. Türkiye ve Kırgızistan	80
4.6.5. Türkiye ve Tacikistan	82
4.7. Demirel ve Zirveler Süreci.....	86
4.7.1. Zirveler Sürecine Genel Bakış	90
4.7.2. Demirel'in Zirvelerdeki Söylemleri.....	95
4.7.2.1. Birinci Zirve (1992).....	96
4.7.2.2. İkinci Zirve (1994).....	108
4.7.2.3. Üçüncü Zirve (1995).....	112
4.7.2.4. Dördüncü Zirve (1996).....	113
4.7.2.5. Beşinci Zirve (1998)	113
4.7.2.6. Altıncı Zirve (2000)	114
4.7.2.7. Demirel'in Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerinde Yapmış Olduğu Konuşmalar	114
4.8. Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri Arasındaki İkili Ziyaretler (1992-2000).....	121
4.8.1. Demirel'in Zirveleri	121
4.8.2. Orta Asya Liderlerinin Demirel'i Ziyaretleri	123
4.9. Gayriresmi Görüşmeler	124
4.9.1. Demirel Döneminde Türkiye'nin Orta Asya'daki Faaliyetleri	127
4.9.1.1. Kazakistan	128
4.9.1.2. Kırgızistan	128
4.9.1.3. Özbekistan	130
4.9.1.4. Türkmenistan	131
4.9.1.5. Tacikistan	131
4.9.2. Orta Asya Cumhuriyetleri İle İlişkiler	133
5. Süleyman Demirel'in Orta Asya Devletlerine İktisadi Bakışı.....	136
5.1. Serbest Piyasa.....	138
5.2. İkili Antlaşma ve Anlaşmalar	143
5.2.1. İkili Ticari An(t)laşmalar.....	145
5.2.2. İktisadi Yardımlar	149
5.2.3. Dış Ticaret	151

6. Süleyman Demirel'in Orta Asya Devletlerine Yönelik Kültür, Sanat ve Eğitim Politikası.....	158
6.1. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları ...	158
6.2. Eğitim	170
6.2.1. Büyük Öğrenci Projesi	173
6.2.2. Kültür ve Dil	177
Sonuç.....	179
Kaynakça.....	187
Ekler	213

KISALTMALAR LİSTESİ

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AEB : Avrasya Ekonomi Birliği

AET : Avrasya Ekonomi Topluluğu

AGİT : Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı

AKP : Adalet ve Kalkınma Partisi

ASAM : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi

ASELSAN : Askeri Elektronik Sanayi

BDT : Bağımsız Devletler Topluluğu

BM : Birleşmiş Milletler

CİCA : Asya'da İşbirliği Güven Arttırıcı Önemler Konferansı

DEİK : Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu

DTÖ : Dünya Ticaret Örgütü

HAVELSAN : Hava Elektronik Sanayi

İKÖ : İslam Konferansı Örgütü

İİT : İslam İşbirliği Teşkilatı

KKTC : Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

NATO : Kuzey Atlantik İşbirliği Örgütü (North Atlantic Treaty Organisation)

OAET : Orta Asya Ekonomi Topluluğu

OAIÖ : Orta Asya İşbirliği Örgütü

ORSAM : Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

STK : Sivil Toplum Kurumları

ŞİÖ : Şanghay İşbirliği Örgütü

TASAM : Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi

TACIS : Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerine Teknik Yardım

THY : Türk Hava Yolları

TİKA : Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı

TOBB : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TPAO : Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRACECA : Avrupa – Kafkasya – Asya Ulaştırma Koridoru Programı
TSE : Türk Standartları Enstitüsü
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRKPA : Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi
TÜRKSOY : Türk Kültür Sanatları Ortak Yönetimi
TÜRSAB : Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
USAK : Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu
UTA : Uluslararası Türk Akademisi
YDSİK : Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi
YYK : Yabancı Yatırımcılar Konseyi

Tablolar Listesi

Tablo 1. Demirel'in Sovyetler Birliği Ziyaretinin Ulusal Basında Yansımaları	42
Tablo 2. Demirel'in Ziyaretinin Ulusal Basına Yansımalarının İçerik Analizi.....	44
Tablo 3. Demirel'in Özbekistan ve Azerbaycan Ziyaretlerinde Yaptığı Konuşmaların İçerik Analizi	46
Tablo 4. Süreç Çıktılarının Özellikleri ve Etkileri.....	50
Tablo 5. Demirel'in Katıldığı Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri.....	96
Tablo 6. Ankara Zirvesi'nin Uluslararası Basın ve Yayın Organlarına Yansımaları.....	101
Tablo 7. Demirel'in İstanbul Zirvesi'ndeki (1994) Açılış Konuşmasının İçerik Analizi.....	115
Tablo 8. Demirel'in İstanbul Zirvesi'ndeki Kapanış Konuşmasının İçerik Analizi.....	116
Tablo 9. Demirel'in Bişkek Zirvesi'ndeki Konuşmasının İçerik Analizi	117
Tablo 10. Demirel'in Taşkent Zirvesi'ndeki Konuşmalarının İçerik Analizi	118
Tablo 11. Demirel'in Astana Zirvesi'ndeki Konuşmasının İçerik Analizi.....	119
Tablo 12. Demirel'in Bakü Zirvesi'ndeki Konuşmasının İçerik Analizi	120
Tablo 13. Demirel'in Orta Asya Cumhuriyetlerine Ziyaretleri.....	121
Tablo 14. Orta Asya Liderlerin Demirel'i Ziyaretleri.....	123
Tablo 15. Demirel'in Tacikistan'a Gönderilmesine Vesile Olduğu İnsani Yardımlar.....	132
Tablo 16. Cumhurbaşkanı Demirel Döneminde Türkiye ve Orta Asya Devletleri Arasında İmzalanan İktisadi Anlaşmalar.....	145
Tablo 17. Türkiye ve Orta Asya Devletleri Arasındaki Dış Ticaret (1993-2000).....	151

Tablo 18. Demirel Döneminde Orta Asya Devletlerinde Türkiye Tarafından Açılan Devlet Okulları.....	171
Tablo 19. Orta Asya Devletleri'nden Eğitim Kurumları Açmak İçin Alınan Araziler	172

Şekiller Listesi

Şekil 1. Rol Kuramının Kavramsal Yapısı ve Demirel'in Dış Politikası	15
Şekil 2. Rol-Kimlik İlişkisi	20
Şekil 3. Dış Politikada Rollerin Yürütülmesi ve Türkiye'nin Dış Politikasında Rol Değişimini Etkileyen Faktörler	25
Şekil 4. Türkiye'nin Uluslararası Sistemdeki Rolü (1950-1964)	37
Şekil 5. Türkiye'nin Rol Değişimi	40
Şekil 6. Hermann'ın Karar Birimi Belirleme Süreci	49
Şekil 7. Rol Kuramı Bağlamında Türk(iye) Modeli	88
Şekil 8. Rol Kuramı Bağlamında Türk(iye) Modelinin Uygulaması ...	88
Şekil 9. Rol Kuramının İktisadi Boyutu	137

1. GİRİŞ

Soğuk Savaş Dönemi'nde, (1945-1991) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Türkiye toprakları üzerindeki emellerine karşı Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Truman Doktrini¹ ve Marshall Yardımı² vasıtası ile Türkiye'ye yardım yapması nedeniyle Ankara, ABD ve Batı yanlısı dış politikalar izlemeye yönelmiştir. Bu politikaların merkezinde Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyeliği yer almıştır. NATO üyeliği ile Türk karar alıcılar ABD'den gelen ekonomik ve askerî yardımların sürmesini hesaba katmışlardır. Ayrıca NATO üyeliğini, Batı ile bütünleşme kapsamında Türkiye'nin çok partili hayatı idame ettirmesi bağlamında önemli bir milat olarak gören Türk seçkinler ve bürokratlar olmuştur.³ Bu ilişkiler, ABD'nin Türkiye'ye Jüpiter isimli uzun menzilli nükleer başlık taşıyabilen füzelerin yerleştirilmesiyle daha karmaşık bir hal almıştır. Türkiye'nin bu dış politika anlayışı 5 Haziran 1964 tarihinde Başbakan Mustafa İsmet İnönü'ye iletilmek üzere verilen Johnson Mektubu⁴ ile ciddi bir yara almıştır. Johnson Mektubu sonrası Türkiye'nin dış politikasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.⁵ Füze krizinden gerekli dersleri çıkararak Türkiye, dönemin ikinci süper gücü olan SSCB ile irtibata geçme zorunluluğu duymuştur. İşte bu uluslararası konjunktürde Sami Süleyman Gündoğdu

¹ 1947 senesinde ABD Başkanı Harry Truman tarafından SSCB tehdidine karşı hazırlanmış plandır. Truman Doktrini adıyla anılan ABD'nin uluslararası siyasetinin değiştiği ve Sovyet karşıtlığının bu yeni politikanın temel esası üzerine şekillendiği ilan edilmiştir. Ayrıca bkz. Sander, Oral, Siyasi Tarih (1918-1994), İmge Kitabevi, İstanbul 2014, s. 257-259.

² Türkiye'nin, Marshall Yardımları kapsamında 1948-1951 yılları arasında, ABD'den aldığı yardımların toplam miktarı 62 376 000 dolardır. Ayrıca bkz. Üstün, Senem, The Turkish Yearbook of International Relations, Sayı:27, 1997, ss. 31-54.

³ Erhan, Çağrı, ABD ve NATO'yla ilişkiler, (Edt.) Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt I 1919-1980, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss. 543-544.

⁴ 7 Haziran 1964 tarihinde Türkiye, Kıbrıs'ta yaşanan olumsuz hadiseler üzerine askeri müdahale yapma kararı almış, durumu öğrenen ABD çıkartmaya engel olmak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Diplomatik girişimlerin yetersiz kaldığını gören ABD Başkanı Lyndon B. Johnson 5 Haziran'da Başbakan İsmet İnönü'ye ağır ifade ve tehditlerin bulunduğu bir mektup yazmıştır. Yazına Johnson Mektubu olarak geçmiştir. Ayrıca bkz. Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Alkım yayınevi, Onyedinci baskı, İstanbul 2010, s. 941.

⁵ Özellikle Johnson Mektubu sonrası Türkiye ile Batı Blok'u çıkarlarının her zaman örtüşmeyeceği gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin NATO'dan çıkarak farklı bir birlik kurulması gerekliliği dönemin siyasetçileri tarafından dile getirilmekteydi. Erbakan, İslam ülkeleri ile birlik kurulmalı derken, Demirel ise, NATO/Batı yanlısı dış politikanın yanında Arap Orta Doğu'su ile iyi ilişkiler kurulması taraftarıydı. Dolayısıyla bu dönemde Türk dış politika anlayışı için "çok yönlü dış politika" ve "yeni güvenlik anlayışı" kavramları kullanılmaktaydı. Bu iki kavramdan kasıt, Türk dış politikasında sadece Batı ve Amerikan yanlısı politika yerine Sovyetler Birliği, komşu ülkeler, Orta Doğu ve Bağlantısız ülkeler ile iyi ilişkiler kurulmasıdır. Ayrıca bkz. Sönmezoglu, Faruk, Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 207.

Demirel, 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Başbakan sıfatıyla Moskova'ya resmi ziyarette bulunmuştur.⁶ Demirel bu ziyaretinde, SSCB ile Türkiye arasında uzun

⁶ Çalışma biyografik ya da liderlik üzerine kaleme alınmadığından ötürü Demirel'in özgeçmişini için ayrı bir bölüm oluşturulmamıştır. 1 Kasım 1924 tarihinde Isparta'nın Atabey ilçesine bağlı İslamköy'de doğan Demirel, Afyon Lisesi'nden sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'ne (İTÜ) girmiş ve 1949'da bu okuldan "Yüksek İnşaat Mühendisi" olarak mezun olmuştur. 1954 yılında Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü'nün Barajlar Dairesi Başkanlığına atanmıştır. Gene o dönemde Eisenhower bursu ile ABD'de bulunmuştur. 1962 ilâ 1964 yılları arasında, "Serbest Müşavir" olarak çalışırken bir yandan da yeni kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne bağlı İnşaat Mühendisliği Bölümü'nde dersler vermiştir. 30 Kasım 1962 tarihinde toplanan Adalet Partisi I. Büyük Kongresi'ne "Isparta delegesi" olarak katılmış ve en yüksek oyu alarak Genel İdare Kuruluna seçilmiştir. Görev dağılımında teşkilat işlerinden sorumlu genel başkan yardımcısı olan Demirel, 1963 Mart'ında Celâl Bayar'ın tahliyesi sonucunda çıkan olaylar sırasında bu görevini bırakmıştır. Parti içindeki faal siyasal hayattan çekilen Demirel, böylelikle ileride kendisine parti başkanlığı kapısını açacak bir hamle yapmış ve parti içi kısır çekişmelerin dışında kalmayı başarmıştır. Ancak parti içindeki önemli şahıslar Demirel'in tamamen siyasal hayatın dışına çıkmasına izin vermemişlerdir. Nitekim Kasım 1963 tarihinde yapılan yerel seçimlerde kendine İstanbul Belediye Başkanlığı adaylığı teklif edilmiştir. Demirel'in faal bir biçimde siyaset sahnesine çıkması, Adalet Partisi (AP) Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın 06 Haziran 1964 tarihinde ölümü üzerine ortaya çıkan parti başkanlık yarışında vuku bulmuştur. Demirel AP Genel Başkanı seçilmiş; kısa bir süre sonra, bütçe görüşmelerinde CHP azınlık hükümetinin düşmesini sağlayarak, akabinde kurulan Suat Hayri Ürgüplü koalisyon hükümetinde başbakan yardımcılığına getirilmiştir. Bu görev Demirel için adeta bir "devlet stajı" niteliğinde olmuştur. Böylelikle hem devleti ve mekanizmalarını öğrenmiş hem milletvekili olmadığı halde hükümetteki koltuğu sayesinde meclis oturumlarına girebilmiş hem de genel seçime hazırlanmıştır. 1965 seçimlerinde oy oranını neredeyse % 15 oranında arttıran AP'nin bu başarısı doğal olarak Demirel'in hanesine yazılmıştır. Demirel bu seçimlerin akabinde başbakan olmuş ve bu görevi 1971 yılının 12 Mart'ına kadar sürdürmüştür. 12 Mart 1971 tarihinde yüksek komuta heyetinin verdiği muhtıra üzerine istifa eden Demirel, 1975 yılına kadar ana muhalefet lideri olarak parlamentoda bulunmuştur. Askerlerin müdahaleci eğilimlerini dengeleyerek sürekli iktidarda kalmayı garantileyecek faydacı bir politikanın yürütücüsü olan Demirel, 1975 seçimlerinden sonra, tek başına iktidar olanağını yakalayamadığı için bir koalisyon hükümeti kurarak yine Başbakan olmuştur. Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gibi radikal partilerle ortaklık kurması, çok eleştirilmiş ve AP'nin merkez çizgisini zedeleyen bir durum olarak yorumlanmıştır. Buna karşın "iktidarda kalmak" gibi vazgeçemediği bir hedefe kilitlenmiş olan Demirel, bu eleştirilere kulak tıkamıştır. 1977 yılında yine aynı ortaklarla hükümet kurmuştur. Hükümetleri sırasında, 1970'e kadar süren "yükselme" döneminin aksine, 1970'lerde büyük bir ekonomik ve toplumsal bunalım yaşanmıştır. Demirel ve ortakları, bu bunalımın önüne geçememişlerdir. Üstelik sokak olaylarının ivmesi de her geçen gün artmıştır. Sıkıyönetimlere rağmen, ölümlerin ve çatışmaların önü bir türlü alınmadığından 1978'de hükümet düşürülmüştür. Bir sene sonra bir azınlık hükümeti kurma olanağı yakalayan Demirel, bu kez işi ciddiye almış ve eski koalisyon ortaklarından uzak durmuştur. Hatta ekonomik çöküşün önüne geçmek amacıyla 24 Ocak Kararları'nı almaktan çekinmemiştir. Aslında bunlar, Demirel'in geleneksel halkçı çizgisine ve her koşulda iktidarda kalma eğilimine pek uygun seçimler değildi. Ne var ki belli bir kararlılıkla giriştiği bu altıncı hükümet denemesi, bu kez 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle kesilmiştir. İhtilalden sonra Çanakkale Zincirbozan mevkiindeki askeri kampa kapatılan Demirel, bir kaç aylık "gözaltı" halinden sonra serbest bırakılmış ama artık hayatını siyaseten yasaklı olarak sürdürmüştür. Siyasi yasaklar 1987'de yapılan bir halk oylaması ile kaldırılınca, "nerede kalmıştık" diyerek emanetçi yöneticiler eliyle perde arkasından idare ettiği Doğru Yol Partisi'nin başına geçmiştir. Söz konusu yılda genel seçimlerde Isparta milletvekili olarak yeniden Meclis'e giren Demirel, 1991 seçimlerinden sonra Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile koalisyon hükümeti kurarak yedinci kez Başbakanlığa gelmiştir. Demirel, Turgut Özal'ın ölümü üzerine, Başbakanlıktan ayrılırlarak 16 Mayıs 1993'te TBMM tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 2000 yılında görev süresi dolan Demirel, Cumhurbaşkanlığından ayrılınca aktif siyasi hayatına nokta koymuştur. Ne var ki Demirel ikinci kez Cumhurbaşkanlığı yapabileceği yeni bir anayasal çerçevenin yaratılması yönünde girişimlerde bulunmuş ancak bunda başarılı olamamıştır. "Bir bilen" olarak ülkenin daima kendisine ihtiyacı olduğu imajını ustalıkla ayakta tutan Demirel, bu kez

yıllardır gerginliklerin yaşandığını, hatta İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilişkilerin neredeyse dondurulduğunu fakat artık yeni bir döneme girildiğini dile getirmiştir. Demirel'e göre, iki ülke arasındaki güvensizlik tamamen giderilemese de, aradaki mesafe kapanmış ve düşmanlık tarihe karışmıştı.⁷ Ayrıca Demirel'in ziyareti ilerleyen süreçte SSCB coğrafyasına yönelik dış politikanın önemini ortaya koymuş ve uygun koşullar gerçekleştiğinde bu yönde adımlar atılacağına sinyallerini vermiştir. Soğuk Savaş Dönemi boyunca Demirel'in ziyareti dışında SSCB'ye başbakan düzeyinde herhangi bir ziyaret gerçekleşmemiştir.

Diğer yandan Demirel'in 1991 genel seçimleri sonrası başbakanlık koltuğuna oturması, uluslararası sistemde önemli bir gelişme olan Soğuk Savaş'ın sona erdiği döneme denk gelmiştir. 1991-1993 yılları arasında Orta Asya'da rol model ülke olma çabasına giren Türkiye, Rusya'nın etkisini kırmaya yönelik etkin bir politika izlemeye yönelmiştir.⁸

Bu tezde Türkiye ile Orta Asya Devletleri arasındaki ilişkilerde Demirel'in üstlendiği rol (uluslararası sistemde karşılık bulduğu rol) ve bu keyfiyetin ilişkilere etkisi incelemektedir. Çalışmada, Türkiye ve Orta Asya ilişkilerinde Demirel'in dizginleri eline aldığı 1991-2000 dönemi ele alınmaktadır. Demirel, 1991-1993 yılları arasında Sekizinci Cumhurbaşkanı Halil Turgut Özal ile benzer politikalar benimsemiştir. Dolayısıyla bu dönemde Orta Asya⁹ politikasının öncelikli bir devlet

siyaset çevrelerini bu yönde ikna edememiştir. Demirel bu imajı ayakta tutmasını sağlayacak belagati, pratik zekâsının ürünü olan nükteci ve özdeyiş yaratıcı söylemi, başarılı demogoguğu ve halkı daima avucunda tutacak halkçı yönü vasıtasıyla Türk siyasal hayatının en ilginç ve unutulmaz şahsiyetleri arasındaki mümtaz yeri almıştır.

⁷ Uslu, Nasuh, 1965-1970 Dönemi Dış Politika, (Edt.) Çaylak, Adem, vd., Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika, Savaş Yayınevi, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 483.

⁸ Erol, Mehmet Seyfettin, Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler, (Edt.) Çakmak, Haydar, Türk Dış Politikası 1919-2008, Platin Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2008, s. 814.

⁹ Orta Asya terimi bugün, eski Sovyetler Birliği sınırları içinde bulunan ve titüler halkları çoğunlukla Müslüman olan ülkeler; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan için kullanılmaktadır. Sovyet dönemi süresince ve dağılmanın ilk yıllarında Orta Asya bölgesi için, 'Orta Asya ve Kazakistan' terimi kullanılmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa bir süre sonra Taşkent'te bir araya gelen eski Sovyet Orta Asya liderleri, Kazakistan'ın da Orta Asya teriminin kapsamına girmesini kabul ettiler, böylece bugün Orta Asya denildiğinde yukarıda verilen beş cumhuriyet anlaşılmaktadır. Tarihin farklı dönemlerinde, Orta Asya bölgesini de içeren coğrafya için farklı terimler kullanılmıştır. Örneğin 'Türkistan', terimli 'İç Asya' bu terimlerden ikisidir. 19. Yüzyılda 'Türkistan' terimi; 'Rus Türkistanı' (Batı Türkistan), 'Çin Türkistanı' (Doğu Türkistan) olarak hem birleştirici hem de sömürgeci bir zihniyetle, ayırıcı bir yaklaşımla kullanılmaktaydı. Bu coğrafya için kullanılan bir diğer terim 'İç Aya'dır. Bu terim Sinor (1997) tarafından Merkezi Asya anlamında, Türk, Moğol, Mançu ve İdil-Ural topluluklarını da içeren bir anlamda kullanılmaktadır. Öte yandan, Doğu'da

politikası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özal'ın ve Demirel'in bölgeye yönelik politikaları büyük benzerlik taşımıştır ancak 17 Nisan 1993 tarihinde ilk anılan liderin hayatını kaybetmesi, Demirel'i Türkiye'nin Orta Asya politikalarında önemli bir aktör konumuna getirmiştir.¹⁰

Demirel'in Orta Asya'ya yönelik politikası sadece söylemde kalmamış, bölgeye yönelik bir çok projeye imza atmıştır. Örneğin; 1992-1993 eğitim-öğretim döneminde uygulamaya geçen Büyük Öğrenci Projesi isimli girişim, Orta Asya Devletlerinden Türkiye'ye gelecek öğrenciler vasıtası ile Türk dostu nesiller yetiştirilmesi, sürdürülebilir ve kalıcı dostluk ilişkileri kurulması açısından büyük önem arz etmiştir. Başlangıçta beş bin öğrenci alımını öngören proje, Demirel'in isteği üzerine on bin olarak hayata geçirilmiştir.¹¹ Bu proje de göstermektedir ki; Demirel, Orta Asya'ya yönelik izlenecek dış politikayı gündelik ve kısa vadeli mülahazakardan beri uzun vadeli ve çok ciddi bir konu olarak ele almıştır.¹²

ve Batı'da geçerlilik kazanmış olan 'Orta Asya' siyasi bir terim olarak çıkmışsa da giderek bir coğrafi terim niteliğini kazanmıştır. Avrasya gibi, Orta Asya da belli bir coğrafyayı ifade eder olmuştur. Eskiden Orta Asya ilgili çalışmalarda Ora Asya; İran ve Çin'in kültürel uzantısı olarak görülür, İslamiyet de İran medeniyeti çerçevesinde algılanırdı. Diğer bir yaklaşım tarzı da Orta Asya tarihine, uygar olanlar ve olmayanların tarihteki mücadelesi ve uygar olmayanların eğilimine ve uygarlaştırılma süreci olarak bakması idi. Bütün bu çalışmalar Colin Renfrew'un tabiri ile 'hâkimiyet teorileri' çerçevesinde algılanabilir. Bu görüşlere göre, hâkimiyeti kabul gören ve tanınan alanlardan yayılan kültürel dalgalar 'yayılmacı' görüşler ile incelenmiş ve bölge halkları böylelikle ikinci planda kalmışlardır. Bugünü anlamının yollarından birinin tarihten geçtiği görüşü ile Orta Asya tarihine tematik bir dönemleme yaparak bakmak bütünü kapsamlı bir şekilde kavrayabilmemizi mümkün kılar. Orta Asya tarihinin genel özelliklerini anlamak için yalnız Orta Asya tarihi değil daha geniş kapsamlı Asya tarihi bağlamında görece merkezi imparatorlukların ve boylara dayalı bir mahalli güçlerin belli aralıklarla birbirini izlediği aşağıdaki gibi bir dönemleme yapmamız gerekir; MÖ 200- MS 2000: evrensel imparatorluklar; MS 200-550: mahalli güçlerin hâkim olduğu dönemler; 1206-1350: Cengiz Han Devleti; 1350-1500: yeniden yapılanma ve Timuriler; 1500-1750: bölgesel imparatorluklar; 1750-1875: mahalli hanlık ve beylikler; Çarlık Rusyası; SSCB; Sovyet sonrası (Bağımsız Cumhuriyetler). Ayrıca bkz. Togan, İsenbike, Bugünü Anlamak için Orta Asya Tarihine Bir Bakış, (Edt.) Komşuoğlu, Ayşegül, ve Balım, Çiğdem, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dili Halklar-Türkiye İle İlişkiler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 21-23. ve Türk, Fahri, Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasal Hareketler 1989-2007; (Edt.) Pultar, Gönül, Ağır Gökyüzünde Kanat Çırpamak Sovyet-sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel Kimlik Arayışı ve Müzakeresi, Tetragon Yayınları, İstanbul 2012, s. 287-324. ve Türk, Fahri, Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasal Hareketler (1989-2007); bilig, Güz / 2009, Sayı 5, 205-230.

¹⁰ Bununla birlikte belirtilmelidir ki; Türkiye'de o dönem cumhurbaşkanlığı daha çok sembolik bir makamdır. İcra makamı ise başbakanlıktır.

¹¹ Zeybek, Namık Kemal, Türk Dünyası Deyince Türkiye'nin Orta Asya'daki İlk Adımları, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2013, s. 101.

¹² Egemenlik Derneği Başkanı Erkinbek Djorojev ile 21 Nisan 2018 tarihinde Bişkek/Kırgızistan'da yapılan görüşme.

Demirel, Özal'ın vefatından sonra mecliste yapılan seçimler sonrasında Türkiye'nin Dokuzuncu Cumhurbaşkanı seçilmiş ve 16 Mayıs 2000 tarihine kadar bu makamda kalmıştır. Ezcümle Demirel, Türkiye'nin yakın dönem siyasal hayatına damga vurmuş efsanevi liderlerden birisi olarak tarihe geçmiştir.

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan Demirel'in Orta Asya politikası incelenirken 1991-2000 yılları arası dönem mercek altına alınmaktadır. Soğuk Savaş Dönemi yeri geldikçe olayların arka planının daha iyi anlaşılabilmesi bakımından incelenmektedir. Bu sayede söz konusu dönemin değerlendirilmesi daha isabetli sonuçların alınmasına olanak sağlamaktadır. Yazarın bu konuya ilgisi, yüksek lisans ve doktora dönemlerinde Orta Asya üzerine almış olduğu derslerden ve bu dersin hocası Fahri TÜRK'ün teşviklerinden kaynaklanmıştır.

1.1. Analitik Yapı

Çalışmanın temel sorusu; “Dünya genel durumunda yaşanan değişimle birlikte, ABD ve Batı'nın Türkiye'ye öngördüğü rol (laik-liberal devlet modeli), Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik dış politika yaklaşımında ne derece etkili olmuştur?” şeklinde formüle edilmiştir. Bu temel soruya cevap ararken başvurulacak ikincil sorular; rol kuramı çerçevesinde, “Demirel, Türk dış politikasının bir aktörü müdür yoksa figüranı mıdır?”, “Demirel'in Türkiye için Orta Asya'da öngördüğü rol devletlerarası ilişkileri nasıl etkilemiştir?”, “Demirel'in Orta Asya Devletlerinin devlet başkanları ile yaptığı görüşmelerde kullandığı söylemler Türkiye'nin rol değişimine etki etmiş midir?”, “Demirel ulusal ve uluslararası düzeyde hangi rolü benimsemiştir?” şeklinde oluşturulmuştur. Bu minvalde çalışmanın hipotezi, “Dünya konjonktüründe yaşanan değişimle birlikte, ABD ve Batı'nın Türkiye'ye öngördüğü rol, Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik dış politika yaklaşımının şekillenmesinde etkili olmuştur.” şeklinde formüle edilmiştir. Bu yönleriyle bu çalışma siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler açısından alan yazına katkı sunacak özgün bir eser olma özelliğine sahiptir. Yazar, yukarıdaki sorulara, arşiv taramaları ve mülakatlardan elde edilen veriler ışığında cevaplar aramış ve Demirel'in Orta Asya siyasetini analiz etmeye çalışmıştır.

Çalışmanın merkezinde Demirel'in, Orta Asya Devletlerine yönelik politikaları yer almaktadır. Türkiye'nin Orta Asya Devletlerine yönelik politikaları tezin bağımlı değişkenini oluşturmaktadır. 1991-2000 yılları arasında Süleyman Demirel'in bu politikaları uygularken üstlendiği rol ise bağımsız değişkenidir. 1991-2000 döneminin seçilmesinin sebebi; Süleyman Demirel'in 1991'den itibaren Orta Asya politikasında üstlenmiş olduğu rolü daha iyi ortaya koymaktır. Bu araştırma ilk etapta Demirel'in Orta Asya Devletlerine (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan) yönelik izlemiş olduğu kültür¹³, ekonomi ve diplomasi alanlarıyla sınırlandırılmıştır.

Bu hipotez sınanırken, Demirel'in, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri devlet başkanları ile yapmış olduğu görüşmeleri, söylem ve demeçleri, Türkçe Konuşan Devlet Başkanları, Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, ulusal matbuatta yer alan haberler, köşe yazıları söylem analizi ve kartopu örnekleme vasıtasıyla çözümlenmektedir.

Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde bilimsel eserlerin evrensel kaideleri yerine getirilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın soruları, amacı ve hipotezlerinin neler olduğu kaleme alınmıştır. Bu çerçevede analitik yapı, yazın ve yöntem kısımları büyük bir titizlikle hazırlanmıştır. Kuramsal çerçevenin işlendiği ikinci bölümde rol kuramı, politik karar alıcı olan liderlerin uluslararası sistemde üstlendiği rol ve uluslararası sistemin lidere biçtiği rol olarak ele alınarak nazari altyapı incelenmiştir. Bu bağlamda rol kuramının ortaya çıkış noktası, uluslararası ilişkilerde karşılık bulma süreci, uluslararası sistemde rol algısı ve uygulanma aşaması, rollerde meydana gelen değişim süreçleri çözümlenmiştir.

Tezin üçüncü bölümü "Türk Dış Politikası ve Süleyman Demirel" serlevhasıyla hayat bulmuştur. Öncelikle bu kısım ile ilgili vurgulanması gereken en önemli unsur; 1960'lı yıllarda Türk dış politikasının genel analizi ve hipotezin rol kuramı kapsamında sınanabilirliği açısından büyük önem taşımıştır. Aslında bu

¹³ Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik politikaları değerlendirilirken önemli etkenlerden biri olan kültür politikaları bağlamında Fetullah Gülen'in Orta Asya Devletlerinde okullar açma girişimlerine ve faaliyetlerine yer verildiği görülmüştür. Ancak çalışmada bu boyut değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

bölümde genel Türk dış politikasının seyrinden çok Demirel'in 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği resmi temaslar çözümlenmiştir. Demirel'in bu ziyaret dâhilinde gerçekleştirdiği Azerbaycan ve Özbekistan seyahatlerinde yaptığı konuşmalar içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu ziyaretlerde Demirel'in demeçlerinin Türk matbuatına nasıl yansıdığı çözümlenmiş ve bu söylemlerin 1991 sonrası dönemde şekil değiştirip değiştirmediği irdelenmiştir. Bu bölümün yazına katkısı Demirel'in 1967 ziyaretinin bilimsel araştırmalara konu olmamasından kaynaklanmaktadır. Yazında 1967 ziyaretinin Türk dış politikası açısından önemine vurgu yapan ikincil kaynaklar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların yüzeysel ve Orta Asya boyutu ile ele alınmadığı görülmektedir. Bu bölümde öncelikle Demirel'in temaslarında (Azerbaycan ve Özbekistan) kullandığı resmi söylem çözümlenmektedir. Ardından ise Türk matbuatında ziyaretin yansımaları masaya yatırılmaktadır.

“Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi Sürecinde Demirel” başlığı tezin dördüncü ana başlığıdır. Çalışmanın bu bölümünde; rol kuramı bağlamında Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya politikasının yapıtaşları ortaya konulmaktadır. Bu minvalde seçkinlerin ve karar alıcıların tutumlarının ardından rol kuramının tamamlayıcı bir unsur olarak nitelendirilebilecek liderlik bağlamında Demirel'in önderliği değerlendirmeye tutulmaktadır. Müteakiben tündengelim yöntemiyle tezin merkezinde yer alan nazariye kapsamında zirvelere yer verilmekte sonrasında ise Demirel'in bahsi geçen toplantılardaki rolü, vermiş olduğu nutuklar üzerinden çözümlenmektedir.

Eserin beşinci ana bölümü “Süleyman Demirel'in Orta Asya Devletlerine İktisadi Bakışı” başlığıyla kaleme alınmıştır. Rol kuramı gereğince lider, liberal sistemin ve uluslararası politikanın araçlarını kullanmakla mükelleftir. Buna göre liberal sistemde lidere dört rol biçilmiştir. Lider öncelikle serbest piyasa kurallarını tam olarak yerine getirmelidir. Bu minvalde iki önemli rolü söz konusudur. Birincisi pazara serbest olarak ulaşılması için gerekli vazifelerin üstlenilmesidir. İkincisi liberal sisteme yeni geçen/geçecek devletlere öncülük etmektir. Anılan merhaleden sonra lider, liberal sistemle bütünleşmeyi sağlamak gayesiyle ticari antlaşmaları rıza yoluyla imzanasına refakat eder. Üçüncü aşamada lider pazar ekonomisini benimsemelerine karşılık hedef devlete iktisadi yardımlar aracılığıyla Nye'nın söylediği gibi havucu

gösterir. Esasında liderin üstlendiği bu rol ile karşılıklı bağımlığın en üst düzeye çıkacağı beklenir. Bu minvalde dış ticarete belirlenen hedeflere ulaşıldığı vakit liderin rolünü başarı ile tamamladığı kabul edilmektedir. Bu ifadelerden yola çıkılarak Demirel'in Cumhurbaşkanlığı döneminde rol kuramı çerçevesinde, Orta Asya bölgesinde oynadığı serbest piyasa, ikili ticaret antlaşmaları, iktisadi yardımlar ve dış ticaret konuları çözümlenmiştir.

Son bölüm “Süleyman Demirel'in Orta Asya Devletlerine Yönelik Kültür, Sanat ve Eğitim Politikası” serlevhasıyla masaya yatırılmıştır. Bu kısımda Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik kültür, sanat ve eğitim alanlarında izlemiş olduğu politikalar ve bu alanlarda ilişkilerin gelişmesine sunduğu katkılar incelenmiştir. Bu bölümde öncelikle Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları kapsamlı bir şekilde çözümlenmiştir. Ardından liderin coğrafyaya yönelik eğitim siyaseti ve Büyük Öğrenci Politikası irdelenmiştir. Bölümün son başlığında ise Demirel'in Orta Asya'ya yönelik kültür ve dil politikaları kaleme alınmıştır.

1.2. Yazın

Türkçe ve yabancı matbuat incelendiğinde Demirel'in Orta Asya politikası hakkında dört başı mamur bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu başlıkta söz konusu liderin dış politika anlayışı ile ilgili eserler eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Cengiz Ergen'in hazırladığı “Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri” başlıklı kitap¹⁴ Demirel'in cumhurbaşkanlığı yaptığı döneme ait kayıtların yer aldığı bir eserdir. Bu kitap herhangi bir çözümlene yapılmaksızın sadece veri ihtiva etmektedir. Bu yönüyle söz konusu eser Demirel'in Orta Asya Devletlerine yaptığı ziyaret tarihlerinin tesbitinde ve söylemlerinin çözümlenmesine veri sağlama bakımından yeri doldurulamaz bir görev ifa etmiştir.

¹⁴ Ergen, Cengiz, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.

Aydın Şihmantepe'nin "Türkiye'de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel Örneği"¹⁵ başlıklı doktora tezi gene uluslararası ilişkiler disiplini noktai nazarından yapılan bir çalışmadır. Bu eser Türk dış politikasında yaşanan krizlerde liderlerin davranışlarını Demirel özelinde incelemiştir. Demirel'in bu çalışmaya konu edilmesinde üç temel husus dikkate alınmıştır. İlkin, Demirel'in hem Soğuk Savaş döneminde (1945-1991), hem de sonrasında politikanın içinde bulunması, ikincisi devlet idaresinde başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı vazifelerini üstlenmiş olması, son olarak Türk siyasal hayatında yaklaşık kırk sene siyaset sahnesinde yer almasıdır. Bir dış politika çözümlemesi olan bu çalışma, dış politika sorunlarının idaresinde liderin şahsiyetinin önemli olduğu varsayımından hareket etmektedir. Çözümleme operasyonel kod (ve liderlik özellikleri) yöntemi tercih edilerek nitel olarak kaleme alınmıştır. Çözümleme, Demirel'in dış politika sorunlarının idaresi esnasında gerçekleştirdiği söylevlerin ve verdiği beyanatların incelenmesiyle yapılmıştır. Çalışmanın kuramsal boyutu tercihi yeni gelenekselci gerçekçiliktir. Araştırmanın ilk basamağında dış politika krizi kavramının tanımı yapılmıştır. Demirel'in politik yaşamı boyunca karşı karşıya kaldığı sorunlar masaya yatırılmıştır. Her krize ait tarihsel arka plan okuyucuya hatırlatılmıştır. Ardından liderin kriz yönetimi sürecindeki nutukları çözümlenmiştir. Analiz, operasyonel kod yaklaşımı temelinde çalışmanın savlarına ve sorularına cevap aranacak şekilde hazırlanmıştır. Sonuç bölümünde ise, Türk siyasal hayatında farklı makamlarda görev yapan Demirel'in, dış politika kararlarında hangi ana öğelerin etrafında toplandığı ve bunların sürece etkisi incelenmiştir.

Yazındaki bir diğer tez ise Hakan İnel tarafından kaleme alınmış "Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in Siyasi Liderliklerinin Karşılaştırılmalı Analizi"¹⁶ başlıklı çalışmadır. Eserde Özal ve Demirel'in liderliği bürokrasi, halk ve uluslararası ilişkiler başlıklarında çözümlenmiştir. Yazar iki lider hakkındaki düşüncelerini, "Özal ve Demirel halkın içinden gelmiş, halkı çok iyi tanıyan liderlerdi. Buna karşın devlet

¹⁵ Şihmantepe, Aydın, Türkiye'de dış politika krizlerinde karar alıcının operasyonel kodları: Süleyman Demirel örneği, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

¹⁶ İnel, Hakan, Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in siyasi liderliklerinin karşılaştırılmalı analizi, Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

işlerini Demirel'in daha ciddiye aldığını söyleyebiliriz[...].” şeklinde ortaya koymuştur. Yazar, Demirel'in dengeleri gözetken ve “idare etme” odaklı dış politikasının, Özal'ın idaresinde yerini dünya ile bütünleşmeye dayalı açılım hamlelerine bıraktığı tezini öne sürmüştür.¹⁷ Bu eser karşılaştırmalı bir açıdan Demirel'in başbakanlığı dönemindeki Orta Asya politikasının ve “Dış Türkler” yaklaşımının, Cumhurbaşkanı Özal'ınki ile benzer/farklı yönlerinin tespitini yaparak etkisini anlamaya çalışmıştır.

Elinizde tutmuş olduğunuz bu tezin konusuyla doğrudan alakalı başka bir eser ise Sedef Zeyrekli Yaş tarafından yazına kazandırılmış olan “Türkiye'nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel'in Rolü”¹⁸ başlıklı makaledir. Yaş, çalışmasında “Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde Orta Asya ülkeleri ile kurulan ilişkiler hangi boyutlardadır?”, “Bu ilişkiler yeterli midir?”, “Demirel'in Orta Asya ülkelerine yaklaşımı hangi şekildedir?”, “Demirel Orta Asya ülkelerine yönelik yaptığı konuşmalarında nasıl bir söylem benimsemiştir?” sorularına cevap aramıştır. Ayrıca yazar Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde Orta Asya Cumhuriyetleri ile ilişkilerin belirlenmesinde başat rol oynadığını belirtmiştir. Bu makalede sadece Demirel'in cumhurbaşkanlığı dönemi incelenmiştir. Zeyrekli'nin söylem analizi yöntemi kullandığı bu çalışma alan yazına özgün bir katkı sağlamıştır.

Hulusi Turgut'un “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel” başlıklı iki ciltten oluşan kitabı, Demirel'in siyasette geçirdiği 50'nci yılın anısına kaleme alınmıştır. Birinci cilt “Doğu Yakası'nın Hikâyesi”, ikinci cilt ise “Batı Yakası'nın Hikâyesi” isimleriyle yayımlanmıştır. Birinci cilt, bu teze ham veri temininde faydalı olmuştur. Gene bu kitap, Demirel'in SSCB'ye 1967'de yaptığı ilk seyahatten, 2000'li yıllara kadar bölgede gerçekleşen olayları kapsamaktadır. Kitap “Türklerin Atayurdu”, “Orta Asya'daki bağımsız yeni Cumhuriyetler”, “Demirel'in Avrasya Politikası”, “Milenyum'a girerken Avrasya Gerçeği” isimli dört ana başlıktan oluşmaktadır.

¹⁷ Aynı yerde.

¹⁸ Yaş, Zeyrekli Sedef, Türkiye'nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel'in Rolü, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Haziran 2013, Cilt: 4, Sayı: 2, http://www.esbadergisi.com/images/sayi7/turkiyenin_orta_asya_politikasinda_demirelin_rolu.pdf, (05.06.2017).

Diğer bir eser ise Esra Çuhadar ve meslektaşlarının kaleme aldıkları “Personality or Role? Comparisons of Turkish Leaders Across Different Institutional Positions”¹⁹ (Kişilik veya Rol? Türk Liderlerinin Farklı Kurumsal Pozisyonlar Arasında Karşılaştırmaları) başlıklı makaledir. Demirel, Özal ve Gül’ün liderlik özelliklerinin karşılaştırmalı olarak incelendiği bu çalışmada, liderlerin rol değişikliklerine karşı oldukça dirençli oldukları ve farklı rol taleplerine/beklentilerine uyum sağlarken görevlerinin de değiştiği belirtilmektedir.

Yazın taramasında yukarıda anılanların haricinde Orta Asya üzerine yazılmış birçok kitap ve makaleye²⁰ rastlanmasına karşın doğrudan Demirel’in Orta Asya politikalarına yönelik herhangi bir eser bulunmamaktadır. Bu yönüyle bu tez alan yazındaki mevcut boşluğu doldurmaya matuf önemli bir çalışmadır.

1.3. Yöntem

Bu çalışmanın amacı; 1991-2000 yılları arasında Süleyman Demirel’in Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine ilişkin politikasını rol kuramı kapsamında ele almaktır. Bu çalışmanın diğer araştırmalardan farkı; Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nin taranması ve Süleyman Demirel Külliyesi’nde toplanan birincil veriler ışığında yazında henüz aydınlatılmamış noktalara açıklık getirmeye çalışmasıdır. Ayrıca dönemin önemli ulusal gazeteleri; Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet, Sabah, Milli Gazete, Türkiye, Akşam ve Tercüman gazetelerinde Demirel’in Orta Asya’ya yapmış

¹⁹ Çuhadar, Esra, Kaarbo, Juliet, Kesgin, Baris ve Taner, Özkeçeci Binnur, Personality or Role? Comparisons of Turkish Leaders Across Different Institutional Positions, Political Psychology, Vol. 38, No. 1, 2017 doi: 10.1111/pops.12333.

²⁰ Bu çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir; Frank, Andre Gunder, The Centrality of Central Asia, Studies in History, 1992, 8(1), ss. 43–97., Aras, Bülent, Turkey’s Policy in the Former Soviet South: Assets and options, Turkish Studies, 2000, 1:1, ss. 36-58., Bal, İdris, Turkey’s Relations with the West and the Turkic Republics: The Rise and Fall of the Turkish Model, Routledge, London 2000., Aydın, Mustafa, Turkey and central Asia: Challenges of change, Central Asian Survey, 1996, 15:2, ss.157-177., Robins, Philip, Between Sentiment and Self-Interest: Turkey’s Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States, Middle East Journal Vol. 47, No. 4 (Autumn, 1993), ss. 593-610., Wheele, Thomas, Turkey’s role and interests in Central Asia, Saferworld October 2013., Fida, Zeeshan, Central Asia’s Place in Turkey’s Foreign Policy Perspectives, 2018, Vol. 15, No. 1, ss. 113-125., Komşuoğlu, Ayşegül, Siyasal Yaşamda bir Lider Süleyman Demirel, Şubat 2008 İstanbul Bengi Yayınları., Türk, Fahri, Türkiye’nin 1990’lardaki Kültür Dış Politikaları ve Yansımaları, (Der.) Efeğil, Ertan ve Kalaycı, Rıdvan, Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi, Cilt I, Nobel Yayınları, Ankara 2012, s.639-659., Türk, Fahri, Türkiye ile Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler 1992-2009, (Edt.) Türk, Fahri, Türk Dış Politikasında Güncel Paradigmalar, Kriter Yayınevi, İstanbul 2010, ss.1-15.

olduğu ziyaretlerin izi sürülmüştür. Demirel'in Orta Asya politikası, devlet başkanları zirvelerinde ve resmi ziyaretlerde verdiği demeçler yardımıyla söylem analizi yöntemi ile çözümlenmiştir. Demirel'in Orta Asya'ya yaptığı ziyaret tarihlerinin tespitinde Ergen'in "Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri" başlıklı kitabı önemli bir görev ifa etmiştir. Yukarıda bahsi geçen kaynaklardan elde edilen veriler söylem analizi yöntemi yardımıyla çözümlenmiştir.

2. Rol Kuramı

Yukarıda dile getirildiği gibi bu çalışmanın merkezinde Süleyman Demirel'in Orta Asya politikası yer almaktadır. Bu tezin kuramsal boyutu oluşturulurken salt liderlik kuramlarından hareket edildiğinde, Orta Asya politikalarının analiz edilmesinin güçleştirdiği ve hatalı çıkarımlara yol açtığı anlaşılmıştır. Şayet bu çalışma biyografik bir eser olarak kaleme alınmış olsaydı liderlik kuramları kullanılabilirdi. Lakin Demirel sadece bir lider değil, bilâkis dış politika karar alıcısı ve devlet politikası uygulayıcı olduğundan onun dış politika anlayışını sadece birey (lider) merkezli olarak ele almak hatalı sonuçlara yol açmaktadır. Bununla birlikte yapılan çalışmanın sadece rol kuramı çerçevesinde değerlendirilmesi bazı noktalarda yetersiz kalmaktadır. Dile getirilen bu açmazdan dolayı bu çalışmanın kuramsal boyutu tam da liderlik ve rol kuramının kesiştiği ortak payda da yer almaktadır. Rol kuramı dünya siyasal sisteminde söz sahibi devletlerin diğer devletlere, deyim yerindeyse hangi rolü üstleneceklerini üstü kapalı olarak dikte ettiği görüşünden hareket etmektedir. Bu durum akıllara "Madem ki üstlenilecek roller belli ise Türkiye'nin Orta Asya politikasında Süleyman Demirel'in hiç mi etkisi bulunmamaktadır?" sorusunu getirmektedir. Bu sorunun yanıtlanması amacıyla Türkiye'nin uluslararası sistemdeki rolü bağlamında Demirel'in uyum yeteneği, fırsatları öngörebilme ve toplumsal sürükleyicilik etkisi yeri geldikçe ele alınmaktadır.

Yapılan bu açıklamalardan sonra rol kuramı hakkında aşağıdaki satırlarda yer alan değerlendirme yapılabilir: Rol kuramı, 1930'ların başlarında sosyolojik bir kavram olarak Robert E. Park, Jacob L. Moreno, Talcott Parsons, Herbert Mead ve Ralph Linton gibi düşünürlerin öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Kuramın merkezinde insanların davranış kalıpları ve bu davranış kalıplarından kaynaklı beklentilerin,

kimliklerin, sosyal yapıların ve bireysel tepkilerin roller üzerindeki etkileri yer almaktadır. Rol kavramı başlangıçta sahne sanatlarından ödünç alınmış ve ardından sosyal düzenin işleyişinin farklı bir bakış açısıyla anlaşılabilmesi için onu oluşturan bireylerin özellikleri ve davranışları ile ilişkilendirilmek suretiyle sosyal psikoloji, antropoloji, siyaset bilimi, ekonomi ve uluslararası ilişkiler gibi farklı disiplinlerin ilgisine mazhar olmuştur. Rol kuramının siyaset bilimine uyarlanması daha sonraki yıllara rastlamaktadır.²¹

Yukarıda vurgulandığı üzere rol kuramı, tiyatro hakkında bir mecaz üzerine kurgulanmıştır. Aktörler, tiyatrodaki senaryoya bağlı olarak kendi rollerini oynarlar. Ez cümle senaryonun getirmiş olduğu bazı kısıtlamalarla karşı karşıyadırlar.²² Böylelikle aktörlerin performansları belirgin ve tahmin edilebilir olmaktadır. Rolün farklı dönemlerde ve aktörlerle oynanması sıra dışı performansları da beraberinde getirmektedir. Bu açıklamalar Demirel'in Orta Asya politikasına uyarlandığında iki dönem ve farklı iki senaryodan bahsetmek mümkündür. Birinci dönem (Demirel'in 1967 SSCB ziyareti) oynanan rol ile ikinci dönem oynananın (Orta Asya Devletlerinin 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmaları sonrası) birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Örneğin Demirel'in 19 Eylül 1967 yılında gerçekleştirmiş olduğu on günlük SSCB ziyareti birinci duruma örnek gösterilebilir. Ziyaretin ana konusu (senaryosu) SSCB ile iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması olmuştur.²³ Demirel bu ziyaretinde Bakü ve Taşkent'te ortak tarih ve kültürden bahsetmesine karşın genelde altını çizdiği en önemli konu Türk-Sovyet dostluğu (senaryonun sınırlılığı) olmuştur.²⁴ Esasında bu ziyareti, Türkiye'nin Kıbrıs sorununda müttefik arayışı olarak değerlendiren kimseler (izleyiciler) de mevcuttur.²⁵ Burada senaryoya bağlı olarak Demirel'in Orta Asya Devletleri konusunda, Sovyetlerin tezine (oyuncunun baş aktöre mesafesi) karşı çıkmadığı görülmektedir. Dolayısıyla aktörler farklı koşullarda farklı sosyal davranışlar benimserler ve yaşananlardan anlamlar çıkarırlar.

²¹ Adigbuo, Richard, Beyond IR Theories: The Case for National Role Conceptions, Politikon, Vol. 34 Issue 1, s.88.

²² Bozdağlıoğlu, Yücel, Konstrüktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi, (Der.) Arı, Tayyar, Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1 Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika, MKM Yayınları, Bursa 2012, s. 138.

²³ Türker, Suat, Başkent Moskova'da Kosigin Karşılıdı, Milliyet Gazetesi, 20 Eylül 1967, s.1-7.

²⁴ Demirel Taşkent'e Gitti, Milliyet Gazetesi, 24 Eylül 1967, s.1.

²⁵ Armaoğlu, Fahir, Görüşmeler ve Sonrası, Milliyet Gazetesi, 19 Eylül 1967, s. 2.

İkinci durumda yani 1991'den sonra Demirel'in Orta Asya'ya yönelik rolü düşünüldüğünde farklı bir senaryonun benimsendiği görülmektedir. Bu dönem ABD ve Batılı devletlerin (baş aktörler) Orta Asya Devletlerini liberal ve demokratik sisteme dâhil etme gayretleri bakımından önemlidir. Gene burada altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise Rusya'nın (değişmeyen baş aktör) bölgedeki etkisidir. Rusya'nın etkisini birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. Örneğin bağımsızlık sonrasında Orta Asya'da Ruslar ve Rusça önemli bir yer işgal etmiştir.²⁶ Sovyetler Birliği'nin dağılması (farklı koşullar/senaryo değişikliği) ile birlikte Demirel'in Orta Asya politikasında (algı/rolünde) değişikliğe gittiği görülmektedir. Söz konusu lider verdiği bir mülakatta; "Taşkent'te, Almatı'da, Duşanbe'de Rusya'nın ne hakkı vardı?"²⁷ sorusunu sormak (senaryonun bağdaşması) suretiyle Türkiye'nin politikasını (rolünü) değiştirmeyi amaçladığı yönünde işaretler vermiştir. Diğer yandan Türkiye'nin bölge devletlerine 'ağabeylik'²⁸ (figüran) görevine soyunması söz konusu ülkenin ekonomik ve siyasal yetersizlikleri nedeniyle mümkün olmamıştır. Türkiye'nin söz konusu dönemdeki ekonomik yetersizlikleri (yapımcının kısıtlı bütçesi) Orta Asya Devletlerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu bağlamda Demirel'in rolünü ayrı bir yere koymak gerekmektedir. Demirel bu açıdan değerlendirildiğinde Orta Asya Devletleri üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı düşünülmektedir. Bunun nedeni rol kuramı gereğince roller, olaylar ve fırsatlar ve beklentiler üzerinden şekillendiği için liderin oynanan roldeki etkisi gölgede kalmaktadır. Ancak ilk bakışta doğruymuş gibi görünen bu değerlendirme Demirel söz konusu olduğunda hatalı ve yanıltıcıdır. Bu yüzden çalışmada Demirel gibi bir liderin bireysel özelliklerini de gözardı etmemek ve rol kuramının açıklayıcı gücünü arttırmak adına söz konusu

²⁶ Ayrıca bkz. Kongar, Emre, 21. Yüzyılda Türkiye/2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 46. Baskı, İstanbul 2016, s.475-476.

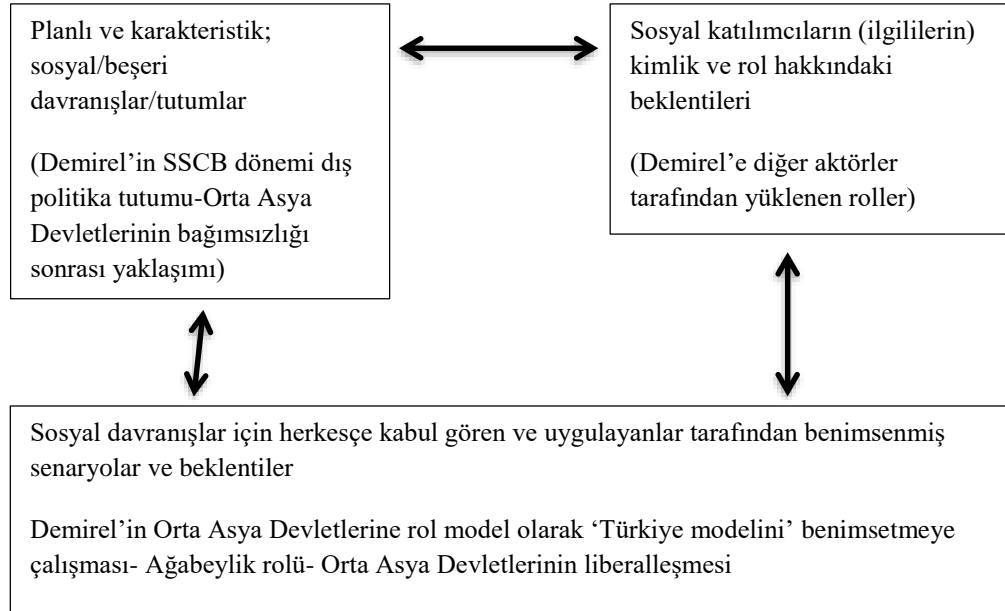
²⁷ Başlamış, Cenk, Demirel'in Orta Asya Planı, Milliyet Gazetesi, 27.07.1998, s. 19, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6cpE_x2B_9_x2F_VNmVdm9iKtuUmIw_x3D_x3D_, (06.07.2018).

²⁸ 1990'lı yılların başında Orta Asya Devletleri, Türkiye'nin "ağabeyleri" olmadığını vurgulamaktadırlar. Çünkü bu devletler kendi ulus-devlet ve millî kimliklerini inşa etmeye çalıştıklarını belirten görüşler mevcuttur. Ayrıca bkz.; Bora, Tanıl, Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, İletişim yayımları, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 253., Fatih Yalçınkaya Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010) Esba Dergisi, Cilt:1 Sayı:1, Haziran 2010, http://www.esbadergisi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=29&lang=tr, (20.12.2017).

liderin bireysel özellikleri de rol kuramına dâhil edilerek eklektik bir kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Diğer bir ifadeyle bu tezin kuramsal çerçevesi rol ve liderlik kuramları arasında bir yerde konumlanmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Demirel'in liderlik özellikleri ve dış politikadaki etkileri analiz edileceğinden burada ayrıca yer verilmemiştir. Bu bağlamda, rol kuramının üç ayaklı bir yapı üzerinde kavramsallaştırıldığı görülmektedir.²⁹ (bkz. Şekil 1)

Rol kuramının temel bileşenleri olan karakteristik davranışlar/tutumlar, oynanması gereken mecburi sahneler ve senaryolar üzerinde umumi bir uzlaşa sağlanamamıştır. Buna rağmen, rol kuramına göre, rollerin ortaya çıkmasındaki en önemli öge, deneyimle öğrenilen ve farkındalık oluşturan diğerlerinin beklentileri olmaktadır.³⁰ Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Orta Asya Devletlerini ziyaretlerinde, Türkiye'nin bu ülkeleri uluslararası alanda desteklemeye hazır olduğunu belirtmiştir (rolün ortaya çıkması).³¹ Ancak İslam Kerimov hariç diğer Orta Asyalı liderler bu ifadelerden rahatsız olmuşlardır³² (diğer aktörlerin beklentileri).

Şekil 1. Rol Kuramının Kavramsal Yapısı ve Demirel'in Dış Politikası

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

²⁹ Biddle, Bruce J., Recent Developments in Role Theory, Annual Review of Sociology, 12, 1986, s.68.

³⁰ Biddle, Bruce J., a.g.e., s. 69.

³¹ Oran, Baskın, Türk Dış Politikası 1980-2001, Cilt II, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 393.

³² Aynı yerde.

Meydana geldiği disiplinlerin alakası dâhilinde çoğunlukla sosyal yaşantı içindeki fertlerin davranışları/tutumları etrafında kurgulanan rol kuramının uluslararası münasebetler ve dış politika analizi sahalarna uygulanabilirliği bazı sualleri sorulmasına sebep olmuştur. Bu minvalde öncelikle mikro ölçekte fertlere uygulanan bir nazariyenin, ulus devletler gibi makro düzeyde araştırma gerektiren bir sahaya kurgulanması mevzusunda şüphelere/kaygılara değinen Carl W. Backman, bu tip kuramların başarısını vurgulamıştır. Backman'ın bu görüşünü destekler nitelikte bir örnek vermek yerinde olacaktır. İnşacı kuramın çıkış noktasını matematik bilimi oluşturmaktadır. Keza kadın hakları/hareketi üzerine kurulu olan feminizmin günümüzde uluslararası ilişkilerde ya da dış politika analizinde kullanıldığı bilinmektedir.³³ Backman, bu bağlamda rol kuramının, uluslararası ilişkilere ve dış politika analizine epistemolojik açıdan önemli katkılar sağlayacağını iddia etmektedir. Gene yazar, kuramın fert, toplum ve uluslararası düzeydeki sorunları ve gelişmeleri çözümlenmede yeterli olduğunun altını çizmiştir.³⁴

Dış politika analizinde kullanılan “rol” kavramı, içeriğinde bir çok ifadeyi barındırmaktadır. Bu bağlamda, rol kavramının “işlev, etki, beklenen bir davranış, dış politika kararı ya da konum” anlamlarına geldiği söylenebilir.³⁵ Bu kavramlar Demirel örneğine uygulandığında ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Demirel'in Orta Asya'daki işlevi farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Örneğin Marksist jargon Demirel'in Orta Asya'ya bakışını Turancı olarak değerlendirirken, liberaller ise onun bölge politikasını dönemsellik veya gereklilik çerçevesinde ele almaktadırlar. Diğer yandan Demirel'in Orta Asya Devletleri üzerindeki etkisini son derece önemli gören Hulusi Turgut, Cenk Başlamış, Ayşegül Aydınğül, Çiğdem Balım gibi düşünürler

³³ Örneğin; Gümüş, Burak, Feminist Açından AKP'nin Dış Politikası, (Edt.) Turan, Sibel, vd., Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, Bursa 2015, s. 313-350., Yılmaz, Oktay Berrin, Feminizm ve Uluslararası Örgütler: Kadın Hareketinin Bir Kazanımı Olarak Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), (Edt.) Turan, Sibel, vd., Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, Bursa 2015, s.351-384., Tür, Özlem ve Aydın, Çiğdem, Koyuncu Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları, s. 4-19, <http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2013/02/feminist-uluslararasi-iliskiler.pdf>, (30.05.2018).

³⁴ Le Prestre, Philippe G., (Edt.), Role Quests in the Post-Cold War Era: Foreign Policies in Transition, Montreal-London-Buffalo: McGill –Queens University Press, 1997, s. 3-4.

³⁵ Aynı yerde.

varken tam zıt görüşleri savunan Emre Kongar, Baskın Oran ve Tanıl Bora vb. kimseler de bulunmaktadır.

Rol kuramı sınırları dâhilinde bir aktörün dış siyaseti çözümlenirken “belirli kurallar dâhilinde icra edilmesi beklenen davranışlar”³⁶ olarak tanımlanan rol kavramı önem arz etmektedir. Bu çerçevede 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Batılı düşünürlerin Türkiye’nin Orta Asya’daki rol beklentileri hakkındaki görüşleri önem kazanmaktadır. Örneğin Henry Kissinger, “Adriyatik’ten Çin Seddine Türk Dünyası” kavramını dile getirmiştir.³⁷ Gene Graham Fuller, Ian O. Lesser ve Paul Henze tarafından kaleme alınan Turkey’s New Geopolitics: From The Balkans To Western China³⁸ (Türkiye’nin Yeni Jeopolitiği: Balkanlardan Batı Çin’e) başlıklı kitapta Türkiye’nin söz konusu coğrafyada oynadığı rol üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda Efe Çaman Batı’da bu yönde bir algının veya rolün oluştuğunu belirtmektedir.³⁹ Bu algıda Türk dış politika yapıcılarının söylemleri de etkili olmuştur. Söz konusu dönemde Sekizinci Cumhurbaşkanı Özal’ın dile getirdiği “21’inci yüzyılın Türk yüzyılı olacağı”⁴⁰ yönündeki söylem rol kuramı çerçevesinde “belirli kurallar dâhilinde icra edilmesi beklenen davranışlar”a örnek olarak gösterilebilir.

Rol kuramına göre sosyal aktörler/oyuncular olan bireyler gibi ulus devletler de belirli kimlik ve rol üstlenmektedir. Mevzu bahis olan kimlik ve rol algıları, yukarıda anılan nedenlerden dolayı devlet içindeki birçok birey/makam tarafından paylaşılabilir.⁴¹ Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Türkiye’de hem bireylerin tehdit algılarının değişmesi (komünizm tehdidinin ortadan kalkması) hem de Ankara’nın yeni güvenlik anlayışlarının ortaya çıkması bu duruma örnek verilebilir.⁴²

³⁶ Mercer, Jonathan, Anarchy and Identity, International Organization, 1995, vol. 49, issue 2, s. 235.

³⁷ Çaman, Efe, Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik, (Edt.) Demirtepe, M. Turgut ve Özkan, Güner, Usak Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2013, s.138.

³⁸ Ayrıca bkz. <https://www.bookdepository.com/Turkeys-New-Geopolitics-Graham-Fuller/9780813386591>, (18.06.2018).

³⁹ Çaman, Efe, a.g.e., s138.

⁴⁰ Yaş, Zeyrekli Sedef, a.g.e., s. 2.

⁴¹ Barnett, Michael, Institutions, Roles and Disorder: The Case of Arab States System, International Studies Quarterly, Vol. 37, 1993, s. 274.

⁴² Kardaş, Tuncay ve Erdağ, Ramazan, Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year:2012, s. 169, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/17766>, (28.06.2018).

Bu iki rolün birey ve devlet arasında kabul gördüğünü ve aynı düzeyde yer aldığını söylemek mümkündür.

Kal Holsti'nin rol kuramına bir başka katkısı da, devletlerin uluslararası sistemde rol benimseme aşamasında söz konusu ülkenin tarihsel, kültürel ve sosyal özelliklerinin belirleyici olduğudur.⁴³ Devletlerin benimsediği roller çerçevesinde sahip olduğu kaynaklar hiç kuşkusuz çok önemlidir. Bu minvalde Türkiye'nin kaynakları dâhilinde ortaya çıkardığı önemli bir kurum Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)'dır. TİKA 1992 yılında Demirel'in başbakanlığı döneminde hayata geçirilmiş olan bir kurumdur. Holsti'nin önermesinden yola çıkılarak değerlendirildiğinde TİKA, başta Orta Asya Devletleri olmak üzere, Türkiye'nin tarihî ve kültürel bağları olan coğrafyalar ile güçlü bir iş birliği geliştirmek üzere hayata geçirilmiştir.⁴⁴ Hâlihazırda rol kuramcıları ve inşacıların, uluslararası ilişkilerde kimlik mefhumunun kullanımı konusunda uzlaşmaya varmış olduklarını belirtmekte fayda vardır.⁴⁵ Rol kuramı ve kimlik ilişkisi ilerleyen bölümlerde ayrıca mercek altına alınacaktır.

Robert D. Putnam'a göre, rol algıları çoğunluk tarafından kabul görmese de dış politika karar alıcısı olan liderler, uluslararası sistemde devletin konumuna ve devletin benimseyeceği rollere bağlı olarak bir siyaset izleyebilirler.⁴⁶ Putnam'ın önermesine uygun olarak Demirel'in 21-23 Mart 1993 tarihinde Antalya'da gerçekleşen Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda yaptığı konuşma Türkiye ve Orta Asya Devletleri arasındaki yakınlaşmayı ve yeni siyaset anlayışını ortaya koymaktadır:

“[...] Demek istediğim odur ki, evet azadlık kazanılmıştır, ama önemli sorunlar vardır. Birbirimizi daha iyi tanımaya, 100 senenin 200 senenin ayıramadığı kardeşler olarak birbirimize daha fazla yaklaşılmaya ve

⁴³ Holsti, Ole R., The Belief System and National Images: A Case Study, The Journal of Conflict Resolution, Volume: 6 issue: 3, 1962, ss. 244-252.

⁴⁴ TİKA resmi internet sitesinden, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>, 07.07.2018.

⁴⁵ Adigbuo, Richard, a.g.e., s. 89.

⁴⁶ Putnam, Robert D., Diplomacy and Domestic Politics: The Logics of Two Level Games, International Organization, Vol. 42, No. 3, The MIT Press Summer 1988, ss. 427-460.

müşterek mirasımız olan değerlerimizi yüceltmeye mecburuz, ama birbirlerimizi anlamamız lâzım.”⁴⁷

Demirel’in yukarıda geçen ifadelerinden anlaşılacağı üzere rol algıları çoğunluk tarafından benimsenirse de politika yapıcılarının uygulamaları farklı olabilmektedir. Uygulanılan politikaların başarılı olması, bir ülkenin uluslararası sistemdeki konumunu göz önüne alarak, liderin rol algılarını rehber ilkeler olarak kullanmasında ve daha sonra dış politika kararlarını bu ilkelere uygun bir şekilde hayata geçirmesinde kendini gösterir.⁴⁸ Türkiye, 1992 yılından itibaren dış politikasını belirlerken ilk etapta duygusal davranmıştır. Aydınğün ve Balım’a göre bu durum gerçeklerin idrakında, gerçekçi bir dış politika üretilmesinde ve çeşitli düzeylerde daha kapsamlı ilişkiler kurulmasında gecikmeye neden olmuştur. Ayrıca Türkiye, bölge ile olan ilişkilerinde küresel aktörlerin uluslararası sistemdeki etkilerini dikkate alma konusunda da önemli hatalar yapmıştır. Geçen süreçte duygusallığın yerini daha somut adımların ve gerçekçiliğin aldığını belirtmekte fayda bulunmaktadır.⁴⁹ Bu durum rol algılamalarının zaman içinde duygusallıktan somut çıkarılara dönüştüğünü göstermektedir. Bu da belirlenen rolde rehber edinilen ilkelerin önemini ve bu politikaların başarı/başarısızlık ile sonuçlanmasındaki etkiyi gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Lisbeth Aggestam, rol algısının bir toplumsal oluşum olduğunu ve devletlerin de benzer şekilde çeşitli roller üstlendiklerini belirtmiştir. Genel olarak, uluslararası düzeyde bir rol tanımının yapılması ve başkaları tarafından kabul görmesi devletlerin esas amaçlarından biridir. Aksi halde roller, uluslararası sistemdeki bir iddiadan öte gidemez. Oysaki rollerin uluslararası aktörler/oyuncular tarafından kabul görme ve ulusal kimlik hususları ile yakından alakalıdır.⁵⁰

Tıpkı bireyler gibi devletler de karmaşık sorunlar karşısında tutarlı yorumlar yapabilmek ve kararlar alabilmek için net bir kimlik tanımlamasına ihtiyaç

⁴⁷ Turgut, Hulusi, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, İki cilt, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001, s. 107.

⁴⁸ Chafetz, Glenn, *The Struggle for a National Identity in Post-Soviet Russia*, *Political Science Quarterly*, Vol. 111, No. 4, The Academy of Political Science 1997, s. 661-688., Hollis, Martin, and Smith, Steve, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford: Clarendon Press 1990, s.164-167.

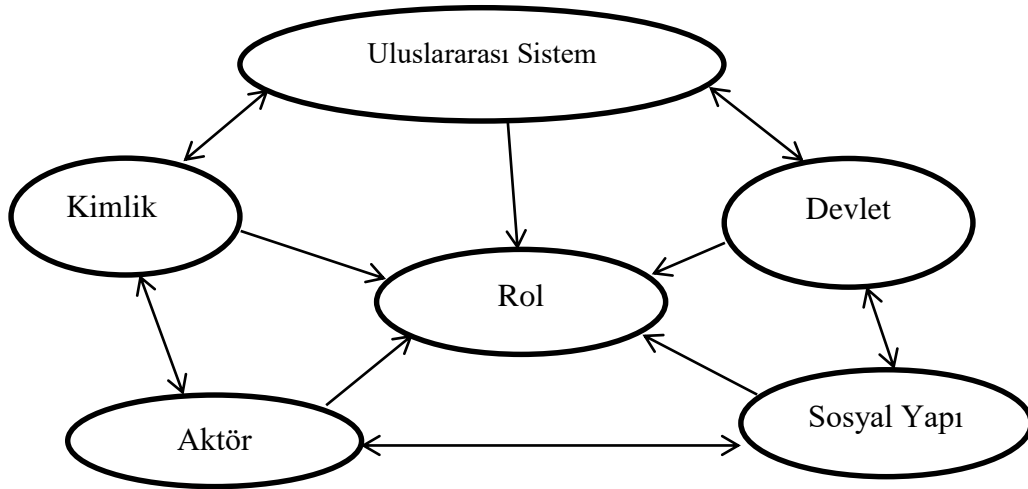
⁴⁹ Balım, Çiğdem, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler*, dört cilt, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Birinci Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 3-4.

⁵⁰ Le Prestre, Philippe G., a.g.e., s. 5.

duymaktadırlar.⁵¹ Burada karmaşık sorunlardan kasıt Orta Asya ile çıkar ilişkileri bulunan aktörlerin anarşik yapıya sahip bir uluslararası sistem içerisinde hareket etme zorunlulukları anlaşılmaktadır. Bu bölgede aktörlerin çeşitli çıkar ilişkileri bulunmaktadır. Örneğin ABD ve Avrupa'nın Orta Asya'daki çıkarları birbiriyle örtüşürken, Rusya bölgede nevi şahsına münhasır bir tutum sergilemektedir. Örgütler açısından ise Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) ve Avrupa Birliği'nin (AB) çıkarları birbiriyle yakından alakalıdır.

Rol kuramı, devletlerin bir kimliğe gereksinimleri olduğunu ve bu ihtiyacı üstlendikleri roller ile çözmeye çalıştıklarını savunmaktadır. Devletler rolleri üstlendikten/devraldıktan sonra bu keyfiyet devletin işleyişinde sistemli ve devamlı bir tesire sahiptir. Bu minvalde sosyal yapı içerisinde diğer oyuncuların beklentileri ve davranışları bu süreçle etkileşim içindedir.⁵²

Şekil 2. Rol-Kimlik İlişkisi

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 2 incelendiğinde rol kavramının merkezde yer aldığı görülmektedir. Rol birden fazla unsur tarafından etkilenmektedir. Bu unsurlar tek bir değişkenden beslenebileceği gibi birçok değişkenden de etkilenebilir. Rol merkezde yer almasına karşın diğer faktörlerle etkileşime girmediği işlevini yerine getirmemektedir.

⁵¹ Chafetz, Glenn, Abramson, Hillel, ve Grillot, Suzette, Role Theory and Foreign Policy: Belarussian and Ukrainian Compliance with the Nuclear Nonproliferation Regime Political Psychology, Vol. 17, No. 4, International Society of Political Psychology, Blackwell Publishers, Massachusetts 1996, s.733.

⁵² Holsti, Kaleji Jaakko, National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy, International Studies Quarterly, Vol. 14, Issue 3, September 1970, s. 233.

Örneğin sosyal yapı, role anlam yüklemeyi veya uluslararası sistemin desteklemesine karşın devlet veya diğer aktörlerin desteğini almadıkça başarılı olamaz.

Bu noktada rol her devlet ve uluslararası olay için kendine özgü sayılabilecek bileşenlerin bir araya getirilmesiyle oluşur ve devlet davranışlarının incelenmesinde önemli bir kıstas işlevi görür.⁵³ Bu durumda fırsatları sezip harekete geçme ve bu bağlamda karar alma yeteneği liderin katkısını ortaya koymaktadır. Örneğin Ertan Efegil'e göre; "Türkiye'de karar vericilerin ve siyasal elitlerin tamamı, siyasi görüşleri ne olursa olsun Türkiye'nin büyük devlet olduğu görüşünü benimsemişlerdir."⁵⁴ Bir aktörün/oyuncunun belirli bir rolü üstlenmesine neden olabilecek şartlar ve faktörler hakkında farklı bakış açıları mevcuttur. Sosyoloji biliminde bazı düşünürler rollerin yapısal faktörlerden etkilendiklerini vurgulamaktadırlar. Alvin Magid ise insanların davranışlarının ve beklentilerinin rollerin tanımı ve kapsamı üzerinde etkili olduğunu düşünmektedir. Rollerin oluşumunda ve tanımlanmasında karşılıklılık ilkesine işaret eden düşünürler de mevcuttur. James N. Rosenau, rolün icrasında diğer oyuncuların tutumsal beklentilerinin, rolü icra edenin kendini tanımlaması ile mümkün olduğunu belirtmektedir. Cameron Thies, rolleri, belirli bir gruptaki aktörlerin hedeflerine bağlı olarak diğerlerinin beklentileri ile ilgili sosyal pozisyonlar olarak tanımlamaktadır. Rol kuramı bağlamında "diğerlerinin beklentisi" ve rolü icra edenin "kendini tanımlaması" Demirel'in Orta Asya Devletlerinin bağımsızlık sürecinde oynadığı rol incelenirken dikkate alınacaktır.

Rol kuramına önemli katkılar sunan K. J. Holsti, sembolik etkileşimcilerden George Herbert Mead'in benlik ve diğer kavramlarından büyük ölçüde esinlenmiştir. Holsti, benliği tanımlarken, diğerlerinin önemli bir etkisi olmasına rağmen daha çok bireyin kendi kendini tanımlamasına dikkat çekmektedir.⁵⁵ Bu bağlamda, Holsti ulusal rol algısı kavramını vurgulamaktadır. Yazar, dış politika rollerinin kapsamını, siyasi liderlerin temsil ettiği hükümetin uluslararası düzeyde inandığı işlevler mucibince

⁵³ Grossman, Michael, Role Theory and Foreign Policy Change: The Transformation of Russian Foreign Policy in the 1990s, International Politics, vol. 42, 2005, s. 337.

⁵⁴ Efegil, Ertan, a.g.e., s. 47.

⁵⁵ Holsti, Kaleji Jaakko, a.g.e., s. 237. ve Benes, Vit, Role Theory: A conceptual framework for the constructivist foreign policy analysis. Mezinárodní Vztahy, 2010, Vol. 45:4, s. 72.

kararlar, söylemler, kurallar ve eylemler olarak tanımlamıştır.⁵⁶ Ulusal rol algılarına yönelik tanımlar, yazında bir çok rol kuramcısı tarafından kabul görmüştür. Örneğin Ulrich Krotz, ulusal rolü “uluslararası sistemdeki devletin bir sosyal topluluk olarak amacı ve rolü hakkındaki ortak görüşler ve fikirler” olarak tanımlamaktadır.⁵⁷ Holsti devletlerin alabileceği rolleri tanımlarken, bunun egemenlik ilkesini ön planda tutmak suretiyle liderlerin görüş ve inançları tarafından belirlendiğinin altını çizmektedir. Çünkü devletlerin ulusal egemenlik hususundaki tutumları benimsedikleri rollere ket vurabilmektedir.⁵⁸ Benzer şekilde, Philippe Le Prestre, rol kavramsallaştırmalarında ulusal rol algısının diğer aktörlerin rol beklentilerinden daha etkili olduğunu dile getirerek bunun uluslararası sistemin rol beklentisinden daha öncelikli olduğunu ve ulusal rol ile çelişen uluslararası rol söz konusu olduğunda ulusal rolün baskın çıktığını vurgulamıştır.⁵⁹ Michael Barnett, uluslararası sistemde devletlerin varlığının nadiren risk altında olduğunu ve hükümetlerin rolüne dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Aslında hükümetlerin üstlendikleri roller, tekrar seçilmelerini garantileyen ve uluslararası ilişkilerdeki rollerini meşrulaştıran yapılardır.⁶⁰ Bu durumda devletlerin uluslararası sistemde üstlendikleri roller değerlendirilirken, ulusal rol algıları ve iç siyasal unsurlar hesaba katılmalıdır.⁶¹ Yukarıda bahsi geçen açıklamalar Johnson Mektubu örneğini akıllara gelmektedir. Ulusal çıkarlar doğrultusunda Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etme düşüncesi, ABD ve Batı ile ilişkilerin kopmasına ve farklı rol arayışlarının gündeme gelmesine vesile olmuştur. Neticede Türkiye ile iyi ilişkiler kurmayı arzulayan SSCB ile yakınlaşma yaşanmıştır ki Demirel bu şartlar altında 1967 yılında bu ülkeyi ziyaret etmiştir. Bu konu üçüncü bölümde ayrıntı olarak ele alınmaktadır.

Sosyal bir yapı olarak kabul gören uluslararası sistem, devletlerin diğer ülkelerle olan münasebetlerinde farklı sosyal konumları ve ulusal rolleri vardır.

⁵⁶ Holsti, Kaleji Jaakko, a.g.e., s. 245-246.

⁵⁷ Krotz, Ulrich, National Role Conceptions and Foreign Policies: France and Germany Compared, Program for the Study of Germany & Europe Working Paper no. 02: 1, Cambridge, Harvard University, Massachusetts 2002, s. 6.

⁵⁸ Holsti, Kaleji Jaakko, a.g.e., s. 270.

⁵⁹ Le Prestre, Philippe G., a.g.e., s. 8.

⁶⁰ Barnett, Michael, a.g.e., s. 278.

⁶¹ Shih, Chih-yu, National Role Conception as Foreign Policy Motivation: The Psychocultural Bases of Chinese Diplomacy, International Society of Political Psychology, Vol. 9, No. 4, 1988, s. 599-631.

İktidardaki seçkinlerin ve dış politika yapıcılarının uluslararası alanda temsil ettikleri devletlerin davranışları üzerindeki inançları, tutumları ve fikirleri, ulusal rol algılarının oluşmasında mühim bir yer işgal etmektedir.⁶²

Philippe Le Prestre, benimsenen rollerin uluslararası siyasette kararlarının genel çerçevesi üzerine fikir oluşturacağını söylemektedir. Le Prestre ulusal rollerin kamuoyuyla paylaşılmasının tehlikesinden bahsetmiştir. Ulusal rollerin dile getirilmesi tercihleri gösterecek, uluslararası sistemdeki aktörleri harekete geçirecektir. Bu doğrultuda beklentiler tetiklenecek ve durumun yorumlanması neticesinde mevcut seçenekler tanımlanabilecektir. Bütün bunlar da icra edilecek politikaların diğer aktörler tarafından tahmin edilebilir hale gelmesine neden olacaktır. Tahmin edilen rol icracıya fazladan getirecek yükümlülükler dolayısıyla riskleri artıracaktır.⁶³ Üstlenilen rollerin Türk dış politikasında oluşturduğu beklentilerin neticeleri, Demirel'in 19 ilâ 29 Eylül 1967 tarihleri arasında SSCB'ye gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında açıklanacaktır.

Bruce J. Biddle ise, sembolik etkileşimciliği savunan George Herbert Mead gibi rol kuramcılarının, liderin rolünü belirlerken, sosyal bütünleşmenin sonucu ortaya çıkan rolleri yorumlayarak hareket ettiklerini söylemektedir. Bu bağlamda lider, kendisinin ve başkalarının hareketlerini yorumlamaktadır. Sembolik etkileşimciler, rol kavramını incelerken ortak normlar sorununa atıfta bulunmaktadır. Öyleyse bu normlar rollerin ayrıntılarının açıklanabileceği geniş bir çerçeve sunmaktadır. Rollerin; normlar, tutumlar, etkileşimler ve lider tarafından yapılan yorumların etkileşimi sonucu ortaya çıktığı varsayılmaktadır.⁶⁴

Özetle günümüzün rol kuramcıları, dış politika analizlerini rolü üstlenenler ile diğer aktörlerin beklentilerini kapsayacak şekilde genişletmişlerdir. Bu durum rollerin karşılıklı etkileşim süreciyle bir bütün olarak düşünülmüştür. Söz konusu yaklaşım, hem sembolik etkileşimciler hem de sosyal yapılar vasıtasıyla rollerin

⁶² Wish, Naomi Bailin, Foreign Policy Makers and Their National Role Conceptions, International Studies Quarterly, Vol. 24:4, 1980, ss. 532-533.

⁶³ Le Prestre, Philippe G., a.g.e., s. 5.

⁶⁴ Biddle, Bruce J., a.g.e., s. 71-72.

kurumsallaştırılması gerektiğini savunan inşaacılar tarafından ortak kabul gören husustur. Rol kuramının temel etkenleri bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

2.1. Rol Türleri

Chafetz'in maddi faktörler olarak kabul ettiği devletlerin uluslararası sistemdeki statülerini, Holsti rol algıları ve beklentileri olarak anmıştır. Uluslararası sistemde devletlerin statüleri, rol algılarını, beklentilerini ve sonuçta rol performanslarını etkilemektedir. Bir devletin uluslararası sistemde sahip olduğu statü, söz konusu devletlere davranışsal bir çerçeve sunmaktadır. Bu durum aynı zamanda devletlere belirli görev ve sorumluluklar yüklemekte ve belli davranış kalıplarının meydana gelmesine neden olmaktadır.⁶⁵ Holsti statü kavramı yardımıyla rol kuramının devletlerarası sistemi anlamaya katkı sunacağını söylemiştir.⁶⁶ Diğer yandan Barnett, statüden kaynaklı rolleri; konumsal ve tercihli olmak üzere ikiye ayırmıştır. Konumsal roller devletlerin uluslararası sistemde katıldıkları bir ittifak/birlik sonucu ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda devletler belirli kısıtlamalarla karşılaşmaktadırlar. Söz konusu sınırlılıklar devletlerin daha öngörülebilir ve tutarlı davranmalarını sağlamaktadır. Öte yandan tercihli rollerde liderin, algı ve yorumlarına göre hareket edilebilir.⁶⁷ Örneğin AB üyesi olmak isteyen bir ülkenin birlik müktesebatına uyması beklenir. Dahası bu durum söz konusu ülkeye uluslararası anlaşmalarla hareket kısıtlaması getirdiği gibi, bu statüsüne bağlı olarak vereceği kararların öngörülebilir olmasına imkan sağlar.

2.2. Rollerin Yürütülmesi ve Kimlik İlişkisi

Rol beklentileri ve rollerin farklı kaynaklardan beslendikleri ve bu süreçte oluşan algıların dış politika rollerinin belirlenmesinde önemli olduğu daha önce ele alınmıştı. Lider rolleri belirlerken, etki eden unsurlar arasında ulusal çıkarlar ve rol tanımlaması sürecinde diğer aktörlerin beklentilerine değinilmişti. Bu kısımda bu unsurların etkileşim halinde olduğu yapılar incelenmektedir. Şekil 3, Türk dış

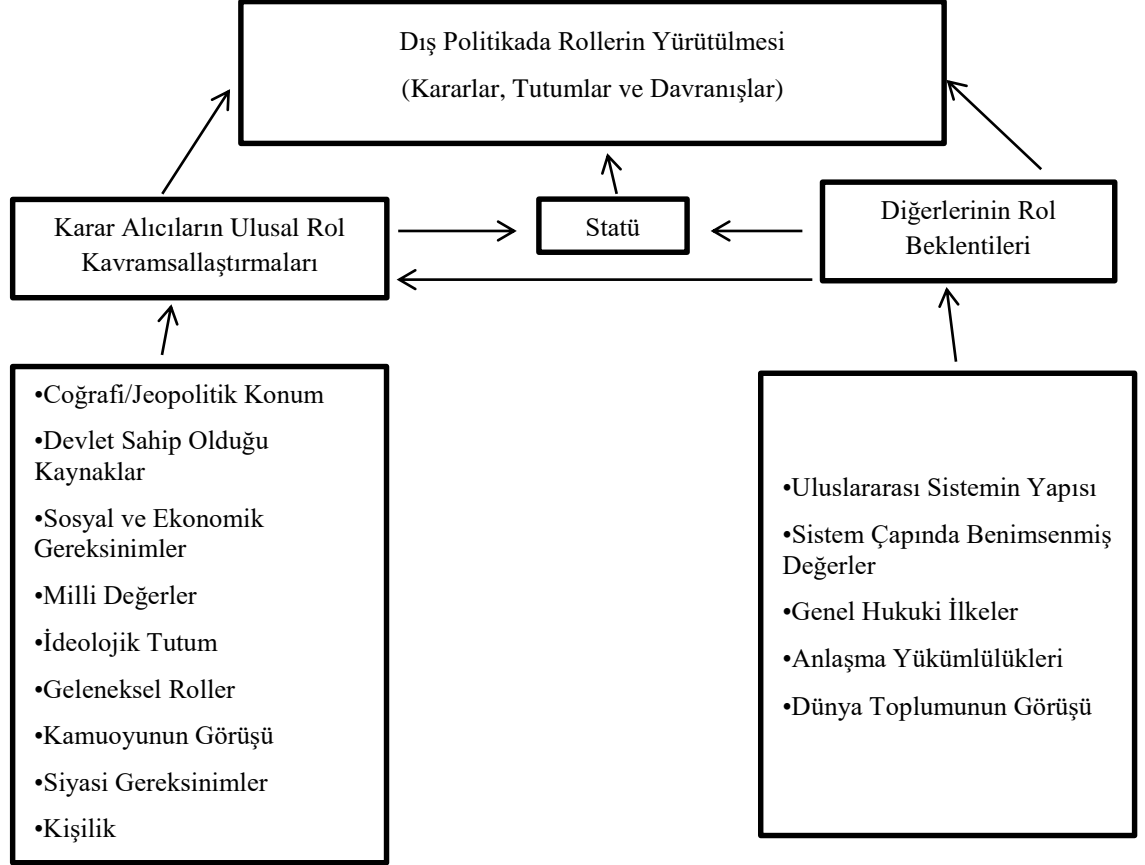
⁶⁵ Aggestam, Lisbeth, Role Conceptions and the Politics of Identity in Foreign Policy, Norwegian Research Council Working Papers, University of Stockholm 1999. Ayrıca bkz. <http://www.arena.uio.no/>, (28.07.2018).

⁶⁶ Holsti, Kalevi Jaakko, a.g.e., s. 241-242.

⁶⁷ Barnett, Michael, a.g.e., s. 273-275.

politikasında rol değişimini etkileyen faktörler hakkında sistematik bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Şekil 3. Dış Politikada Rollerin Yürütülmesi ve Türkiye'nin Dış Politikasında Rol Değişimini Etkileyen Faktörler

Kaynak: Holsti, Kaleji Jaakko, National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy, International Studies Quarterly, Vol. 14, Issue 3, September 1970, s. 245.

Devletlerin uluslararası sistemdeki yeri, tarihsel birikimi, politikacıların görüşleri ve inançları gibi etkenler bir ülkenin uluslararası sistemdeki rolü belirlenirken sürece dâhil edilmektedir. Bu nedenlerden dolayı, roller için öngörülen normlardan bağımsız olarak farklı neticeler meydana gelmektedir. Söz konusu farklılıkları ve kendine has sonuçları araştırmak için üstlenilen roller ve kimlikler arasındaki ilişkinin açıklanmasında fayda vardır. Uluslararası ilişkiler disiplinindeki rasyonel açıklamalar ile göz ardı edilen ve ikincil konumda olan sosyal (inşacı) yaklaşımlar, kimlik mefhumunu mühim adletmektedir. İnşacı yaklaşıma göre kimlik kavramına, liderlerin talepleri ve çevrelerindeki dünyanın ya da sistemin nasıl

şekillenmesi gerektiğine yönelik anlamlar yüklenmektedir.⁶⁸ Başka bir deyişle, kimlikler, devletlerin ilişkilerini etkileme gücü bakımından belirleyicidir.

Aleksander Wendt'e göre devletlerin sosyal çevreleri ne olursa olsun bağımsız bir çıkar grubuna sahip değildirler. Bunun yerine devletler çıkarlarını karar alma süreci içinde tanımlamaktadırlar.⁶⁹ Devletler çıkarlarını tanımlarlarken, sahip oldukları kimliklerden ve üstlendikleri rollerden faydalanmaktadırlar. Bununla birlikte, liderin bireysel tutumu ve diğer devletlerin etkileri, kimliklerin oluşum sürecinde dikkate alınması gereken hususlardandır. Ayrıca devletler birbirleriyle etkileşime geçmeden önce kendilerine has bir kimliğe sahiptirler. Bu bağlamda, liderler/devletler tarafından oluşturulan kimlikler ile etkileşimden önce var olan kimlikler arasındaki ayrımın künhüne varmalıdırlar.⁷⁰

Devletlerin sahip oldukları ve kendilerini öteki ülkelerden ayıran kendine has özelliklerini Wendt, kurumsal kimlik olarak tanımlamıştır. Söz konusu mefhum devletlerin temasa geçmeden önce sahip oldukları kimliklerdir.⁷¹ Birbirleriyle etkileşime giren ve kendilerini diğerlerinden farklı gören devletler, daha sonra ön görülebilir ve anlamlı hareket etmelerini sağlayan sosyal kimliklerini inşa ederler. Bu doğrultuda devletin başkalarının gözünde sosyal bir nesne olarak nasıl algılandığı da dâhil olmak üzere birçok anlam barındırır.⁷² Dolayısıyla sosyal kimlikler, devletlerin karşılıklı münasebetlerinde birden fazla duruma kılavuzluk etmektedir. Ayrıca devletler birbirlerinden etkilenmektedirler. Bu bağlamda Wendt'in sözlerine kulak verilecek olursa; "eğer etrafınızda bir komünist yoksa siz de komünist karşıtı ya da dengeleyici olamazsınız çünkü etrafınızda dengeleyeceğiniz birisi yoktur." Kimliklerin pekiştirilmesinde ötekinin önemi daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁷³

⁶⁸ Kowert, Paul A., Completing the Ideational Triange: Identity, Choice and Obligation in International Relations, (Edt.) Shannon, Vaughn P. and Kowert, Paul A., Psychology and Constructivism in International Relations: An Ideational Alliance, USA: The University of Michigan Press, 2011, s. 32.

⁶⁹ Wendt, Alexander, Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics, International Organization, Vol. 46:02, 1992, s. 391-425.

⁷⁰ Wendt, Alexander, a.g.e., s. 402.

⁷¹ Wendt, Alexander, Collective Identity Formation and the International State, The American Political Science Review, Vol. 88:02, American Political Science Association, June 1994, ss. 384-396.

⁷² Aynı yerde.

⁷³ Wendt, Alexander, Identity and Structural Change in International Politics, (Edt.), Lapid, Yosef and Kratochvil, Friedrich, The Return of Culture and Identity in IR Theory, Lynne Rienner Publishers, London 1995, s. 51.

Aslında, yukarıda belirtildiği gibi, kurumsal kimliğin devletlerin dış politika eylemleri üzerindeki etkilerini incelemeyen sosyal inşacılar, sistemsel bir yaklaşım açısından sadece sosyal kimlikleri merkeze almaktadırlar. Öte yandan rol kuramı ile devletlerin dış politikalarındaki davranışlar incelenirken Holsti'nin rol algılarına atıfta bulunmaktadır. Ancak sistemsel bir yaklaşımla rol algıları temel alındığı durumda, kapasitelerinin dışında roller üstlenen devletlerin dış siyasetindeki öncelikleri ve tutumları açıklanamamaktadır. Bu minvalde, devletlerin dış politikası rol kuramı bağlamında analiz edilirken, kimlik ve rol algıları arasında yakın bir ilişki kurulması gerekmektedir.⁷⁴

Türkiye'nin "büyük ağabey" rolü temelinde Orta Asya Devletlerine yaklaşması ve ekonomik sınırlılıkları sebebiyle bölgede beklenen teveccühe mazhar olamaması, mevcut kapasitenin dışında benimsenen rollerin yansımalarını ortaya koyması bakımından büyük önem arz etmektedir.

2.3. Rol Beklentileri ve Algıları

Simgesel etkileşimcilerin⁷⁵ vurguladıkları gibi, devletlerin uluslararası arenada üstlendikleri rol oluşturma aşaması, gerek kendilerini gerekse de başkalarını etkilemek suretiyle meydana gelmektedir. Bu doğrultuda devletlerin belirli bir senaryo karşısında oynadıkları roller esas olarak; maddi unsurlar, gerçeklik algısı ve belirli sosyal ortamlar olmak üzere üç unsura dayanmaktadır.⁷⁶ Öyleyse rol beklentileri, rolleri tanımlarken göz önünde bulundurulması gereken kavramlardan biri olmaktadır. Rol belirlenirken hem aktörün hem de başkalarının rollerinin belirlenmesi gerekmektedir.⁷⁷

Bengtsson ve Elgstrom, rol beklentilerinin bir rolü nasıl etkileyebileceğini "Diğerlerinin rol beklentileri ve içinde bulunulan durumun da gereksinimleriyle birlikte role bürünenin karakteri karşılıklı bir etkileşime girer ve bir sosyalleşme süreci

⁷⁴ Aggestam, Lisbeth, aynı çevrim içi sayfa.

⁷⁵ Yazında simgesel etkileşimcilik yerine sembolik etkileşim kavramı da kullanılmaktadır.

⁷⁶ Chafetz, Glenn, a.g.e. s. 663-664.

⁷⁷Harnisch, Sebastian, Role Theory: Operationalization of Key Concepts, Heidelberg University 2010, https://www.uni-heidelberg.de/md/politik/harnisch/person/publikationen/harnisch_2010_role_theory_conceptualization_of_key_concepts.pdf, (23.06.2018).

başlar. Bu noktada hem role bürünen hem de diğerleri üstlenilen rolün kapsamını anlar” cümleleriyle açıklamaktadır.⁷⁸ Böylece, roller iç içe geçmiş bir işlemin, karşılıklı etkileşimi sonucu gerçekleştirilir. Buna karşın rol beklentileri, Stephen G. Walker’a göre, başkalarının diğerlerine karşı haklarını, görevlerini ve sorumluluklarını sosyal bir yapı içinde içeren bir kavramdır.⁷⁹ Lisbeth Aggestam, rol beklentileri tanımında; başkalarının beklentilerine öncelik verilirken söz konusu rol hakkındaki bu kişilerin düşüncelerinin de hesaba katılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.⁸⁰ Rol beklentileri, rollerin benimsenmesi aşamasında gerçekliğin algılanmasında etkilidir. Rol oluşumunu etkileyen başka bir mefhum rol algısıdır. Bu doğrultuda Aggestam, rol algılarını, rolü üstlenenin rolüyle ilgili normatif beklentileri algılamasında etkili olduğunu dile getirmektedir. Başka bir deyişle, rol algıları dış politikanın öznel bir parçasıdır. Liderin amaçlarını/tutumlarını yansıtan rol algısı, dış politikaya bazı mesuliyetler ve taahhütler yüklemektedir.⁸¹ Holsti rolün algılanmasında, Walker’ın “beklentilerin etkisi” vurgusunun aksine “icracının, role yönelik kendi kavramsallaştırmasının” önemi üzerinde durmuştur. Ayrıca Holsti, Walker’ın roldeki beklenti etkisinin rolü icra edene referansları belirlemede yardımcı olduğunu belirtmektedir.⁸² Holsti, rol özellikleri ve rol beklentileri arasındaki ayrımı açıkladıktan sonra liderlerin, kendi devletlerine uluslararası sistemde yükledikleri rol algısının önemli olduğuna eğilmektedir.⁸³

Netice itibariyle rol algıları ve rol beklentileri, rollerin kavramsal boyutlarının şekillendirilmeleri bağlamında devletlere kritik önem atfetmektedir. Bu noktada, sosyal bir yapı içinde olan devletler, kavramsallaştırma ve beklentiler dikkate alınarak, rollerini tanımlarlar ve bunların sorumluluklarını üstlenirler. Glenn Chafetz’in de belirttiği gibi, mevcut durumun anlaşılmasını kolaylaştıran rol algıları ve beklentileri, ülkelerin uluslararası arenada oynayacağı/oynamayacağı roller hakkında ipuçları

⁷⁸ Chafetz, Glenn, a.g.e., s. 664.

⁷⁹ Wish, Naomi Bailin, a.g.e., s. 532-554.

⁸⁰ Harnisch, Sebastian, a.g.e., s. 4.

⁸¹ Aggestam, Lisbeth, Role theory and European Foreign Policy: A Framework of Analysis, (Edt.) Elgstrom, Ole, and Smith, Michael, The European Union’s Roles in International Politics: Concepts and Analysis, Routledge, London 2006, ss.31-49.

⁸² Holsti, Kaleji Jaakko, a.g.e., s. 239.

⁸³ Holsti, Kaleji Jaakko, a.g.e., s. 245-246.

vermektedir. Yukarıdaki satırlarda anlatılanlar Türkiye'nin Orta Asya politikasına uyarlanacak olursa kısaca şunlar söylenebilir:

Türkiye'nin Orta Asya politikasının ilkin "büyük ağabey" şiarı doğrultusunda şekillenmesi ve bunun karşılık bulmaması üzerine gerçekçi politikalara geçilmesi, kuramın yukarıda bahsi geçen boyutunu net bir şekilde örneklendirmektedir.

2.4. Rol Değişimi ve Çatışması

Kimlik, rollerin oynanmasında, liderin rol algısının meydana gelmesinde ve başkalarının beklentilerinin şekillenmesinde etkili olduğu gibi bu unsurların hepsini birarada toplayan getirecek devletlerin birden fazla role sahip olmasını da beraberinde getirmektedir. Devletler içinde buldukları uluslararası sistemde mevcut koşullara ve tercih önceliğine göre birden fazla rol oynayabilirler.⁸⁴ Belirli şartlar altında devletlerin üstlendikleri rolleri, büyük ölçüde liderlerin algılama biçimleri şekillendirmektedir. Gerekliğinde birden fazla rolün oynanacak olması, kuramın en güçlü yönlerinden biridir. Holsti'ye göre birden fazla rolü içinde bulunduran ülkeler uluslararası sahada daha dinamik bir biçimde bulunma fırsatı sunuyor olsa da bu süreç rollerin birbiriyle çelişmesi durumunda çatışmayla sonuçlanabilmektedir. Uluslararası sistemde devletlerin sahip oldukları roller çeşitli çatışmalara yol açabilmektedir. Bunlar ya "yerel ve uluslararası kurumlardan beslenen rollerin birbiriyle çatışmaları" ya da "rollerin ortaya çıkmasına etki eden koşullar ve durumların değişmesi"⁸⁵ şeklinde tecelli etmektedir.

Bu çerçevede, devletlerin üstlenmesi gereken roller üzerinde yönetici seçkinlerin bir uzlaşmaya varamamaları veya toplumsal beklentilerin üstlenilecek rollerle uyumadığı durumlar olabilir.⁸⁶ Bu husus Demirel'in Sovyetler Birliği ziyareti kapsamında irdelenecektir.

Rollerin çatışmasına neden olabilecek başka bir unsur ise uluslararası arenada meydana gelen değişimlerdir. Diğer bir ifadeyle, rollerin belirlenmesini mümkün kılan

⁸⁴ Chafetz, Glenn, a.g.e., s.664.

⁸⁵ Barnett, Michael, a.g.e., s. 293-295, ve Aggestam, Lisbeth, a.g.e., s. 38-40.

⁸⁶ Ayrıca bkz. Bozdağlıoğlu, Yücel, Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach, Routledge, 2005.

şey uluslararası camiada yaşanan değişimlerdir.⁸⁷ Örneğin, Soğuk Savaş'ın sona ermesi sistemselsel bir değişimi zorunlu kıldığı için devletler yeni roller üstlenmişlerdir.⁸⁸ Rol geçişi veya değişimi kavramları en yalın haliyle uluslararası sahnede birer oyuncu olan ülkelerin karşılıklı etkileşimiyle veya kendi dinamiklerinde meydana gelen bir etki sonucu ortaya çıkmaktadır.⁸⁹ Etkileşim içindeki ülkelerin üstlendikleri ulusal rol algıları, mevcut vaziyetlerine/tutumlarına veya sahip oldukları koşullardaki öncelik sırasına uygun olarak öngörülebilir ve net bir öneri getiremiyorsa, benimsenen rollerde dönüşüm ya da değişim meydana gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Aynı biçimde devletin benimsediği rol algılarının getirdiği sorumluluklar, öteki ülkelerin çıkarlarıyla ters düşüyorsa rol geçişinin/değişiminin gerçekleşme olasılığı yükselmektedir.⁹⁰ Lakin bu süreç, devletlerin kimliklerine ve rollerine uzun vadede bağlı kalma arzularıyla zor bir hal alabilmektedir.⁹¹ Sürecin tıkanmasına neden olan bir diğer etken ise devletlerin üstlendikleri rolleri içselleştirebilmek amacıyla kurguladıkları mitler ve kurumlardır. Belirli rollere yönelik oluşturulan kurumlar ve geliştirilen söylemler, rolleri pekiştirdikleri gibi rolün tamamen terk edilmesine de neden olabilirler.⁹²

Rol tanımları değişmeden rollerin farklılaşabilmesi mümkün görülmemektedir. Walter L. Barrows'a göre; roller aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

“Bütünsel ve tek taraflı olarak eski ve yeni rolün tamamen çatışması ve değişmesi ya da geçmişten gelen roller ve toplumsal uyumluluk çerçevesinde eski ve yeni rolün bir araya gelerek yeni bir rol çerçevesinin oluşmasıdır.”⁹³

Rol tanımları değişirken bu süreci yönlendiren aktörlerin kendi önceliklerine yer vermeleri kaçınılmazdır. Özellikle bu aşamada devleti sevk ve idare eden lidere

⁸⁷ Aggestam, Lisbeth, aynı çevrim içi sayfa.

⁸⁸ Thibault, Jean F., and Levesque, Jacques, *The Soviet Union/Russia: Which Past for Which Future?*, (Edt.), Le Prestre, Philippe. G., *Role Quests in the Post-cold War Era: Foreign Policies in Transition*, Kingston: McGill-Queen's University Press, Montreal 1997, s. 15.

⁸⁹ Chafetz Glenn, a.g.e., s. 665.

⁹⁰ Barnett, Michael, *Institutions, Roles and Disorder: The Case of Arab States System*. *International Studies Quarterly*, 1993, s. 274- 280.

⁹¹ Chafetz Glenn, a.g.e., s. 665.

⁹² Richter, James G., *Perpetuating the Cold War: Domestic Sources of International Patterns of Behavior*, *Political Science Quarterly*, Vol. 107:02, 1992, s.271- 301.

⁹³ Magid, Alvin, *Role Theory, Political Science and African Studies*, *World Politics*, Vol. 32:02, 1980, s. 322-323.

büyük iş düşmektedir.⁹⁴ Liderlerin karar alma süreçlerinde kendi önceliklerini gerçekleştirmeleri ise her durumda olası değildir. Bu minvalde uluslararası arenada ülkelerin benimsediği rollerin kavramsallaşmasını etkileyen unsurlar dikkate alındığında, Barnett'in ifade ettiği rol türleri, rollerin değişmesinde büyük önem arz etmektedir.⁹⁵

Liderlerin penceresinden bakıldığında rol değişimi ve çatışması arzu edilmeyen ve bazı riskler barındıran bir durumdur. Rol değişiminde/geçişinde alınacak yanlış kararlar veya değişen koşullar karşısında yaşanan rol çatışması sancılı süreçleri beraberinde getirebilmektedir. Ayrıca bu kararlarda ısrarcı olmak değiştirilmesi zor sonuçlara zemin hazırlayabilmektedir. Bununla birlikte kabul edilmelidir ki rol değişimi/geçışı uluslararası sistem gereği kaçınılmaz bir durumdur.

3. Türk Dış Politikası ve Süleyman Demirel⁹⁶

Bu bölüm 1960'lı yıllarda Türk dış politikasının genel analizi ve hipotezin rol kuramı kapsamında sınanabilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Aslında bu bölümde genel Türk dış politikasının seyrinden çok Demirel'in 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği resmi temaslar çözümlenmektedir. Burada Demirel'in bu ziyaret dâhilinde gerçekleştirdiği Azerbaycan ve Özbekistan seyahatlerinde yaptığı konuşmalar içerik analizine tabi tutulmaktadır.⁹⁷ Bu ziyaretlerde Demirel'in demeçlerinin Türk matbuatına nasıl yansdığı çözümlenerek bu söylemlerin 1991 sonrası dönemde şekil değiştirip değiştirmedeği irdelenecektir.

Bu bölümün yazına katkısı Demirel'in 1967 ziyaretinin bilimsel araştırmalara konu olmamasından kaynaklanmaktadır. Yazında 1967 ziyaretinin Türk dış politikası açısından önemine vurgu yapan ikincil kaynaklar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların yüzeysel ve Orta Asya boyutu ile ele alınmadığı görülmektedir. Bu

⁹⁴ Aggestam, Lisbeth, aynı çevrim içi sayfa.

⁹⁵ Barnett, Michael, a.g.e., s. 273-275.

⁹⁶ Bu bölümde Fahri Türk'ün Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, başlıklı makalesinden esinlenerek hazırlanmıştır. Ayrıca bkz., Türk, Fahri, Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 9, Sayı 17, Kış 2015, s.71-90.

⁹⁷ Söylem analizi, metinleri ve onlara neden olan iletişim sürecinin analizine yönelik bir yöntemdir ve öncelikli amacı, metne yönelik daha derin bir anlama ve kavrama imkânı sağlamaktır.

bölümde öncelikle Demirel'in temaslarında (Azerbaycan ve Özbekistan) kullandığı resmi söylem çözümlenmektedir. Ardından ise Türk matbuatında ziyaretin yansımaları masaya yatırılmaktadır.

Demirel'in nutukları Hulusi Turgut'un "Adriyatik'den Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel Doğu Yakası'nın Hikâyesi" başlıklı eserden hareketle tespit edilmiştir. Ziyaretin Türk matbuatına yansımaları bağlamında ise tirajları yüksek olan Cumhuriyet, Milliyet, Akşam, Tercüman, Hürriyet, Dünya ve Ulus gazeteleri incelenmiştir. Ayrıca Ant, Barış Dünyası, Dönüşüm, Kirpi, Proleter, Sosyalist, Sömürücüye Yumruk ve Yeni Gerçek dergileri incelenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde 1960'lı yıllarda Türk dış politikası genel hatlarıyla çalışmanın özünü bozmayacak şekilde değerlendirilmektedir. İkinci bölümde ise 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında gerçekleşen ziyaretin Türk basınına yansımaları çözümlenmektedir. Ayrıca Demirel'in ziyareti kuramsal çerçevede yer alan kavramlarla ilişkilendirmek suretiyle değerlendirilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise söylem analizine yer verilmektedir.

3.1. Türk Dış Politikası

Mustafa Kemal Atatürk, 1923 yılından itibaren Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ilişkilerine dayanan bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu başlık altında Türkiye'nin 1945-1967 yılları arasında izlemiş olduğu dış politika genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Ardından iki alt başlıkta aynı dönemde Türkiye'nin ABD ve SSCB ile ikili ilişkileri değerlendirilmektedir.

3.1.1. Soğuk Savaş Dönemi (1945-1967)

Bu bölümde Soğuk Savaş'ın başladığı 1945 yılından Demirel'in ziyaretinin gerçekleştiği 1967 yılına kadar olan süreçte Türk dış politikasında iz bırakan uluslararası gelişmelere yer verilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde çok yönlü bir dış politika izlemiştir. Bu dış politika anlayışı "Yurtta sulh, cihanda sulh" söyleminde vücut bulmuştur. Atatürk'ün vefatından kısa bir süre sonra 1939 yılında patlak veren İkinci Dünya Savaşı uluslararası sistemdeki tüm dengeleri alt üst etmiştir. Türkiye bu felaketi akılcı politikalar sayesinde en az hasarla atlattır.

Demokrat Parti'nin (DP) 1950 yılında iktidara gelmesiyle birlikte Türk dış politikasında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişimin temelinde DP'nin

Batı (özellikle ABD) ile iktisadi ve politik bütünleşmeye sağlam bir inançla bağlanması yatmıştır. DP, Batı ile bütünleşmeye, Türkiye'nin tüm dertlerine deva olacak bir önem atfetmiştir. Bu tercih Cumhuriyet'in 27 yıl boyunca benimsemiş olduğu "emperyalizm ile mücadele" ilkesinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Gerçekten de DP, Batı ile bütünleşmeyi, ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek istiyordu. Örneğin Türkiye'nin Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) üye olabilmek için 1950'de Kore'ye asker yollaması bu konuda verilebilecek pek çok örnekten yalnızca biridir.⁹⁸ Türkiye 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olarak kabul edildikten sonra Batı'nın bilhassa ABD'nin dümen suyunda giden tek yönlü ve tek boyutlu bir dış politika izlemeye başlamıştır. Böylece Atatürk döneminde takip edilen çok yönlü dış politika terk edilmiştir. DP'nin 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askerî darbe ile alaşağı edilmesinden sonra yerine gelen Milli Birlik Komitesi de aynı dış politikayı sürdürmüştür. Milli Birlik Komitesi 1961 yılında ülkeyi sandığa götürmüş ve DP'nin ardılı sayılabilecek merkez sağ partiler iktidara gelmiştir. 6 Haziran 1964 tarihinde AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın vefatından sonra genel başkanlığa Süleyman Demirel getirilmiştir.⁹⁹ Söz konusu yılda Johnson Mektubu ile birlikte Türk dış politikası çıkmaza girmiş ve Demirel Türkiye'nin izlediği tek yönlü siyaseti değiştirmek zorunda kalmıştır. Demirel'in bu yöndeki politikalarının değerlendirilmesi Türkiye-SSCB ilişkileri başlığı altında rol kuramı mucibince ele alınmaktadır.

3.1.1.1. Türkiye - ABD İlişkileri

Bu başlık altında 1945-1967 döneminde Türkiye-ABD ilişkileri genel bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Amerika'nın izlemiş olduğu yalnızcılık (isolationism) politikası,¹⁰⁰ 1945 sonrasında yerini karşılıklı bağımlılığı da içeren bir dünyaya açılma sürecine bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin dış politikasına bir yandan Woodrow Wilson'un evrenselciliği ile bağdaştırılan "*Yeni*

⁹⁸ Kongar, Emre, 21. Yüzyılda Türkiye, Remzi Kitabevi, 23. Basım, 1999, İstanbul, s. 150.

⁹⁹ Demirel, Ezici Bir Farkla Başkan Oldu, Milliyet Gazetesi, 30 Kasım 1964. s. 7.

¹⁰⁰ Yalnızcılık politikası izleyen bir devlet, kendi dışındaki dünya ile ilgili sorunlara mümkün olan en düşük oranda katılmaya, diğer devletler ve ulus ötesi kuruluşlar ile en alt seviyede diplomatik ilişki kurmaya çalışır. Böyle bir durumda ülkenin dış ticareti de sınırlandırılmaya çalışılır. Yalnızcılık politikası izleyecek bir devletin iç kaynakları bakımından kendi kendine yeterli olması gerekmektedir. Sönmezoğlu, Faruk, a.g.e., s. 709-710.

Düzen” (New Deal)¹⁰¹ ilkeleri, damga vururken diğer yandan gerçekçi geleneğin askeri-endüstriyel sanayisi tarafından desteklenen Soğuk Savaş ve NATO kavramları biçim vermiştir.¹⁰² İkinci Dünya Savaşı’ndan 1970’lere kadar olan dönem ABD ve Sovyetler Birliği’nin uluslararası camiyayı kutuplaştırdıkları dönem olarak tarihe geçmiştir. 1945 sonrasında uluslararası sistemde bir takım değişimler meydana gelmiştir. Birincisi, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra uluslararası politikanın yapısı değişmiştir. ABD savaştan sonra yalnızcılık politikasını terk ederek bir dünya devleti olmuş ve milletlerarası politikanın itici gücü haline gelmiştir. SSCB’nin de uluslararası politikada hâkim rol oynamasıyla ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. İkincisi, ilk defa uluslararası ilişkilerde doktrin ve ideoloji unsuru egemen öge olarak sisteme dâhil olmuştur. Uluslararası rekabetin konusu farklı dünya görüşlerinin çatışması ve liberal düzen ile sosyalist düzenin mücadelesi olmuştur. Üçüncüsü, İkinci Dünya Savaşı’nın en önemli sonuçlarından biri de devletlerin dış politika alanının genişlemesidir. Sömürgeciliğin tasfiyesi ve özgürlük mücadelesi uluslararası politikaya “Üçüncü Dünya” veya “Bağlantısızlar Bloku” denen yeni bir devletler grubunun eklenmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰³

Soğuk Savaş Dönemi’nde dünya genelinde hissedilen Sovyet korkusu Türkiye’nin tek yönlü dış politika izlemesine ve ülkede Amerikan nüfuzunun kökleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda Türkiye ile ABD arasında, SSCB kaynaklı komünizm tehdidi ikili ilişkilerde önemli bir koz olmuştur. Türkiye, bu tehdidi kullanarak daha çok yardım almaya, ABD ise Türkiye’yi kendi çıkarlarına göre yönlendirmeye çalışmıştır. 1960’ların ortalarına kadar Türk dış politikası, Soğuk Savaş koşullarından derinden etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türk-Amerikan ilişkileri iki döneme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, 1945-1960 dönemi olup, iki ülke arasındaki münasebetlerde tartışmasız bir dayanışmanın gözlemlendiği

¹⁰¹ ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt tarafından 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’na karşı uygulanan tedbirlerdir. 1933 yılında ekonomik bunalımın etkilerinden kurtulmak maksadıyla hazırlanan plana göre iktisadi sorunun ana kaynağı olarak tüketim harcamalarının azalması görülmektedir. Bu sorunun çözülmesi amacıyla talep azalmasına karşı devlet eliyle tüketimin artırılması için bir dizi önlemler alınmıştır. Önlemler çerçevesinde ABD’de önce büyük kamu projeleri/harcamaları gerçekleştirilmiş ve ardından satın alma gücünü artırıcı önlemler alınmış ve bunalımın bertaraf edilmesi yönünde gelişme sağlanmıştır. Sönmezoğlu, Faruk, a.g.e., s. 505.

¹⁰² Bostanoğlu, Burcu, Türk- ABD İlişkilerinin Politikası, İmge Kitabevi, İstanbul 1999, s. 94.

¹⁰³ Armaoğlu, Fahir, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, İstanbul: İş Bankası Yayınları, İstanbul 1993, s. 419.

yıllar olmuştur. İkincisi ise 1960'lardan sonra ikili ilişkileri belirleyen krizler dönemidir.¹⁰⁴

Birinci dönemin en önemli özelliği; Türk dış politikasında ABD ittifak sistemine bağlılığın gösterilmesi ve “Küçük Amerika” olma arzusu birincil bir rol oynamıştır. Özellikle 1950’li yıllarda Türk basınında Amerika’ya övgüler düzen gazeteler rafları doldurmaya başlamıştır. Sol görüşlü olduğu bilinen yazarlar bile köşe yazılarında, Amerika’nın emperyalist bir devlet olmadığını, başka devletlere yardım siyasetini insani gayelerle yürüttüğünü vurgulamışlardır. Bu devletin amacının sadece dünya barışını korumak olduğu konusu gündeme getirilmiştir. Hatta ABD’ye yapılan güzellemler Türk siyasilerinin konuşmalarına da yansımıştır. Örneğin Başbakan Şükrü Saraçoğlu ABD’yi “Dünyanın en mükemmel çocuğu” olarak nitelerken CHP milletvekili Muhittin Baha Pars ise ABD Başkanı Roosevelt’i “Peygamber gibi temiz ve kusursuz” sözleriyle nitelmiştir.¹⁰⁵ Uğur Mumcu 1950’lerde artan Amerikan hayranlığını ve küçük Amerika olma arzusunu şöyle ifade etmiştir: “Amerika siyaseti, şarkısı ile, giyimi ve kuşamı ile toplumu esir almıştı. Burjuvazi bütün içgüdüleri, kompleksleri ve özlemleriyle Amerika’ya teslim olmaya hazırды.”¹⁰⁶

27 Mayıs 1960 tarihinde iktidarı ele geçiren askerî yönetim darbe bildirgesinde dahi Batı ittifakına bakışını “[...]NATO ve CENTO’ya inanıyoruz ve bağlıyız.” sözleri ile dile getirmiştir.¹⁰⁷ Bu teminat Washington’da memnurluk yaratmıştır. Diğer yandan Milli Birlik Komitesi ortaya koyduğu programda, dış ilişkilerde Arap ülkeleri ve bağlantısızlarla ilişkilere önem verileceğini dile getirmiştir.¹⁰⁸ Milli Birlik Komitesi 15 Ekim 1961’de Türkiye’yi görece demokratik seçimlere taşımış ve DP’nin selefi sayılan Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi oyların %62’sini alarak mecliste çoğunluğu ele geçirmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Armaoğlu, Fahir, Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 277.

¹⁰⁵ Gültekin, Mücahit, Türkiye-ABD İlişkilerinin Psikolojisi, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, ss. 345-404.

¹⁰⁶ Mumcu, Uğur, Bütün yazıları: Amerika Küsmesin, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 39.

¹⁰⁷ Meclis Feshedildi, Dünya Gazetesi, 28 Mayıs 1960, s.1.

¹⁰⁸ Yetkin, Çetin, Türkiye’de Askeri Darbeler Ve Amerika, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995, s. 14-15.

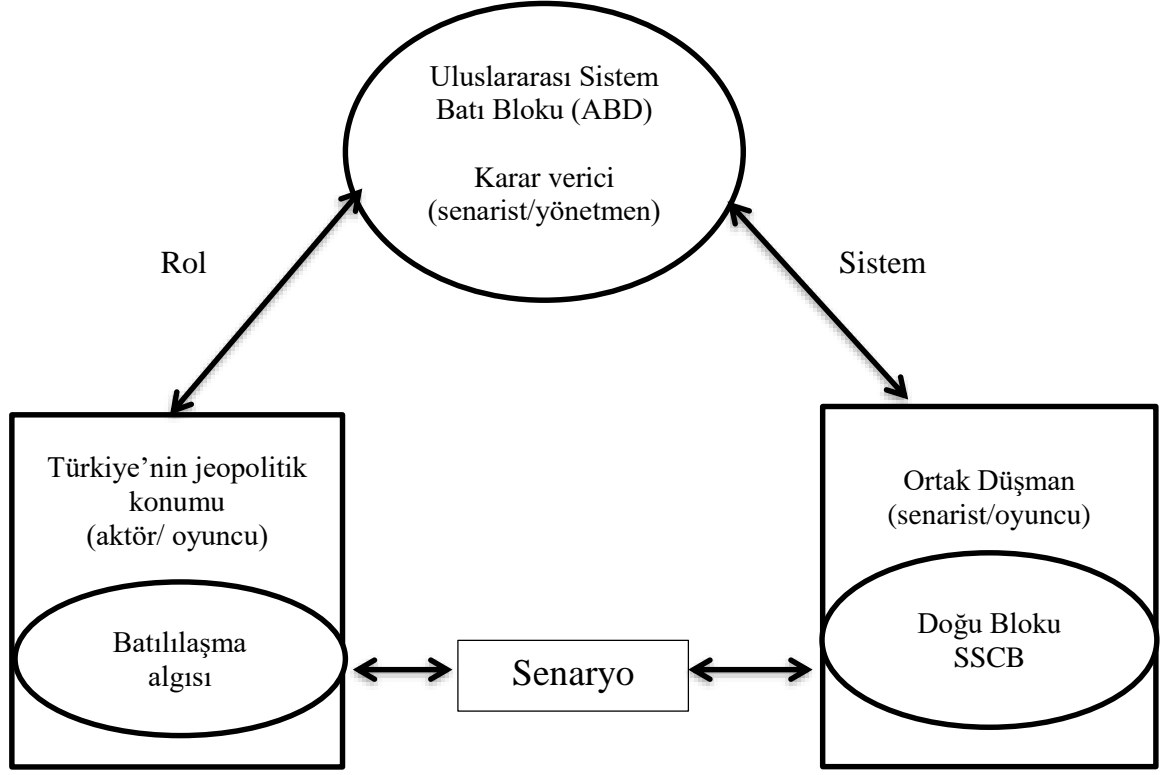
¹⁰⁹ Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 314.

ABD-Türkiye ilişkilerinde gerçek anlamda ilk kriz 5 Haziran 1964'te Başkan Lyndon Johnson'ın, Başbakan İsmet İnönü'ye Kıbrıs sorunu hakkında yazdığı mektup ile patlak vermiştir. İki ülke arasında büyük bir gerilime neden olan bu mektup Türk dış politika yazınına "Johnson Mektubu"¹¹⁰ olarak girmiştir. Bu mektup, Türk dış politikasında anlayış değişikliğine neden olmuş ve bunun yansıması olarak SSCB ve Türkiye birbirlerine yakınlaşmaya başlamıştır.

Yukarıdaki satırlarda yer alan ifadelerden sonra iki ülke arasındaki ilişkileri rol kuramı çerçevesinde değerlendirmek elzemdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin Batı yörüngesine girdiği bir gerçektir. 1950'den Johnson Mektubu'na kadar geçen zaman diliminde Türkiye dış politikanın merkezine ABD'yi koymuş ve bu dönemde uluslararası sistemde Ankara iki kutuptan Batı Bloku'nu tercih etmiştir. Rol kuramı açısından bu durum Şekil 4 vasıtasıyla aşağıdaki şekilde değerlendirilebilir:

¹¹⁰ Güvenlik Konseyi kararı ile oluşturulan BM Barış Gücü ancak 17 Mart'ta fiilen işlerlik kazanabildi. Fakat çatışmalar da durmadı. Özellikle Makarios'un Türkiye ve Yunanistan'ın da taraf olduğu İttifak Anlaşması'nı feshettiğini açıklamasıyla daha da arttı. Adaya BM gücünün gelmesinin ardından ABD'nin sorunun dışına çıkma eğiliminde olduğu, Başkan Johnson'ın 29 Nisan'da Türkiye Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'i kabulü sırasında konuya ilişkin olarak "bizim tercih ettiğimiz bir çözüm yok, sadece kimseye zarar vermeyecek ve kalıcı bir çözüm bekliyoruz." ifadesinden anlaşılmaktadır. Bunun ardından, ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Senatör William Fulbright, Başkan Johnson'ın Özel Temsilcisi olarak Londra, Atina ve Ankara'yı ziyaret etti. Senatör Fulbright'in Lefkoşa'yı ziyaret etmemesi, ABD'nin sorunu bir Türkiye-Yunanistan anlaşmazlığı olarak görmesi, Makarios'un uzlaşmaz tutumu nedeniyle çözümü bu iki NATO üyesi ülke arasındaki uzlaşmada araması, bir anlamda "Acheson Planı"nın habercisiydi. Mayıs ayının sonlarında adada çatışmaların yeniden yoğunlaşmasının ardından, 1 Haziran'da Rum tarafının 1960 Antlaşmaları'na aykırı olarak bir ordu oluşturma ve silahlanma kararı alması Ankara'yı rahatsız etti. Bunun üzerine Türkiye hükümeti, 2 Haziran'da adaya müdahale kararı aldı ve başbakan İnönü 4 Haziran'da Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Raymond A. Hare'ı makamına çağırarak ülkesinin bu konudaki görüş ve tutumu hakkında bilgi verdi. Bu sırada, gerek Türkiye gerekse Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi'nde belirgin bir askeri hareketlilik gözlenmekteydi. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Dean Rusk'ın, Harlan Cleveland ve Joseph Sisco'nun da yardımlarıyla hazırladığı anlaşılan bir mektup, Başkan Johnson tarafından imzalanarak, Ankara Büyükelçisi Hare aracılığı ile 5 Haziran'da İnönü'ye iletildi. "Mektup hem Türk kamuoyunda hem de Türk dış politikasında yarattığı etki ile büyük önem taşımaktadır. Mektup çok sert ve kaba bir üslupla yazılmış, küçük düşürücü ifadelerle yer vermiştir. Bir süre kamuoyundan gizlenen mektup hem yönetim kademelerinde hem de Türk halkında büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. Ayrıca Türkiye-ABD ilişkilerinde ve Türk dış politikasında bazı önemli değişikliklerin habercisi olmuştur. O dönemde Batı bloğu içerisinde yer alan Türkiye, bu mektup sayesinde kendi ulusal çıkarlarının Batı bloğunun, özellikle de blok lideri ABD'nin çıkarlarıyla çeliştiği noktada bağımsız politikalar geliştirme konusunda sıkıntılar yaşanabileceğini görmüş, ABD'nin kimi zaman kendisini yalnız bırakabileceğini anlamıştır. Burada uluslararası sistemin de etkisi görülmektedir. İki kutuplu sistemde bloklar arasındaki ayırım sertleştiği oranda blok üyeleri, içinde yer aldıkları bloktan bağımsız politikalar geliştirmekte zorlanmaktadır. Nitekim bu tarihten sonra bloklar arasındaki ilişkilerin yumuşamaya başlamasının da etkisi ile Türkiye çok yönlü politikalar izlemeye başlamıştır. Dış politikada ABD'ye olan bağımlılık azalmış hatta en düşük seviyeye inmiş, Sovyetler Birliği ile yakınlaşma süreci başlamıştır." Ayrıca bkz., Bahadır, Tural, Ortaklıktan Krize Türkiye-ABD İlişkileri, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 117-118.

Şekil 4. Türkiye'nin Uluslararası Sistemdeki Rolü (1950-1964)

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4 incelendiğinde Türkiye'nin taraf olduğu blokta karar verici ABD ve kararları uygulayıcı ise Türkiye'dir. Türkiye uluslararası sistemde ABD'nin yaratmış olduğu sistemin diğer kutbunu senaryo gereği düşman olarak görmektedir. Öyleyse senaryoya göre Türkiye, sosyal yapısı gereği SSCB'yi, kimlik ve güvenlik algısı açısından ise komünizmi düşman olarak algılamaktadır.

3.1.1.2. Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri

Türkiye-SSCB ilişkileri başlığı altında rol kuramı mucibince Türkiye'nin yaşadığı rol değişiminin anlaşılması amacıyla 1945-1967 dönemindeki önemli gelişmeler ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre (1925-1939) zarfında Türkiye-Sovyet ilişkilerini barışçıl olarak nitelemek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin 1945'te Kars ve Ardahan'ı talep etmesi ve boğazlar üzerinde hak talep etmesi üzerine Türkiye, ABD'ye yaklaşmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin talepleri yapılabilecek yeni bir dostluk antlaşmasının önünde büyük bir engel

oluşturmuştur. Türkiye'nin Batı Bloku içinde yer almasında bu gelişme hiç kuşkusuz önemli bir etkiye sahip olmuştur. Diğer yandan İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası sistemde önemli değişimler meydana gelmiştir ki bu durum rol kuramı gereğince rol değişimini tetiklemiştir. Rol değişimine etki eden uluslararası sistemdeki faktörleri bir tarafta ABD'nin, SSCB etki alanına giren Türkiye'yi kaybetmesinin kendi çıkarları açısından tehlikeli bir durum olarak değerlendirmesi, diğer taraftan SSCB'nin Türkiye'den toprak talep etmesi ile bu ülkenin kendini SSCB'nin tehdidi altında görmesi olarak yorumlamak mümkündür. SSCB'nin, Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı talep etmesi ve boğazları tartışmaya açması ABD tarafından hoş karşılanmamış ve SSCB'nin Doğu Avrupa'dan sonra Akdeniz ve petrol zengini Orta Doğu bölgesine yayılma ihtimalinden endişe duyarak hemen harekete geçmiştir. Neticede ABD'nin Türkiye'ye destek çıkmasıyla Türkler, SSCB'nin taleplerini reddetmiştir. SSCB'nin gerek Doğu Avrupa gerekse Güneydoğu Avrupa ve Orta Doğu bölgelerinde nüfusunu artırmaya çalışması, ABD'nin Yunanistan ve Türkiye'yi desteklemesine yol açmıştır.¹¹¹

Türkiye, Sovyetlerin toprak talepleri karşısında İngiltere ve ABD'nin desteğini kazanmaya çalışmıştır. Ancak Washington, Türkiye ile iş birliği konusunda umutlu olduğundan ilkin bu ülkenin taleplerine ilgisiz kalmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Sovyet tehdidi, Türk-Amerikan ittifakının tetikleyicisi olmuştur. Sovyetlerin boğazlar konusundaki tavrı ve toprak talebi Türkiye açısından söz konusu ittifakı kaçınılmaz kılmıştır. ABD ise Türkiye'yi, Sovyetlere karşı NATO'nun güney kanat ülkesi olarak görmüştür.¹¹²

Bu şartlar altında, Türkiye'nin SSCB'ye zeytin dalı uzatması mümkün değildi. Ayrıca NATO 1957 yılında Sovyetler Birliği'nin Sputnik'i fırlatarak balistik alanda elde ettiği taktik üstünlüğü dengelemek amacıyla Türkiye'ye orta menzilli nükleer füzeler yerleştirmişti. Sovyetler Birliği, 1946-1950 döneminde Türkiye'den taviz koparmayı başaramayınca taktik değiştirmek zorunda kalmıştı. Josef Stalin'in vefatından sonra yerine gelen karar alıcılar Türkiye ile ilişkileri normalleştirmeye çalışmışsalar da Türk siyasiler bu duruma temkinli yaklaşmışlardır. Örneğin Türkiye 1959'da Balkanlar'da ve Adriyatik'te nükleer silahlardan arındırılmış bir bölge

¹¹¹ Sönmezoğlu, Faruk, a.g.e., s. 70-75.

¹¹² Aynı yerde.

oluşturmaya yönelik Sovyet planını reddetmiştir. Bu durum, Sovyetler Birliği'ni aynı yıl Türkiye ile barış çabalarını başlatmaktan alıkoymamıştır. Üstelik bu kez Sovyet çabaları sonuçsuz kalmamıştır. Böylece Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar 14-23 Aralık 1959 tarihinde Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmiş ve yurda dönüşte yaptığı açıklamada iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceğinden ümitli olduğunu dile getirmiştir. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu 9 Ocak 1960 tarihinde dünyadaki askeri dengelerin Sovyetler Birliği'nin Türkiye gibi bir NATO ülkesine saldırmasını neredeyse imkânsız hale getirdiğini söylemiştir. Ayrıca Rusların Türkiye'nin uluslararası taahhütlerine saygılı olduklarını açıklamaları ve iyi ilişkiler geliştirme çabaları, Türkiye'nin bu yöne atılan adımlara kayıtsız kalmayacağını göstermesi açısından önemli olmuştur.¹¹³

Sovyet yetkilileri, 1950'li yıllarda Türkiye'den yapılacak üst düzey bir ziyarete sıcak bakmışlardır. Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Cemal Feridun Erkin, 1960 yılında Fransa'yı ziyaret eden Sovyet lider Kruşçev'in kendisine Türk-Sovyet ilişkilerini iyileştirme arzusunda olduğunu söylediğini ve kendisinden Türkiye'ye dönüşünde iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesine yardımcı olması yönünde ricada bulunduğunu aktarmıştır. Menderes Sovyetler'in davetini kabul etmiş olsa da 27 Mayıs Darbesi bu ziyaretin yapılmasını akamete mahkûm etmiştir.¹¹⁴

Sovyetler Birliği'nin nispeten elverişli koşullarda verdiği sanayi kredileri, teknik yardımlar ve üniversitelerdeki solcu akademisyenlerden, sendikalardan ve basın organlarından aldığı destek, Türkiye'yle anlaşmaya varma yönündeki çabalarına yardımcı olmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin, 1960'larda Doğu ve Batı Türklerini birbirinden ayrı görme politikasını terk etmesi de kayda değer bir gelişmedir. Sovyet yetkilileri Doğu Türklerinin kaydettiği ilerlemeyi tanıtmak amacıyla özenle seçilmiş kişilerin karşılıklı ziyaretlerini teşvik etmiştir. Seçkinler arasında belli bir etki yaratmayı başaran bu politikanın amacı; milliyetin, ayrı kültürel kimliklerin, sosyalizmin ve Sovyet vatandaşlığının birbirlerini dışlayan şeyler olmadığı bilakis bunların karşılıklı uyum içinde olduklarıdır.¹¹⁵

Josef Stalin'in vefatı sonrasında Sovyetler Birliği, 1953'te dostane ve daha iyi ilişkiler talep eden güçlü bir kampanya ile başlamıştır. Bu yaklaşım 1964 senesinde

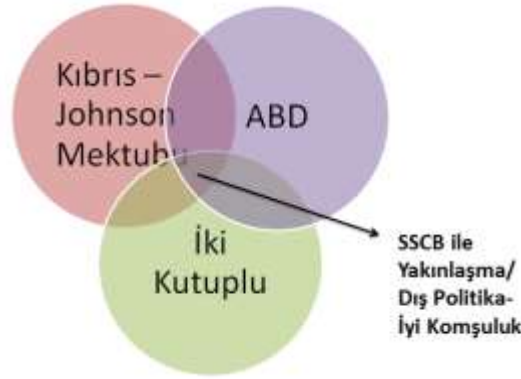
¹¹³ Karpat, Kemal H., *Türk Dış Politikası Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 264-265.

¹¹⁴ Karpat, Kemal H., a.g.e., s. 265.

¹¹⁵ Karpat, Kemal H., a.g.e., s. 257-258.

meyve vermeye başlamıştır. SSCB, Türkiye’deki imajını düzeltmek için bir yandan Kıbrıs sorununu başarıyla kullanmış, diğer yandan da Türkiye’deki nüfuzunu artırmak için ekonomik, ticari ve ideolojik araçlardan faydalanmıştır.¹¹⁶ Bu gelişmeler ışığında Türkiye’nin SSCB ile iyi ilişkiler kurmaya yönelmesi, ulusal ve uluslararası çıkarların çatışması sonucu meydana gelen rol değişimi kavramının ulusal çıkarlar doğrultusunda şekilleneceği varsayımıyla bağdaşmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki Şekil 5’i incelemekte fayda vardır.

Şekil 5. Türkiye’nin Rol Değişimi

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

Kıbrıs konusunda sert bir dille yazılmış olan Johnson Mektubu, Türkiye-SSCB yakınlaşmasını ve iyi komşuluk ilişkilerinin ivme kazanmasını tetikleyen en önemli gelişme olmuştur. Böylece Türkiye, Batı yanlısı tek yönlü politikayı terk ederek çok yönlü denge politikası izlemeye yönelmiştir.

¹¹⁶ 25 Mart 1967 tarihinde Sovyetler Birliği ile imzalanan “Teknik ve İktisadî İşbirliği Antlaşması” çerçevesinde bir dizi sanayi tesisinin yapımına başlandı. Bunlardan en büyüğü İskenderun Demir-Çelik Fabrikaları (İSDEMİR) idi. 10 Ekim 1969 tarihinde tesislerin kuruluş anlaşması imzalandı ve tesislerin temeli 3 Ekim 1970 tarihinde atıldı. Çubuk demir üretecek tesisin yıllık 1,1 milyon ton kapasiteyle üretim yapması planlanmıştır. Tesislerin inşaatı 1975 yılında tamamlandı ve fabrikalar kademe kademe üretime alındı. Kuruluşuna 1965 yılında karar verilen Aliağa Rafinerisi’nin inşaatına 1969 yılında başlandı. Rafinerinin yakıt üretimi tesisleri 1972’de, makine yağı tesisleri ise 1974’te faaliyete geçirildi. Aliağa Petrol Rafinerisi, 1952 yılında Mersin’de yabancı ortaklarla özel girişim tarafından kurulan ATAŞ rafinerisi ve devlet tarafından 1955’te kurulan Batman Petrol Rafinerisi ile 1961’de kurulan İPRAŞ rafinerisinden sonra, Türkiye’nin dördüncü tasfiyehanesiydi. 1938-1942 İkinci Sanayi Planı döneminde gündeme gelmiş olan ama bir türlü gerçekleştirilemeyen alüminyum tesisleri, 1965 yılında Seydişehir civarında 44 milyon tonluk bir boksit rezervinin tespit edilmesi üzerine yeniden gündeme geldi. 9 Mayıs 1967 tarihinde Etibank ile Sovyet şirketi Tiajpromexport arasında imzalanan anlaşmanın ardından, 5 Ağustos 1967’de Seydişehir’de fabrikanın temelleri atıldı. Tesisler 13 Ekim 1969 tarihinden itibaren işletmeye alındı. Fabrikanın kapasitesi ilk yıllar için yıllık 60.000 tondur. Fabrikada tam kapasiteli üretime ancak 1977 yılında geçilebildi. Ayrıca bkz., Aydın Suavi, ve Taşkın, Yüksel, 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016, s. 150.

3.2.1. Demirel'in 1967 Sovyetler Birliği Ziyareti

Bu başlıkta öncelikle Demirel'in 19 ilâ 29 Eylül 1967 tarihleri arasında cereyan eden Sovyetler Birliği ziyaretinin gerçekteşmesine zemin hazırlayan önemli gelişmeler ele alınmaktadır. Ardından ziyaretin ulusal basına yansımaları söylem analizi yöntemi ile ortaya konulmaktadır. Bu aşamada öncelikle ziyaret hakkında basında yapılan olumlu/olumsuz değerlendirmeler incelenmektedir. Ardından Demirel'in Özbekistan ve Azerbaycan'da yapmış olduğu konuşmaların çözümlenmesine yer verilmektedir.

Türk-Sovyet ilişkilerindeki hareketlenme, Türk Dışışleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim-6 Kasım tarihleri arasında yapmış olduğu Moskova ziyaretiyle başlamıştır. Türk-Sovyet ilişkilerini düzeltmeye çalışan Kruşçev'in görevi bırakmış olması, Erkin'in SSCB'yi ziyaret etmesine engel oluşturmamıştır.¹¹⁷ Bu arada 14 Ekim 1965 tarihinde yapılan genel seçimlerde Adalet Partisi net bir çoğunluk elde ederek ipi göğüslediği için Demirel hükümeti kurmuştur. Her ne kadar Demirel Sovyetler'le yakınlaşma ve işbirliği konusunda başlangıçta bazı kaygılar taşımış olsa da basında yer alan demeçlerinde ülkesinin çıkarlarına saygılı her devletle ilişkileri geliştirmekten yana olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁸

Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir milat olan Başbakan Demirel'in 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında gerçekleştirdiği SSCB ziyareti, Orta Asya ve Kafkasya'yı kapsayacak şekilde planlamıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Adalet Partisi Hükümeti, ilk beklentilerin aksine, Moskova ile ilişkileri kendinden önceki hükümetlerden daha hızlı ve derinlemesine geliştirmiştir. Demirel'in ziyaretinde yayımlanan ortak bildirimde Türk-Sovyet ilişkileri hakkında aşağıdaki sözler sarf edilmiştir: "Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki ilişkilerde temel çıkarların çatışmasına yol açacak hiçbir problem söz konusu değildir. Aksine, iki ülkenin de çıkarına olacak şekilde[...]geniş ve ümit verici bir faaliyet alanı açılmış durumdadır."¹¹⁹

¹¹⁷ Karpat, Kemal H., a.g.e., s. 269.

¹¹⁸ Karpat, Kemal H., a.g.e., s. 274.

¹¹⁹ Karpat, Kemal H., a.g.e., s. 277-278.

3.2.2. Ziyaretinin Ulusal Basında Yansımaları

Süleyman Demirel'in 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği ziyaretin ulusal gazetelere yansımaları; haber sayısı, köşe yazısı sayısı, yazı dizisi olup olmadığı ve gazetelerdeki Süleyman Demirel algısı gibi kategoriler temel alınarak incelenmiştir. Veri toplanırken temasların yapıldığı tarihlerin bir hafta öncesinden başlanarak bir hafta sonrasına (12 Eylül – 6 Ekim 1967 tarih aralığı) kadar olan süreç değerlendirilmiştir. Milliyet ve Hürriyet, Demirel'in bu ziyareti hakkında "Olumlu" görüş bildiren gazeteler arasında yer alırken, Cumhuriyet ve Ulus gazetelerinde ise "Olumsuz" bakış açısına sahip, oldukça sert söylemlere yer verildiği tespit edilmiştir. (Bkz, Tablo 1).

Tablo 1. Demirel'in Sovyetler Birliği Ziyaretinin Ulusal Basında Yansımaları

Gazeteler	Haber Sayısı	Köşe Yazısı Sayısı	Yazı Dizisi Evet (E)/ Hayır (H)	Süleyman Demirel Algısı
Milliyet	27	23	E	Olumlu
Hürriyet	24	21	E	Olumlu
Cumhuriyet	30	29	E	Olumsuz
Tercüman	23	20	E	Olumlu
Akşam	25	22	E	Tarafsız
Ulus	18	15	E	Olumsuz
Yeni İstanbul	21	18	H	Tarafsız
Dünya Gazetesi	16	12	H	Olumlu
Genel değerlendirme	184	160	6 Evet/ 2 Hayır	4 Olumlu 2 Tarafsız 2 Olumsuz

Kaynak: Eserin müellifi tarafından 12 Eylül-6 Ekim 1967 tarihleri arasında tabloda isimleri geçen gazetelerin arşiv taramasında elde edilen veriler doğrultusunda oluşturulmuştur.

Türk basınında liberal ve sol anlayışı temsil eden sekiz gazetede Demirel'in SSCB ziyareti hakkında 184 haber, 160 köşe yazısı ve altı yazı dizisine ulaşılmıştır (bkz. Tablo 1). Bu haber ve makalelerde en çok yinelenen kelime ve kavramlar incelenmiştir. Sovyetler Birliği/Rusya kavramının 224 defa yinlendiği görülmüştür. İyi komşuluk kavramı en çok tekrarlanan kavramlardan birisi olmuştur. Bu kelime öbeği 258 defa yinelenmiştir. Bu kavram özellikle ziyarete sıcak bakmayan yazarlar tarafından dile getirilmiştir. Bu makalelerde ziyaret SSCB'ye yapılmasına karşın ABD kavramı da sıklıkla (124 defa) yinelenmiştir. Dostluk ve sulh/barış kavramlarının, ziyarete olumsuz bakanlar tarafından dile getirilmesi ilginç bir husustur. Soğuk

Savaş/Soğuk Harp kavramları 176 defa kullanılmıştır. Komünizm kavramı özellikle liberal olarak nitelenen basında (Milliyet, Hürriyet, Cumhuriyet, Tercüman, Akşam, Yeni İstanbul ve Dünya) toplam on üç defa geçerken sol basında (Cumhuriyet ve Ulus) ise 30 kez yer almıştır. Burada asıl vurgulanması gereken şey liberal basında SSCB'nin benimsediği komünizm ideolojisinin göz ardı edilmiş olmasıdır. Demirel'in ABD yanlısı olduğunu vurgulamak amacıyla dile getirilen "Morrison Süleyman" kavramı toplamda altı kere geçmiştir. Kavramın iki kere Cumhuriyet'te üç defa da Ulus'ta gündeme getirildiği gözlemlenmiştir. Türkiye'nin söz konusu dönemde içinde bulunduğu ekonomik dar boğazdan dolayı liberal gazetelerde ziyaret üzerine yapılan yorumlarda önemli bir kavram olarak "ekonomik/ticari" kelimeleri daha çok vurgulanmıştır. "Aynı tutum" kavramı ise 94 kez kullanılmıştır. Burada sol basının kavramı sadece yedi kere kullanıldığı dikkat çekmiştir. Yine tarama sonucunda 101 defa "Birleşmiş Milletlerin" geçmesi, "Kıbrıs" konusu ile ilintili olduğu izlenimini doğurmuştur. Çünkü "Kıbrıs" kavramı incelenen matbuatta 150 kez geçmiş ve genellikle "Bileşmiş Milletler" ile aynı cümlede kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu ziyaret ile ilgili haberlerde "Orta Doğu" ve "İsrail" kavramlarının da dönemin konjonktürüne uygun şekilde yer aldığı görülmüştür. Gene bu incelemede "Vietnam" kavramının da sıklıkla sol basında gündeme getirildiği anlaşılmıştır. "Özbekistan" ve "Azerbaycan" kavramları toplamda 243 defa geçmiştir. Burada liberal basın bu kavramları daha sık kullanırken sol gazetelerin ise sadece 30 kez gündeme getirdiği görülmüştür. Hayli ilginç bir durum "Ukrayna" kavramı üzerine yaşanmıştır. Özbekistan ve Azerbaycan kavramını en az kullanan sol basın, Ukrayna kavramını ise en sık yineleyen grup olarak karşımıza çıkmıştır. "Lenin'in mezarı" kavramı 28 defa kullanılmış ve bu kavram sekiz kere Cumhuriyet'te, on üç kerede Ulus'ta zikredilmiştir. Bir başka tezatlık ise "Timur'un mezarı" kavramıdır. Kavram 68 defa geçmiş sol basın neredeyse bu kavramı görmezden gelmiş ve sadece iki kez kullanmıştır. "Ortak/müşterek" kavramının 96 defa kullanıldığı tespit edilmiştir. NATO kavramının liberal basında daha sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. "Uluğbey Türbesi", "Timur'un mezarı" gibi kavramlar sol basında daha az yer almıştır. "Boğazlar/ Montrö" kavramı 14 defa kullanılmış ve bunun onbiri sol basında yer almıştır. "Boşevik-(lik)" ve "Sovyet yardımı" kavramları sadece Cumhuriyet ve Ulus

gazetelerinde öne çıkmıştır. “Orta Asya” kavramına ise 63 defa rastlanmıştır (Bkz Tablo 2).

Tablo 2. Demirel’in Ziyaretinin Ulusal Basına Yansımalarının İçerik Analizi

Demirel kelimesiyle korelasyon	Tekrar Sıklığı								Toplam
	Milliyet	Hürriyet	Cumhuriyet	Tercüman	Akşam	Ulus	Yeni İstanbul	Dünya Gazetesi	
SSCB/Rusya	28	32	37	24	37	19	23	24	224
İyi komşuluk	32	27	48	29	26	43	28	25	258
ABD	14	11	13	18	14	18	17	19	124
Dostluk	8	13	21	11	16	19	12	10	110
Münasebetler/ilişkiler	16	12	17	14	11	8	11	13	102
Sulh/ barış	19	15	23	18	24	10	7	12	128
Soğuk savaş/ soğuk harp	25	32	17	21	27	18	17	19	176
Menfaat/ fayda	36	37	22	26	24	14	14	34	207
Komünizm	2	4	13	1	3	17	2	1	43
Morrison Süleyman	1	-	2	-	-	3	-	-	6
Ekonomik/ ticari	17	15	10	11	13	8	9	21	104
Birleşmiş Milletler	16	10	19	12	11	18	6	9	101
Kıbrıs	14	19	23	17	21	28	12	16	150
Orta Doğu	5	7	20	4	16	12	4	10	78
İsrail	3	3	11	4	7	9	2	6	45
Vietnam	4	6	14	5	7	12	3	5	56
Özbekistan	19	24	8	15	18	6	13	17	120
Azerbaycan	21	20	9	18	21	7	12	15	123
Ukrayna	16	20	31	16	19	28	14	19	163
Lenin’in mezarı	2	1	8	2	1	13	1	1	29
Timur’un mezarı	13	11	1	8	12	1	10	12	68
İkinci Dünya/Cihan Savaşı/Harbi	7	4	12	3	2	11	2	1	42
Karşılıklı güven/itimat	8	12	3	7	10	2	9	11	62
Ortak/ müşterek	10	13	19	8	12	17	6	11	96
NATO	14	17	8	12	14	5	13	7	90
Boğazlar/ Montrö	-	1	7	-	1	4	1	-	14
Atom Silahsızlandırması	3	6	4	10	2	7	1	3	36
Uluğbey Türbesi	4	4	1	6	-	3	2	2	22
Barış	3	2	8	1	2	6	5	7	34
Orta Asya	7	12	2	9	11	4	13	5	63

İttifak	6	4	12	3	1	10	8	1	45
Petrol	14	13	2	11	8	4	10	19	81
Uzay yarışı	-	2	1	-	-	-	1	-	4
Sovyet yardımı	4	2	15	1	1	17	4	3	47
Ortak bildiri	13	11	8	6	22	5	10	12	87
Toprak iddiası	1	1	4	-	-	7	-	1	14
Sınır uyuşmazlığı	2	-	10	-	1	6	-	-	19
Siyasi ilişkiler	6	5	12	7	3	6	4	10	53
Doğu Bloku	1	-	5	1	-	7	-	6	20
Batı Bloku	4	2	1	-	2	5	1	4	19

Kaynak: Eserin müellifi tarafından 12 Eylül - 6 Ekim 1967 tarihleri arasında tabloda isimleri geçen gazetelerin arşiv taramasında elde edilen veriler doğrultusunda oluşturulmuştur.

Demirel 25 Eylül 1967 tarihinde SSCB ziyareti kapsamında ilkin Taşkent’i ardından ise 27 Eylül’de Bakü’yü ziyaret etmiştir. Demirel’in bu iki şehirde verdiği resmi demeçlerin satır araları iyi okunmalıdır. Demirel bu söylevlerinde öncelikle Sovyetler Birliği’ni ön plana çıkarmıştır. Bu tutum rol kuramına göre Sovyetler ile yakınlaşmanın zaruri bir sonucudur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak resmi demeçlerde en sık vurgulanan kavram “Sovyetler Birliği” olmuştur. Hayli ilginç bir husus olarak “Azerbaycan Cumhuriyeti/Azerbaycan Halkı” kavramına Demirel tarafından on üç defa atıfta bulunduğu göze çarpmaktadır. Rol kuramına göre bu durum senaryonun dışına çıkılması olarak anlaşılabilir. Örneğin Azerbaycan’daki resmi demecinde “[...]aynı an’ane, dil ve kültürü paylaştığımız[...]”¹²⁰ ifadeleri bu durumun somut örneğidir. Gene burada söz konusu hususa başka bir örnek ise Taşkent ziyaretinde ortaya çıkmaktadır. Demirel; *“Aramızda mevcut müşterek an’ane ve kültürün köklü izlerini tespit ettik.”*¹²¹ söylemiyle aslında 1991 sonrası Orta Asya politikasının da ipuçlarını vermektedir.

Sovyetler Birliği ziyaretinde Demirel’in, Azerbaycan ve Özbekistan’da vermiş olduğu demeçlerin içerik analizi hakkında aşağıdaki değerlendirme yapılabilir:

¹²⁰ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 26.

¹²¹ Aynı yerde, s. 24.

Tablo 3. Demirel'in Özbekistan ve Azerbaycan Ziyaretlerinde Yaptığı Konuşmaların İçerik Analizi

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Sovyetler Birliği	14
Alâka/İlgi	3
Misafirperverlik	1
Egemenlik	1
Saygı/Sevgi	4
Karşılıklı menfaat	3
Dünya sulhu/barış	2
Barış/Sulh	1
Yeni bir sayfa	1
Taşkent	2
Semerkant	1
Tarih	4
Özbekistan Cumhuriyeti/Özbekistan Halkı	5
Ortak/Müşterek	1
Aynı an'ane, dil ve kültür	2
İktisadi kalkınma/Ekonomik gelişme	4
Azerbaycan Cumhuriyeti/Azerbaycan Halkı	13
Sıcak/İçten/Samimi/Güler yüzlü karşılama	3
İyi komşuluk münasebetleri	1
Bakü	2
Müşterek/Ortak Edebiyat/Sanat/Kültür	2
İşbirliği	2
Sovyet/Sovyetler Birliği münasebetleri	4
Gayret	1
İtimat/Güven	1

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

Demirel'in SSCB ziyaretinin ilk gününde Türk Sovyet ilişkileri hakkında olumlu haberler yapıldığı dikkat çekmektedir. Örneğin, SSCB'nin 1967 yılında İzmir Enternasyonal Fuarı'na katıldığından ve bu ülkenin Türk sanayisinin gelişmesi için önemli ekonomik ve teknik yardımlar yaptığı gündeme getirilmiştir.¹²² “Ayrıca Türk basınında ilginç bir iddia ortaya atmıştır. Ulusal basında çıkan haberlere göre bütün Sovyet gazetelerinde “İyi Komşuluk Ziyareti” başlıklı bir makale yayımlanmıştır.¹²³ Bahse konu olan makalede “İki memleket arasında dostane münasebetler tesis edilemez” yorumunu yapanların haksız çıktığına atıfta bulunulmuştur.¹²⁴

¹²² İyi perspektifler, Cumhuriyet Gazetesi, 19 Eylül 1967, s. 3.

¹²³ Türk-Sovyet ilişkileri, Cumhuriyet Gazetesi, 19 Eylül 1967, s. 3.

¹²⁴ Aynı yerde.

20 Eylül 1967 tarihli Cumhuriyet gazetesinin baş sayfasında Demirel'in "Türk-Sovyet dostluğu şarttır. Aradaki soğukluk kalkmıştır." sözlerine yer verilmiştir. Haberin yedinci sayfadaki devamında "Hoş geldiniz sayın Türk misafirler, sizleri candan selamlarız.", "Hoş geldiniz.", "Yaşasın Türk-Sovyet dostluğu.", "Türkiye ve Sovyetler arasındaki dostluk ve iyi komşuluk münasebetleri gelişip sağlamlaşsın.", "Türkiye Cumhuriyeti Başbakanını candan selamlarız." gibi dövizler ve Rusça sloganlar yer almıştır. Ayrıca Demirel'in Sovyetler Birliği Yüksek Şûrası Prezidyum Başkanı Podgorni ile yapılan görüşmede onun "Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluk, dünya sulhu için lüzumludur, şarttır. Bu dostluk her iki memleketin halklarının menfaatinedir." sözlerine yer verilmiştir. Ayrıca öteden beri Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Soğuk Savaş şartlarının sebep olduğu anlaşmazlığın ortadan kalktığı ve her iki ülkenin de ayrı ayrı rejimler altında birbirlerinin iç işlerine müdahale etmeden yakınlaşabilecekleri vurgulanmıştır.

Demirel'in SSCB ziyaretini Türkiye'nin menfaatine bir gelişme olarak gören yazarlara da rastlamak mümkündür. Bu minvalde Demirel'in Sovyetler Birliği ziyaretini, İsmet İnönü'nün bu ülke ile daha önce yaptığı görüşmelerin meyveleri olarak görenler mevcuttur. Gene bu görüşmeleri seçim propagandası olarak AP'nin kötileyici söylemlerle dile getirmesine karşın benzer istikamette yol aldığı eleştirilerine sıkça rastlanmaktadır. Bu eleştirilerin ardından ABD yardımlarının yetersiz kaldığı ve Sovyet yatırımlarının Türkiye'ye kazanç sağladığı, dolayısıyla Sovyetlerle iyi komşuluk ilişkilerinin parti politikasından daha çok bir devlet politikası olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹²⁵

Basında sert dille yazılmış eleştiri yazılarına da sıkça rastlamak mümkündür. Metin Toker, Demirel'i bu ziyareti vesilesiyle eleştirerek adı geçen liderin seçimlerde "Ortanın Solu-Moskova Yolu", "Bizi komünist yapmak istiyorlar. Komünizm demek sefalet demektir." sloganlarını kullandığını gündeme getirmiştir.¹²⁶ Ayrıca İnönü'nün bir resmi ziyarette Sovyet Dışişleri Bakanı Andrey Gromyko'nun eşi Lydia Gromyko'nun elini öpmesinin onu komünist yapmadığı dile getirmiştir. Dahası Demirel'in eşi Nazmiye Hanım üzerinden de eleştiriler yapılmış, ziyarette içilen Rus votka ve şampanyaları mevzu bahis edilmiştir. Ayrıca belirtmelidir ki ziyaretin öne

¹²⁵ Güresin, Evcet, Türk - Sovyet İlişkileri, Cumhuriyet gazetesi, 21 Eylül 1967, s.1.

¹²⁶ Toker, Metin, Sefalar getirdin, Sülman Yoldaş!, Milliyet gazetesi, 29 Eylül 1967, s. 2.

çıkan magazinsel bir boyutu da olmuştur. Özellikle Nazmiye Hanım'ın berberi Nuh Beyin heyete alınması ziyaretin savurganlığına örnek gösterilerek bir çok karikatüre ve gazete haberine malzeme temin etmiştir.

Can Yücel, Demirel'in Sovyetlere yaklaşımını aşağıdaki ifadelerle eleştirmiştir:

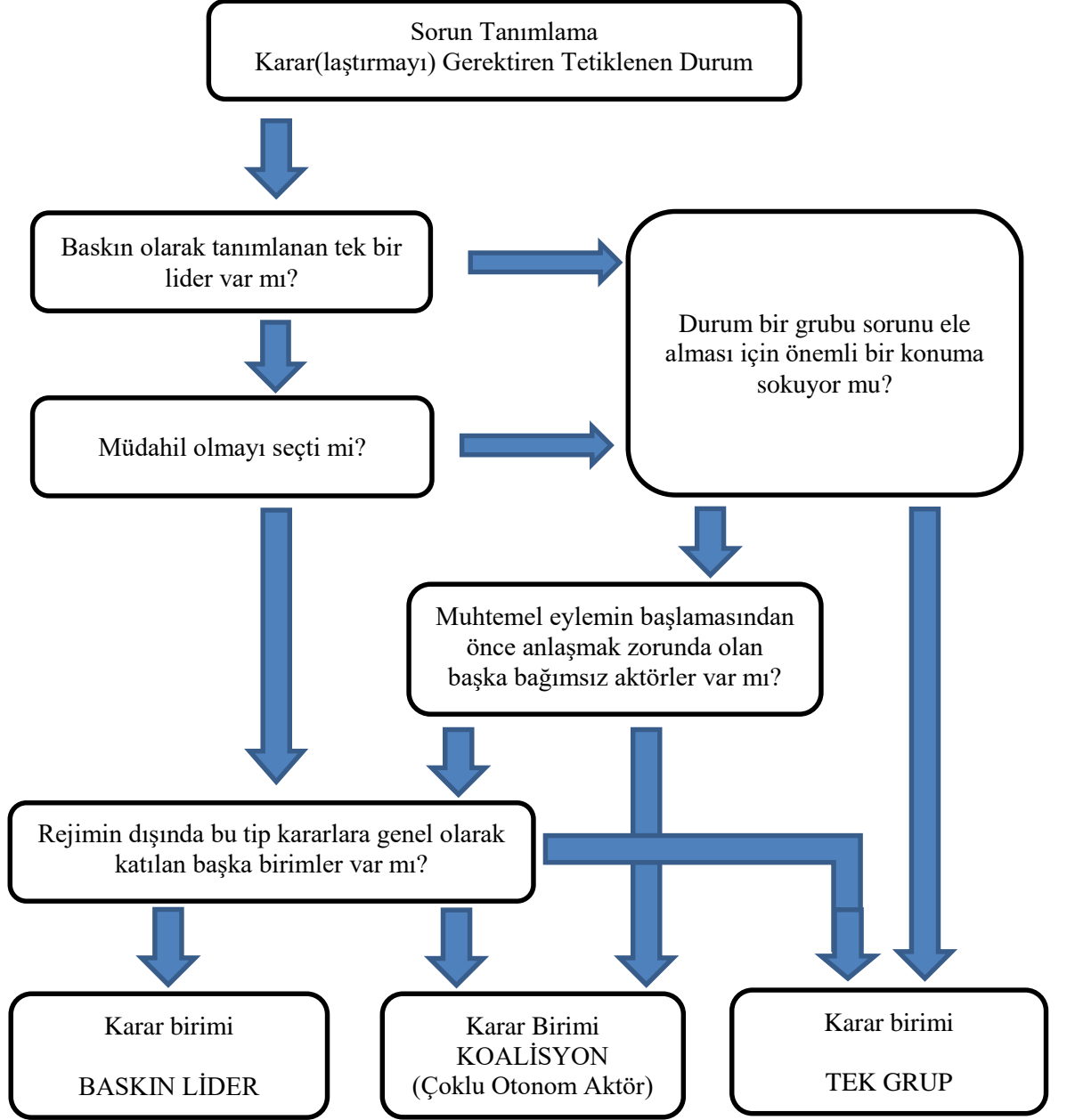
“[...] gece kırmızı ışık altında gitar çalan gençlerin tevkif edilerek komünist olduğu gerekçesiyle mahkemeye verildiğini bu arada unutan Demirel, Lenin'in mezarını ziyaret etmiş, bir çelenk koyarak saygı durumunda bulunmuştur. Demirel, Rusya'da (Tacikistan'da) Enver Paşa'nın mezarını ziyaret etse de kırmızı ışık altında gitar çalan gençlere benzese[...]”.¹²⁷

3.3. Demirel'in Liderliği Bağlamında Dış Politika Analizi

Demirel politik olarak Türkiye'nin kırk yılına damga vurduğu için bu zaman zarfı adeta söz konusu liderin dönüşümüne de tanıklık etmiştir. 1960'larda AP'nin tek başına iktidarının güçlü olduğu dönemdeki Başbakan Demirel liberal 'belirtiler' taşıırken 1970'lerde Milliyetçi Cephe lideri Demirel, milliyetçi, 1991 sonrasında Başbakan ve Cumhurbaşkanı Demirel'i ise cumhuriyetçi ve muhafazakâr bir çizgidedir.

¹²⁷ Yücel, Can, “Moskova Dönüşü Kabine Değişecek”, Ant Dergisi, Sayı 39, 26 Eylül 1967, s. 6.

Şekil 6. Hermann'ın Karar Birimi Belirleme Süreci

Kaynak: Hermann, Margaret G., "How Decision Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework", International Studies Review, Cilt 3, No.2, 2001, s.58'den (aktaran Aksu, Fuat, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar", Uluslararası İlişkiler, Cilt 13, Sayı 59, 2018, s. 70, DOI: 10.33458/uidergisi.523830) uyarlanmıştır.

Tablo 4. Süreç Çıktılarının Özellikleri ve Etkileri

Karara tercihlerin nasıl yansıdığı	Simetrik	Asimetrik
Tek tarafın	Uyum	Tek bir tarafın isteklerinin kabul edilmesi
Çoklu tarafın	Karşılıklı taviz Konsensus (Görüş birliği)	Asimetrik taviz
Hiçbir tarafın	Kararsızlık tıkanma	Bölünmüş sembolik eylem

Kaynak: Hermann, Margaret G., a.g.e., s. 47-81.

Dış siyasette alınacak kararların biçimlenmesinde karar alıcının etkili olabilmesi için öncelikli koşul yetkili karar alma pozisyonunda bulunması mecburidir. Aksi halde liderin dış siyaset karar alma sürecinde etkili olması mümkün görülmemektedir. Liderin karar almada yetkili olması durumunda, taşıdığı vasıfların alınacak kararlar üzerinde, yani uluslararası arenada söz sahibi olma ihtimali daha da artar. Liderin karar alma sürecinde etkili olabilmesi için birtakım şartlar gereklidir. Karar alıcının ilkin toplumun sahip olduğu nitelikleri ve kaynakları istediği doğrultuda hareket ettirebilme özelliğine sahip olması beklenir. Ardından, uluslararası sahada mühim bir problemle karşılaşıldığında liderin kritik kararlar alabilme yeteneğinin yanı sıra siyasi gücü de olmalıdır. Margaret G. Hermann ve diğerleri, bu tip liderliğe “Baskın Liderlik” adını vermektedir.

Dış siyasete ait mevzular ise iç politikada gelişen olayların aksine, devletin temel prensipleriyle örtüşen istikamette, diğer öğelere nazaran daha zor değişen/değiştirilen tutumların bileşimiyle ortaya çıkmaktadır. Ülkelerin dış siyaseti, tarihsel süreçte gelişen ittifaklarla biçimlenen ülkenin iktisadi ve politik bağlarını ilgilendirmektedir. Türk siyasi yaşamında Demirel, uzun yıllar boyunca devletin dümeninin başında durmuş ve karar alıcı pozisyonunu korumuştur. Dış ve iç politikada sahip olunan imkân ve meziyetler, liderin konumu dış politika kararlarını doğrudan etkileyecek yeterlilikte ise, onun kişisel özellikleri de bu kararlara yansımaktadır. Şayet lider muhalefet durumunda ise, dış politika kararlarındaki tutumu sıklıkla iç politika yönünden önem kazanırmaktadır. Ancak karar alıcının kişiliğinin dış politika tutumlarına/söylemlerine yansımaları beklenmez. Lider koalisyon hükümetinde ise etkisi birçok dengenin gözetilmesine ve ortakların ikna edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Dış siyasette alınan kararlar sonucunda elde edilen başarılar, karar alıcının

iç siyasetteki başarısını destekleyebileceği gibi, tam tersi bir durumda da olumsuz yönde etkileyebilir. Dış siyasette gelişen ve savaşa/silahlı çatışmaya neden olabilecek bir kriz, etkili politikalar takip edilmesi sonucunda ülkenin söz konusu badireyi atlattığını sağlamış bir lideri güçlü kılar. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, iç siyasette farklı düşünen seçkinler ve muhalefet ülke güvenliği söz konusu olduğunda ortak paydada buluşabilir ve dış siyasette başarı kazanan lider bunun semeresini görür. Kısaca karar alıcının dinamik olması karar alma gücünü elinde bulundurmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Aynı zamanda liderin kişiliğinin dış politika kararlarına yansımaları da onun yönetimdeki konumuyla alakalıdır.¹²⁸ Demirel örneğinde, siyasal oluşuma etki eden kararların kontrolünü elinde bulundurma eğilimi olan ve bu süreci etkilemeyi ve sürdürmeyi kendi siyaset düstüründe benimsemiştir.¹²⁹ Bu açıdan değerlendirildiğinde, iç politikadaki fırsatlar Demirel'in dış siyasete ilişkin davranışlarında değişikliğe sebep olduğu söylenebilir.¹³⁰

Demirel'le anılan “Meseleleri mesele yapmazsanız ortada mesele kalmaz” özlü sözü, liderin siyasal hayatı içerisinde bir karar alıcı olarak farklı durumlarda değişimi nasıl yorumladığını ve nasıl tepki oluşturduğunu gözler önüne sunmaktadır. Aksu bu durumu aşağıdaki ifadelerle ortaya koymaktadır:

“[...]karar alıcı pozisyonunda bulunan bireyin sahip olduğu dünya görüşü, bilişsel yetenek ve kapasiteyle karşılaştığı bir gelişmeye ‘mesele’ olarak bakması ve kabullenmesi, özü itibariyle, bir ‘karar’ın öncülü sayılabilecek kanaat ve/ya ‘yargı’dır. Dolayısıyla büyük ölçüde öznelidir. Sonrasında bu ‘yargı’nın bir ‘karar’a dönüşmesi ise nesnelleşmesi, somutlaşması, dünyada karşılık bulması demektir.”¹³¹

Demirel'in yakın çalışma arkadaşı ve uzun yıllar hükümetlerinin dışişleri bakanlığını üstlenmiş İhsan Sabri Çağlayangil, söz konusu lideri aşağıdaki sözleriyle tanımlamıştır:

¹²⁸ Şihmantepe, Aydın, Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma, Şubat 2019 İstanbul, Cinius Yayınları, s. 69-70.

¹²⁹ Komşuoğlu, Ayşegül, a.g.e., s. 95.

¹³⁰ Şihmantepe, Aydın, a.g.e., s. 70.

¹³¹ Ayrıca bkz., Şihmantepe, Aydın, a.g.e., s. 83.

“[...]Özgüveni tam, işleri istişare ile yapmayı seven, kriz dönemlerinde bir satranç oyuncusu gibi tüm hamleleri ve sonuçlarını adım adım hesaplayan, sinirini, acı ve sevincini çok iyi kontrol edebilen biridir[...].¹³²

¹³² Şihmantepe, Aydın, a.g.e, s. 181.

4. Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi Sürecinde Demirel

Çalışmanın giriş bölümünde vurgulandığı üzere bu tezin merkezinde Demirel'in Orta Asya politikası yer almaktadır. Bu bağlamda kuramsal boyut oluşturulurken salt liderlik kuramlarından hareket edildiğinde, Demirel'in Orta Asya siyasetinin çözümlenmesinin güçleştiği ve bazı noktalarda ise hatalı çıkarımlara neden olduğu vurgulanmıştı. Bu durumun en önemli nedeni Demirel'in dış politika anlayışında liberal yaklaşımları benimsemesi ve liderlik kuramlarının söylem analizleri düzeyinde yetersiz kalmasıdır. Çalışma biyografik bir eser olarak kaleme alınsaydı bu nazariyenin seçilmesi doğru olacaktı. Lakin Demirel, sadece bir lider olarak değil, dış politika karar alıcısı; devlet politikası uygulayıcısı ve belki de en önemlisi nevi şahsına münhasır bir şahsiyet olduğundan, dış politika anlayışını sadece birey (lider) merkezli olarak ele almak yanlış olacaktır. Bundan dolayı çalışmanın birinci bölümünde Demirel'in Orta Asya politikasının rol kuramı çerçevesinde analiz edilmesi gerektiği vurgulanmıştı. Rol kuramı incelenirken dünya siyasal sisteminde söz sahibi olan aktörlerin diğer devletlere hangi rolü üstleneceklerini, üstü kapalı bir şekilde dikte ettikleri izah edilmişti. Bu durum akıllara “Zaten üstlenilecek roller belli ise Türkiye'nin Orta Asya politikasında Süleyman Demirel'in hiç mi etkisi yoktur?” sorusunu getirmektedir. Bu sorunun yanıtının verilebilmesi ise ancak liderlik kuramı ile mümkündür.

Çalışmanın bu bölümünde; rol kuramı bağlamında Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya politikasının yapıtaşları ortaya konulmaktadır. Bu minvalde seçkinlerin ve karar alıcıların tutumlarının ardından rol kuramının tamamlayıcı bir unsuru olarak nitelendirilebilecek liderlik bağlamında Demirel'in önderliği değerlendirmeye tutulmaktadır. Müteakiben tümdengelim yöntemiyle tezin merkezinde yer alan nazariye kapsamında zirvelere yer verilmekte sonrasında ise Demirel'in bahsi geçen toplantılardaki rolü, vermiş olduğu nutuklar üzerinden çözümlenmektedir.

4.1. Türk Dış Politikası Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Bu bölümde 1991-2001 döneminde Türkiye- Orta Asya ilişkileri ele alınmaktadır. Bu sınırlılığın iki önemli nedeni vardır. Birinci neden; 2001'den sonra Orta Asya'da ABD, Rusya, Çin ve AB gibi küresel aktörler ile Hindistan, İran ve

Türkiye gibi bölgesel güçlerin önemlerinin artmasıdır. İkinci neden ise, Demirel'in cumhurbaşkanlığı görev süresinin 16 Mayıs 2000 tarihinde sona ermesidir.

Türkiye, Soğuk Savaş'ın sona ermesini takip eden ilk on yılda sosyal ve siyasal alanda karmaşık olarak tanımlanabilecek sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.¹³³ 1983 yılında tek başına iktidara gelen Anavatan Partisi'nin (ANAP) yerini 1991 senesinde Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyonu almıştır. Koalisyon Hükümeti, ANAP'ın yaklaşık on yıl süren iktidarının ardından bu partinin temel siyaseti olan serbest piyasa ekonomisi ve dışa dönük politikasının mirasçısı olmuştur. 1989-1993 döneminde cumhurbaşkanlığı yapan Turgut Özal'ın kişisel tercihlerinin sonucu olarak Türkiye-ABD ilişkileri nispeten güçlenmiştir.¹³⁴ Bu nedenle, DYP-SHP Hükümeti'nin dış politikada karşılaştığı en önemli sorunların başında, ABD ile olan krizlerle nasıl başa çıkılacağı konusu gelmiştir. Anılan dönemde ABD ile yaşanan sorunların başında bu ülkenin PKK'ya verdiği desteğin anlaşılması yer almıştır. Bunun üzerine Başbakan Demirel, Amerikalılara "Gök kubbeyi başlarına yıkarız" çıkışında bulunmuştur.¹³⁵ Özellikle PKK sorunu yüzünden Türkiye, ABD ile ilişkilerini Birinci Körfez Savaşı'nı takip eden on yıl boyunca sürekli gözden geçirmek zorunda kalmıştır.¹³⁶

Diğer yandan 1991-2001 dönemi Türk siyasal hayatında koalisyon hükümetleri dönemine tekabül ettiği için istikrarsız bir zaman dilimini nitelemektedir. 23 Haziran 1991 (Mesut Yılmaz Hükümeti) ve 18 Kasım 2002 (Bülent Ecevit Hükümeti) tarihleri arasında toplam on farklı hükümet kurulmuştur. Diğer bir ifade ile her yıl ortalama bir hükümet hayata geçirilmiştir.¹³⁷

Hükümetlerin ömrünün bu denli kısa olmasının bir diğer sebebi de 1995 yılında Refah Partisi'nin (RP) iktidara gelmesiyle birlikte başlayan asker-sivil

¹³³ Baharççek, Abdülkadir, Soğuk Savaş'ın Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri, (Der.) Bal, İdris, 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004, s. 67.

¹³⁴ Balcı, Ali, 1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği, (Edt.) Yenigün, Cüneyt, ve Efeğil, Ertan, Türkiye'nin Değişen Dış Politikası, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 87-99.

¹³⁵ Oran, Baskın, a.g.e, s. 164.

¹³⁶ Eriş, Oğuz, Körfez Krizi ve Türkiye'de Karar Alma Süreci, Değişen Dünya ve Türkiye, (Der.) Sönmezoğlu, Faruk, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, ss. 249-266.

¹³⁷ Sümer, Gültekin, Dış Politikada Süreklilik-Değişim Çekişmesi, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 23, 2010, ss. 73-75.

restleşmesinin bir sonucu olarak 28 Şubat 1997 tarihinde meydana gelen post-modern darbe olmuştur. Böylece Soğuk Savaş sonrasında küresel siyasetin yeniden şekillendiği dönemde Türkiye enerjisini Orta Asya'ya yönelmek yerine kısır iç politik çekişmelerle geçirmiştir. Ayrıca 1990'lı yıllar PKK terörünün gemi azıya aldığı yıllar olmuştur. Özellikle Kuzey Irak'a yönelik düzenlenen sınır ötesi operasyonlar Türk dış politikasında ciddi sorunlar doğurmuştur. 1991-1999 yılları arasında neredeyse her sene bir askeri operasyon yapılmıştır.¹³⁸

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Doğu-Batı gerginliğinin ortadan kalkması Türk karar alıcıların alıştıkları konfor alanından çıkmaları sonucunu doğurduğu için ilkin bir hayli bocalamışlardır. Başka bir ifade ile ülkelerinin yeni dünya düzeninde nasıl bir yer edinebileceği konusunda kararsız kalmışlardır. Bu dönemde Türkiye, Avrupa ve Orta Doğu arasında dengeyi sağlamada önemli bir jeostratejik avantaja sahip konumuyla taşları yerini oturtmada bir hayli zorlanmıştır.¹³⁹

Demir Perde'nin ortadan kalkması, ABD'nin "yeni dünya düzeni"ndeki hegemon konumunu güçlendirdiği gibi yeni güvenlik zafiyetlerini de beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş döneminde yaşanan bloklar arası rekabet ve nükleer yarış yerini bölgesel çatışmalara ve istikrarsızlıklara bırakmış ve SSCB'nin Doğu Avrupa, Balkanlar ve Kafkasya üzerindeki etkisinin azalmasıyla birlikte bastırılmış milliyetçilik duyguları ve buna binaen ayrılıkçılık talepleri açığa çıkmıştır. Diğer yandan Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Türk dış politikasında belirsizliklere neden olduğu gibi devasa bir coğrafyada bu ülkenin manevra alanının genişlemesine yol açmıştır. Bununla birlikte Türkiye, NATO'nun MC 161 Belgesi'nde "istikrarsız ve riskli" olarak nitelendirilen 16 bölgeden on üçüne komşu olmuştur.¹⁴⁰ Balkanlar'da

¹³⁸ Kemal, İnat, Türkiye-Irak İlişkilerinde Terör Sorunu, https://www.setav.org/turkiye-irak-iliskilerinde-teror-sorunu/?fbclid=IwAR2eRzKJ1dytiFwKrFATGc_xTiRzb9K1TQ1oUiLbtwoeAHGHAztELXaT1kM, (17.09.2019)., Bacık, Gökhan, ve Coşkun, B. Balamir, Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası 1991-2001, (Edt) Çaylak, Adem, vd., Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika, Savaş Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 635.

¹³⁹ Bacık, Gökhan, ve Coşkun, B. Balamir, a.g.e., s. 635.

¹⁴⁰ Bu bölgeler Çeçenistan, Dağlık Karabağ, Güney Osetya, Abhazya, Kosova, Sancak, Bosna Hersek, Makedonya-Arnavutluk sınırı, Suriye, Irak'ın kuzeyi, İran, Ukrayna ve Beyaz Rusya'dır. Ayrıca bkz. Güney, Nurşin Ateşoğlu, The New Conditions of Security in the Post-Cold War Period: Turkey, NATO and EU, EU-Turkish Relation Dossier,

Yugoslavya'nın dağılma sürecinde ortaya çıkan etnik çatışmalar¹⁴¹, Kafkasya'da rafa kaldırılmış sorunların yeniden gündeme getirilmesi ve Orta Doğu'da Körfez Savaşı sonrasında oluşan bölgesel istikrarsızlık Türkiye'nin güvenliğini doğrudan etkileyen sorunlar olarak öne çıkmıştır. Böylece istikrarsız, bir ortamda güvenliğin sağlanması en temel dış politika amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu çerçevede Ankara, bölgesel istikrarın korunması ve mevcut çatışmaların önlenmesi amacıyla ikili ve çok taraflı iş birliğine önem vermek suretiyle güvenlik kaygılarından kurtulmaya çalışmıştır.¹⁴²

Bu şartlar altında Özal'ın deyimi ile Türk dış siyasetinin önünde yeni hacet kapıları açılmasını sağlayan en önemli gelişme, Orta Asya ve Kafkasya'da bulunan cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanması olmuştur. 1990'lı yıllarda Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde yaşadığı sorunlar, NATO ittifakı içinde stratejik öneminin azaldığına dâir yapılan yorumlar, uluslararası camiada içine sürüklendiği yalnızlıktan kurtulmak için bu ülkeye aralarında tarihsel ve kültürel bağlar bulunan Orta Asya devletleriyle iyi ilişkiler kurma fırsatı bahşetmiştir.¹⁴³

4.2. Türkiye'nin Orta Asya Politikası

Türkiye'nin Batı yanlısı geleneksel dış politikası SSCB'nin ve Doğu Bloku'nun çökmesiyle birlikte büyük bir değişikliğe uğramıştır. SSCB ile mücadelede NATO'nun güney kanadında yer alan Türkiye, 1991 sonrası dönemde sahip olduğu stratejik önemi büyük ölçüde kaybetmiştir. Diğer yandan Türkiye açısından SSCB gibi güçlü bir komşunun tarihe karışması ve bu ülkenin en büyük halefi olan Rusya Federasyonu (RF) ile sınırının olmaması bazı avantajlar sağlamıştır. Bu durum

http://selene.uab.es/_cs_iuee/catala/obs/dossier_turquia/tk_analisis/eutr_02_2003guney.pdf, (10.09.2019).

¹⁴¹ Yugoslavya'nın dağılması, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin Josip Broz Tito'nun ölümünden sonra artan etnik çekişmeler, ekonomik bunalım ve Doğu Avrupa'daki değişiklikler nedeniyle 1980'lerin sonlarından 2000'li yıllara kadar yaklaşık 20 yıl süren kanlı bir süreç sonunda yedi ayrı egemen ülkeye bölünmesidir. Karakuzu, Taner, Mikro Milliyetçilik: Yugoslavya Örneği, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2013.

¹⁴² Aydın, Mustafa, ve Ereker, Fulya, Türkiye'de Güvenlik: Algı, Politika, Yapı, Uluslararası İlişkiler, Cilt 11, Sayı 43 (Güz 2014), s. 127-156.

¹⁴³ Uzgel, İlhan, Doksanlarda Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar, (Der.) Özcan, Gencer, ve Kut, Şule, En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar, Buke Yayınları, İstanbul 2000, ss. 393-433.

Türkiye'ye 1991 öncesinde ikili ilişkiler geliştirmek için fırsat bulamadığı Orta Asya ülkeleriyle yakınlaşmada tarihi bir fırsat sunmuştur.¹⁴⁴

Büyük güçlerin nüfuz mücadelesi verdikleri bir bölge haline gelen Orta Asya, RF tarafından arka bahçe olarak görülmüş ve bölgeye Türkiye vasıtasıyla erişmeyi hedefleyen ABD, Yeni Büyük Oyun'u (The New Great Game)¹⁴⁵ sahneye koymuştur. Özellikle Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının RF tarafından kontrol edilmesi ve İran'ın bölgeye rejim ihraç etme ihtimali yüzünden ABD Türkiye'yi Orta Asya devletlerine "rol model" ülke olarak sunmuştur. Bölgedeki enerji kaynaklarının denetimi ve uluslararası pazarlara taşınması yeni bir mücadele alanı oluşturmuştur. ABD ve Batı, Orta Asya'daki Müslüman ülkelerin İran modeli bir rejime yönelmemeleri için, laik ve serbest pazar ekonomisini benimsemiş Türk modelini örnek olarak göstermiştir.¹⁴⁶ Böylece Türkiye, Orta Asya'da bölgesel istikrarın sağlanması için İran ve RF'ye karşı denge unsuru olarak addedilmiştir.¹⁴⁷ Bu minvalde Türkiye ve Orta Asya arasındaki ilişkiler önemli bir tarihi fırsat olarak değerlendirilmiştir. Örneğin dönemin Cumhurbaşkanı Özal bu hususta aşağıdaki ifadeleri dile getirmiştir:

"Bugün tarihin öyle bir noktasına gelmişizdir ki Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Balkanlar'dan -ta- Orta Asya'ya kadar Müslüman -ve- yahut Türk toplulukları ile meskûn geniş bir saha önümüzde açılmıştır[...]Bu imkân 400 seneden beri milletimizin eline geçen en büyük fırsattır. Bir nevi hacet kapıları açılmıştır milletimizin önüne[...] Gerçekten de bu herhangi bir millet veya memleketin birkaç asırda bir elde edebileceği türden devasa bir fırsat ve nimettir."¹⁴⁸

¹⁴⁴ Külebi, Ali, Batı'nın Türk Birliği Korkusu, Strateji Dergisi Eki, Cumhuriyet Gazetesi, 18 Haziran 2007, Sayfa 24.

¹⁴⁵ Bahadır, Tural, Amerika Birleşik Devletleri, Orta Asya ve "Yeni Büyük Oyun" Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi. Ocak 2014 Cilt:5 Sayı:1, ss. 15-28.

¹⁴⁶ Ayan, Ergin, Avrasya'da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1, 1(2010), ss. 37-54.

¹⁴⁷ Erol, Mehmet Seyfettin, Avrasyacılıktan Türk Avrasyasına Türk Dünyasının Değişen Jeopolitiği, TÜRKSAV Türk Dünyası 25 Yılı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler içinde, (Der.) Erol, Mehmet Seyfettin, ve Gürler, Yavuz, Ankara 2016, Akçağ Yay., ss. 189-197.

¹⁴⁸ Özal, Turgut, Türkiye'nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır, Türkiye Günlüğü, Sayı 19, 1992, ss. 12-13.

Siyasi karar alıcılar ve seçkinler bu dönemde “Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Büyük Türk Dünyası”¹⁴⁹ kavramını şiar edinmişlerdir. Bu söylem daha çok iç politik aktörleri zinde tutmaya yönelik olmuştur. Büyük bir heyecan yaratan bu yaklaşım bir süre sonra, Türkiye’nin siyasal alanda karşılaştığı güçlükler ve ekonomik yetersizlikler yüzünden unutulmaya yüz tutmuştur.

Türkiye’nin Orta Asya bölgesine yönelik benimsemiş olduğu bazı söylemler Rusya’yı endişeye şevk etmiştir. Bunun nedenlerinin başında, Demirel’in “Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Büyük Türk Dünyası”¹⁵⁰ söylemi ve Nisan 1992’de Orta Asya ülkelerine yaptığı ziyarette Türk devletleri arasında bir birlik¹⁵¹ oluşturulabileceğini ima etmesi ve söz konusu ülkeleri Rusya’nın ekonomik nüfuz alanından çıkmaya çağırması yer almıştır. Diğer yandan Özal’ın 21’inci yüzyılın Türklerin yüzyılı olacağını söylemesi, Rusya’nın endişelerinin üzerine adeta tuz biber ekmiştir.

Demirel 25 Mayıs 1992 tarihinde Moskova’yı ziyaret etmiş, görüşmeler sonucunda iki ülke arasında “Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” imzalanmıştır. Türk Başbakanı bu görüşmelerde Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin’e Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya’da Rusya ile çatışmaya girme gibi bir amacı olmadığı konusunda güvence vermiştir. Söz konusu dönemde Türkiye, Avrupa Topluluğu’na alternatif olarak Balkanlar ve Orta Asya bölgeleriyle işbirliğini geliştirmeye büyük önem vermiştir.

1990’lı yıllarda Türkiye’nin Orta Asya politikasına büyük bir duygusallık damga vurmuştur. Bu minvalde Demirel, 21 Mart 1993 tarihinde Antalya’da yapılan Birinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı’nda Türklerin Ergenekon’dan çıkışını sembolize eden demir dövme töreni gerçekleştirmiştir. Bu duygusallık ve heyecan Türkiye’nin Orta Asya bölgesini anlamasına ket vurmuştur. Bunun bir neticesi olarak bölge gerçeklerini tam manasıyla kavramak için Türkiye çok zaman kaybetmiştir. Diğer yandan 1991’e kadar Orta Asya’ya ilgi duyanlar bölgeye kendi ideolojik perspektiflerinden bakmışlardır. Ancak

¹⁴⁹ Çaman, Efe, a.g.e., s. 138.

¹⁵⁰ Orta Asya Misafirleri, Cumhuriyet Gazetesi, 24 Şubat 1992, s. 1.

¹⁵¹ Türkeş Sözcü mü?, Hürriyet Gazetesi, 4 Mayıs 1992, s. 1, 12.

Orta Asya'nın gerçekleri ne Turancılığı savunan Türk milliyetçilerinin ne de yıllarca Sovyetler Birliği'ndeki rejime bu ülkenin gerçeklerini bilmeden imrenmiş Türk komünistlerin hayalleri ile örtüşmüştür.¹⁵² Diğer bir ifadeyle Sovyetler Birliği'nin kapalı bir siyasi rejim benimsemiş olması ve bu ülke hakkında somut veri eksikliği, farklı ideolojik görüşler doğrultusunda hareket eden kesimlerin kendi Orta Asya kurgularını yapmalarını mümkün kılmıştır.

4.3. Türk Seçkinlerin Orta Asya'ya Bakışları

Türkiye'de bazı seçkinler için Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile bütünleşme düşüncesi hep önemini korumuştur. Örneğin Şule Kut gibi bazı seçkinler Türkiye-Orta Asya ülkeleri arasındaki münasebetlerin dil ve kültür unsurlarından ziyade ekonomik çıkarlara dayandığını aşağıdaki cümlelerle ifade etmiştir:

“Birincisi, tüm bu cumhuriyetlerin Türkiye'ye ne büyük beklentilerle yaklaştığı bilinirken, Türkiye'nin bu ülkeleri yok saymasını beklemek anlamlı değildir. İkincisi, Türkiye'nin tüm bu ülkelerle kurduğu çok yönlü ilişkilerinin sürdürülmesi, Türkiye'nin ulusal çıkarlarına uygun olduğu sürece zaten doğrudur. Öte yandan Türkiye, bu ülkelerde ne kimilerince istenildiği (ya da kimilerince istenilmediği) kadar mevcuttur, ne de korkulduğu ya da tahmin edildiği kadar namevcuttur. Türkiye bütün bu ülkeler için önemsenen bir ülke olmakla birlikte, hiçbirisinin dış politika öncelikleri arasında görece üst sıralarda yer almamaktadır. Türkiye'nin bu ülkelerin dış politika öncelikleri arasında yukarılarda yer aldığı durumlarda da, belirleyici olanın retorik değil, uygulamanın olduğu unutulmamalıdır. Kısacası Türkiye, aslında 'etnik, kültürel, tarihsel' yakınlıktan ötürü değil, başta ekonomik yararlar ve güvenlik kaygıları olmak üzere, bu ülkelerin dış politika öncelikleri arasında yer almayı sürdürecektir.”¹⁵³

Türkiye'nin devlet eliyle yürütülen bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçişte yaşadığı tecrübenin ve uyguladığı yöntemlerin Orta Asya Cumhuriyetleri için

¹⁵² Aydınğün, Ayşegül, ve Balım, Çiğdem, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dili Halklar-Türkiye ile İlişkiler, I. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, ss. 3-4.

¹⁵³ Kut, Şule, Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları, Bağımsızlığın İlk Yılları, (Der) Behar, Büşra Ersanlı, Ankara 1994, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 280., Kongar, Emre, 21.Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 23. Basım, İstanbul 1999, ss. 474 - 475.

iyi bir yol gösterici olacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla tarihi bağlar yakınlaşmanın yanı sıra büyük beklentileri de bünyesinde barındırmıştır. Türkiye'nin rol model olarak görülmesi, kendisi açısından birçok avantajı beraberinde getirmiştir.¹⁵⁴

Diğer yandan Fahri Türk ise Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki münasebetlerin siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda hızla gelişmeye başladığını ve Ankara'nın Orta Asya politikasında 1990'lı yıllarda hamasi bir duygusallığın ağır bastığı bir Turancılığın (Pantürkizm) ¹⁵⁵ hâkim olduğunu vurgulamaktadır. Diğer yandan Özal ve Demirel'in cumhurbaşkanlıkları döneminde Turancı düşünceye sahip aydınların Türkiye'nin Orta Asya siyasetinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadıklarının altını çizen Türk, 1995'lere gelindiğinde Orta Asyalı seçkinlerin Turan birliğine pek sıcak bakmadıklarının ve Türkiye'nin oynamak istediği "Büyük Ağabey" rolünün uygulanma olasılığının kalmadığını belirtmektedir. Neticede 1990'ların sonuna doğru Türkiye'nin Orta Asya siyaseti daha gerçekçi bir zemine oturmuştur.¹⁵⁶

Bu bağlamda karşıt görüşler de bulunmaktadır. Örneğin, Tanıl Bora Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle başlayan ilişkileri 'Yeni Turancılık'¹⁵⁷ kavramı ile açıklayarak bu konudaki görüşlerini aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir:

"Türk milliyetçiliğinin büyük Türkiye, güçlü Türkiye sloganları, iki kutupluluğunun çöküşüyle uluslararası politikada orta boy devletlere bölgesel güç olma kapısı açan bu konjonktürde realist bir renge büründü, önce Özal sonra onun cumhurbaşkanlığındaki halefi Demirel, '21. Asır Türk asrı olacaktır' şiârını resmi bir mevkie oturtular."¹⁵⁸

Rus akademisyen Mikhail Stepanovich Kapitsa ise Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının, Orta Asya Cumhuriyetlerine örnek oluşturabileceğini, ancak ulusal bir

¹⁵⁴ Çandarlı, Aslı, Şahin Ürk Dünyası İle Kültürel İlişkiler Bağlamında Yapılandırılan Kurum ve Kuruluşlar, Turkish Studies Volume 12/26, s. 86.

¹⁵⁵ Turan kavramı için ayrıca bkz. Türk, Fahri, Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasal Hareketler 1989-2007, Bilig, Güz / 2009, Sayı 5, ss. 205-230.; (Edt.) Pultar, Gönül, Ağır Gökyüzünde Kanat Çırpamak Sovyet-sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel Kimlik Arayışı ve Müzakeresi, Tetragon Yayınları, İstanbul 2012, s. 287-324.

¹⁵⁶ Türk, Fahri, Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Ortadoğu 1990'lardan Günümüze, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2013, s. 1-2.

¹⁵⁷ Bora'ya göre; Ankara, "akraba" olarak nitelendirdiği Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini serbest piyasa ekonomisine ve demokrasiye açılmasında velayet ederken, bu aracılıktan kendi iktisadi ve politik liderlik potansiyelini geliştirmek için yararlanabileceğini umuyordu. Ayrıca bkz. Bora, Tanıl, Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, 1.Baskı, s. 253.

¹⁵⁸ Aynı yerde.

renk barındıran “Türk Modeli”nin bütünüyle Orta Asya tabanına aktarılmasının gerçekçi olamayacağını dile getirmiştir. Buna gerekçe olarak; Orta Asya Cumhuriyetlerinin, kendilerine özgü yapısal özellikleri, gelenekleri ve deneyimleri olduğunu, bilhassa RF ve eski Sovyet Cumhuriyetleriyle kurulmuş ilişkileri gündeme getirmiştir. Ayrıca bazı Orta Asya Devletlerinin Türk modelini kabullenmede ve içselleştirmede gerekli ulusal gelişmişlik düzeyine henüz ulaşamadıklarının altına çizmiştir.¹⁵⁹

Cengiz Çandar ise Ankara’nın, 1990’larda Türk Cumhuriyetlerinin az gelişmişlik düzeylerini kavrayamadığını ileri sürmüştür. Ayrıca bu ülkelerin dış yatırım ihtiyaçlarının Türkiye’nin karşılayabileceğinden çok daha fazla, iç çatışma potansiyelinin ise yüksek olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Rusya’nın bölgede hâkim güç olarak kalma niyetinin anlaşıldığına işaret eden Çandar, neticede Türkiye’nin, Ankara-Moskova rekabetinde geri adım atmaya mecbur kaldığına göndermede bulunmuştur.¹⁶⁰ Mithat Çelikpala ise 1991 sonrasında tarihsel tehdidin bertaraf, en büyük düşmanın ise tasfiye edildiğini, dolayısıyla uzun zamandır göz ardı edilen Türk coğrafyası ile ilişkilerin yeniden kurulduğunu ifade etmiştir.¹⁶¹ Demirel’in Başdanışmanlığını yapan Namık Kemal Zeybek, Demirel’in Türk Cumhuriyetleri ile ilgili politikasını aşağıdaki sözlerle açıklamıştır:

“Bir Ağabeyden kurtulmuş ve bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş Türk cumhuriyetleri devletlerini incitmemek gerekir. İlişkilerde üstünlük oluşturacak davranışlardan kaçınmak gerekir. Azeri’siniz, Kazak’sınız, Özbek’siniz, diyerek farklı bir milletmiş gibi algılanmaması gerekir. Türkiye’nin önüne çıkan tarihi fırsatı zedeleyecek davranışlardan kaçınmak gerekmektedir.”¹⁶²

Türkiye’de kurumsallaşmış bir Orta Asya politikasını bulunmadığını ve söz konusu politikaların lider eksenli olduğunu iddia eden Fahri Türk bu duruma örnek

¹⁵⁹ Kapitsa, Mikhail Stepanovich, Rus-Türk İlişkilerinin Geleceği, Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1999, ss. 221-223.

¹⁶⁰ Çandar, Cengiz, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/turkiye-modeli-niye-olmuyor-nasil-olur-1144803/>, (11.07.2019).

¹⁶¹ Çelikpala, Mitat, Bugüne Tarih Olarak Bakmak: Türkiye-Rusya İlişkilerinin Serencamı ve Geleceği, Dış Politika & Güvenlik 2019/5, s. 5.

¹⁶² Zeybek, Namık Kemal, Önce Bilgi ve Bilinç, Yeni Türkiye, Semih Ofset, Ankara 1997, ss. 40-41.

olarak Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer (2000-2007) döneminin vurdumduymaz uygulamalarını göstermektedir. Türk'e göre bu dönemde Ankara'nın Orta Asya devletleriyle münasebetleri önemli derecede kesintiye uğramıştır. AKP'nin 2002 yılında tek başına iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin Orta Asya siyasetinin nirengi noktası Hazar Denizi'ne kıyıdaş olan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan gibi ülkeler eksenine kaymıştır.¹⁶³ Bu dönemle birlikte ilişkiler göreceli olarak canlanmıştır.

4.4. Karar Alıcıların Düşün Dünyasında Orta Asya

Demirel 30 Kasım 1991 tarihinde, TBMM'de okuduğu Hükûmet Programı'nda, "Diğer devletlerle uluslararası dayanışma içinde, ülkemizin çıkarlarını ön plânda tutan, kişilikli, tutarlı ve bilinçli bir dış politika izlemenin ana hedef olduğunu" belirtmiştir.¹⁶⁴ Ayrıca SSCB'deki gelişmeler hakkında Demirel, hükûmetinin düşüncelerini aşağıdaki dizelerle dile getirmiştir:

"Hükûmetimiz, tarihsel bir yeniden yapılanma sürecinde bulunan Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerine ve işbirliğine büyük önem vermektedir. Bu sürecin demokrasi ve barış içerisinde tamamlanması en içten dileğimizdir. Cumhuriyetlerle ilişkilerimizin geliştirilmesinde bu temel yaklaşımla uyumlu bir tutum izlenecektir. Aynı yaklaşım, Kafkasya'da komşumuz olan Cumhuriyetler ile dil ve kültür yakınlığımız bulunan Cumhuriyetlerle ilişkilerimize de egemen olacaktır."¹⁶⁵

Cumhurbaşkanı Özal ise yasama yılının açılış konuşmasında Sovyetler'deki gelişmelere uzunca değinerek Türkiye'nin bir yıldız gibi parlamaya başladığını ifade etmiştir. Özal, dünyadaki Türklerin gözü üzerimizde diyerek "Türkiye'nin bir istikrar unsuru" olduğunun altını çizmiştir.¹⁶⁶ Özal, bu dönemi "tarihi bir fırsat" olarak nitelendirerek eğer bir yanlışlık yapılmazsa dört yüz yılda bir zuhur eden bu fırsattan istifade edilebileceğini söylemiştir.¹⁶⁷

¹⁶³ Türk, Fahri, Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Ortadoğu 1990'lardan Günümüze, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 1-2.

¹⁶⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 9. Birleşim, 30.11.1991 Cumartesi, Dönem 19, Cilt 1, Yasama Yılı 1, s. 239.

¹⁶⁵ A.g.e., s. 244.

¹⁶⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 1. Birleşim 01.09.1991 Pazar, Dönem 18, Cilt 63, Yasama Yılı 5, s. 4.

¹⁶⁷ A.g.e., s. 7.

Mecliste Türk Cumhuriyetleri hakkında ilk önerge; Yozgat Milletvekili Alparslan Türkeş ve 16 milletvekili tarafından; “Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ndeki Türk Cumhuriyetleri ve Muhtar Bölgeler ile İlişkileri Konusunda Genel Görüşme Açılması” üzerine verilmiştir. Önergede Türk Cumhuriyetleri ile sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve ABD, İran gibi ülkelerin gerisinde kalınmaması gerektiği vurgulanmıştır. Önergeyi bütün partiler ve bağımsız milletvekilleri desteklemiştir. Önerge, Meclis’te Türk Cumhuriyetleri hakkında başlatılan ilk somut çalışma özelliğine sahip olmuştur. Önerge sahibi Alparslan Türkeş; söz konusu döneme kadar Türk dış politikasında Türk Cumhuriyetlerinin neredeyse hiç yer almadığını, SSCB’ye önem verildiğini söylemiştir. Bu bağlamda Türkeş’in aşağıdaki sözlerine kulak vermekte fayda vardır:

“Türk cumhuriyetleriyle, Türkiye'nin dış münasebetleri, dış politikası ne olmalıdır; o cumhuriyetlerin jeopolitik özelliklerini dikkate alarak, sahip oldukları ekonomik imkânları, kaynakları dikkate alarak, sosyal yapılarını dikkate alarak ve Türk olmayan diğer birimlerin, Ermenistan gibi, Gürcistan gibi ve diğerlerinin de durumlarını dikkate alarak, Türkiye'nin politikası ne olmalıdır diye, akılcı ve ilmî esaslara dayalı yeni bir siyasî plana ihtiyacımız vardır. [...]Böyle, hazırlıksız, rasgele, ayaküstü tutumlarla bu dış politika düzenlenemez. Nitekim, son yıllarda hepimizi üzen bazı şeylerle karşılaştık. Bir gün baktık ki, bir devlet adamımız, Azeriler için “Bunlar Şiidir, bunlar bizden çok İran’a yakındır” deyiverdi. Ne kadar üzücü bir şey! Tabii, onları da çok üzdü, bizi de çok üzdü[...].¹⁶⁸

Türkeş, Türk dış politikasının Orta Asya ülkelerinin menfaatlerini de dikkate alınarak belirlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶⁹ Söz konusu lider, “dilde, fikirde, işte birlik” şiarını hatırlatarak dil birliği girişiminin öneminden bahsetmiştir. Türkeş konuşmasında Türk Dünyasındaki uyanışın ve Türkiye’nin bölgeye yönelik politikalarının diğer devletlerde endişe yarattığını söylemiştir.¹⁷⁰ Türkeş ayrıca

¹⁶⁸ A.g.e., s. 584.

¹⁶⁹ A.g.e., ss. 585-586.

¹⁷⁰ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 21. Birleşim 26.12.1991 Perşembe, Dönem 19, Cilt 02, Yasama Yılı 1, s. 387.

yabancı ülkelerin lüzumsuz yere endişeye sevk edilmemesi gerektiğini aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir:

“[...]Türk cumhuriyetlerini tanıma, onlarla ilişkilerimizi geliştirme meselesini, “Bir Turan İmparatorluğu kurulacak” şeklinde propagandaların yapılmasına meydan ve imkân vermeyecek şekilde düzenlemek ve planlamak zorundayız. Şimdiden Türkiyemizin karşısında olan bir çok devlet, bu şekildeki propagandalarla dünya kamuoyunda aleyhimize tesirler yapma çabası içindedirler. O bakımdan, Türkiyemizin, insan haklarını geliştirmek, barış ve dostluk içinde karşılıklı saygıya dayanan dostluklar kurmak, ekonomik, kültürel münasebetler geliştirmek gayesiyle dış politikasını tanzim ettiği her zaman vurgulanmalı ve dünya kamuoyuna da anlatılmalıdır.”¹⁷¹

Kars Milletvekili Sabri Aras, Orta Asya coğrafyası hakkında düşüncelerini; “Eğer, insan sevgisi Turansa, elbette ki biz oyuz, insan sevgisi Türklükse, elbette ki bundan hiç kimseye zerre kadar bir pay bırakmayız.” İfadeleri ile ortaya koymuştur.¹⁷² Demirel Türkiye’nin yurt dışındaki Türkler ile dil, din ve kültür bağının olduğunu aşağıdaki ifadelerle vurgulamıştır:

“Yurt dışındaki soydaşlarımızla ortak dil ve din bağımız vardır, yakın veya uzak kültür bağlarımız vardır. Onların, buldukları ülkelerde mutlu yaşamaları en içten dileğimizdir. Onlara, vatandaşları buldukları devletlerin işlerine karışmadan, herhangi bir konuda yapacağımız bir yardımsa, bunu seve seve yaparız. Kültürel ilişkilerimizi canlı tutmak isteriz. Başlarına bir felaket geldiğinde, acılarını, uzaktan da olsa, candan paylaşıyoruz.”¹⁷³

Edirne Milletvekili İsmail Üğdül ise “Türkiye’nin artık sosyalist ülkeler tarafından örnek alınmaya başlandığını” söylemiştir.¹⁷⁴ Maliye ve Gümrük Bakanı Adnan Kahveci de aynı şekilde bir konuşma yaparak “eskiden Sovyet ülkelerinin örnek alındığını, fakat artık Türkiye’nin bu ülkelere örnek olmaya başladığını”

¹⁷¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 16. Birleşim 17.12.1991 Salı, Dönem 19, Cilt 01, Yasama Yılı 1, s. 611.

¹⁷² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 67. Birleşim, 23. 1. 1990 Salı, Dönem: 18 Cilt: 39 Yasama Yılı: 3, ss. 258-264.

¹⁷³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 80. Birleşim 21.02.1990 Çarşamba, Dönem: 18 Cilt: 41 Yasama Yılı: 3, ss. 269-271.

¹⁷⁴ Aynı yerde.

belirtmiştir.¹⁷⁵ Mahmut Öztürk, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ile ilgili bir konuşmasında, “DPT’de İslam ülkeleriyle ilgili bir daire başkanlığı bulunduğunu ve bu başkanlığın mutlaka Türk cumhuriyetlerine yönelmesi gerektiğini” söylemiştir. Öztürk’ün sözleri aşağıdaki satırlarda yansımalarını bulmuştur:

“[...] mutlaka, gözünü, kulağını ve elini buraya açmalı. Mutlaka; ama mutlaka açmalı, onlarla ilgili bir birim vakit geçmeden kurulmalıdır. Şayet biz bunları kurmazsak, bir başkası mutlaka kuruyor. İran kuruyor. Arabistan kuruyor ve Batı devletleri kuruyor. DPT, bu konuda geç kalmamalıdır.”¹⁷⁶

Diğer yandan etnik ve kültürel bağlarımız olan cumhuriyetlerle yakın ilişkiler kurulması tavsiye edilmiştir.¹⁷⁷ Dışişleri Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin Türkiye’nin ekonomik anlamda model olduğundan bahsetmiştir.¹⁷⁸ Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek ise Sovyetler’deki gelişmeleri insanlık tarihinin en büyük olayı olarak tanımlamıştır. İpek Yolu Projesi çalışmasından bahsetmiştir.¹⁷⁹ Artık “Pan Türkizm” korkusunun kalmadığını, diğer ülkeler gibi Türkiye’nin de Türk Cumhuriyetlerine gitmesi gerektiğini” belirtmiştir.¹⁸⁰

Sivas Milletvekili Mehmet Mükerrerem Taşçıoğlu Körfez krizi hakkındaki konuşmasında; Türkiye’ye gelecek olası mültecilerin ülkenin ekonomisini olumsuz yönde etkileyeceklerini anlatırken, Türk Cumhuriyetlerinden gelebilecek mültecileri “Türk orijinli Ruslar” olarak nitelemiştir.¹⁸¹

Vehbi Dinçerler, Türk Cumhuriyetlerinde ve muhtar bölgelerde yaşayan halklarla ilişkilerin eşgüdümünü sağlamak amacıyla daimî bir Karma İstişare Konseyi kurulmasını önermiştir. Konseye hükümet dışı kuruluşların, meslek odalarının, üniversite ve araştırma merkezlerinin destek sağlaması gerektiğini savunmuştur. Diğer

¹⁷⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 43. Birleşim 06.12.1990 Perşembe, Dönem 18, Cilt 51, Yasama Yılı 4, s. 10.

¹⁷⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 47. Birleşim 13.12.1990 Perşembe, Dönem 18, Cilt 53, Yasama Yılı 4, s. 21.

¹⁷⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 49. Birleşim 15.12.1990 Cumartesi, Dönem 18, Cilt 53, Yasama Yılı 4, s. 291.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 329.

¹⁷⁹ A.g.e., s. 382.

¹⁸⁰ A.g.e., ss. 384-385.

¹⁸¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 71. Birleşim 22.01.1991 Salı, Dönem 18, Cilt 55, Yasama Yılı 4, s. 393.

yandan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nı hayata geçirmenin ve vize kolaylığı sağlanmanın önemli olduğunu belirtmiştir.¹⁸² Dinçerler konuşmasına; “artık Türkiye'nin bölgesel bir güç haline geldiğini, Batılı basın da bunu desteklediğini” söyleyerek devam etmiştir. Dinçerler sözlerine, “Orta Asya'nın Türk dünyası olduğunu, Sovyetlerin –tam başaramasa da- uzun yıllar birlikteliğimizi tahrip ettiğini, bunu artık onarma vaktinin geldiğini” ifadeleriyle devam etmiştir.¹⁸³ Dinçerler Orta Asya'nın önemini ve Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerin nasıl gelişmesi gerektiğini aşağıdaki cümlelerle ortaya koymuştur:

“[...]Bazı uzmanlar tarafından, kara stratejisinde dünyanın belkemiği sayılan Orta Asya ise, aslında bir Türk dünyasıdır. Bu nedenle, Türk dünyasının, yakın bir gelecekte, Asya Kıtasındaki dengelerde çok etkin bir konuma gelmesi, kesinlikle sürpriz olmayacaktır, gerçek bir bekleyiştir. Türkiye, bu fırsatı yakalamak ve izleyici, gerçekçi ve akılcı politikalarla bu tarihî fırsatlardan azamî ölçüde yararlanmak konumundadır. Bu durumun Türkiye'nin önüne açtığı ufuklar, Kafkasya'yı ve Orta Asya'yı dış politikamızın öncelikleri arasına almamızı ve bu konuda izlenecek politikanın, hükümetlerle değişmeyen bir devlet politikası olarak oluşturmasını gerekli kılmaktadır. [...]Sovyetler Birliğinde yaşayan Türklerin, Türkiye'yi bir anavatan olarak görmediklerini; esasen, çoğunun, kendi cumhuriyetlerinde ve özerk bölgelerinde yaşadıklarını ve yaşamak istediklerini; Türkiye'den himaye değil, eşit düzeyli devletlerarası ilişki beklentisi içinde olduklarını ve Türkiye'yi bir model olarak gördüklerini hatırdan çıkarmamalıyız.”¹⁸⁴

Dinçerler konuşmasında ayrıca yirminci asrın ‘Türklerin yüzyılı’ olacağını dile getirmiştir.¹⁸⁵

SHP adına konuşan Ali Dinçer ise ortak kültürel değerler arasında; dil, din, kültür ve coğrafya gibi unsurların olduğunu, Türkiye'nin bölgeye yönelirken sadece dil unsurunu kullanmaması, bilâkis diğer unsurları da dikkate alması gerektiğini dile getirmiştir. Türkiye'nin artık Amerika veya Rusya ne der diye beklemeden harekete

¹⁸² A.g.e., s. 631.

¹⁸³ A.g.e., ss. 569-570.

¹⁸⁴ A.g.e., s. 570.

¹⁸⁵ A.g.e., s. 571.

geçmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁸⁶ Dinçer ayrıca dil birliğinin önemine dikkat çekerek Latin alfabesine geçiş için çalışmalar yapılmasının elzem olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷ Refah Partisi adına konuşan Karaman Milletvekili Zeki Ünal ise, önergeye katıldıklarını belirterek bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin tanınması gerektiğine dikkat çekerek Türk Cumhuriyetlerini, İslam Cumhuriyetleri olarak yaftalamıştır.¹⁸⁸ Ünal ayrıca Türkiye'nin Batı'ya yönelmekten vazgeçip İslam birliği kurmak üzere Orta Asya'ya yönelmesi gerektiğini anlatmıştır.¹⁸⁹ Ankara Milletvekili Baki Tuğ konuşmasında “Türki ve Müslüman Cumhuriyetler” ifadesini kullanmıştır.¹⁹⁰

Devlet Bakanı Akın Gönen ise daha gerçekçi bir üslup takınarak Orta Asya'daki Türk topluluklarının her birinin ayrı isim, kültür ve özelliklerinin bulunduğunu, bu nedenle bölgeye daha temkinli yaklaşmak gerektiğini belirtmiştir. Türkiye'nin karşısında nüfus ve yüz ölçümü bakımından kendisinden dört kat daha büyük bir Türk dünyası olduğunu dolayısıyla böyle bir coğrafyaya etki etmenin maddi kaynak gerektirdiğini söylemiştir. Kaynakların iyi değerlendirilmesi ve doğru hesap yapılması gerektiğini açıklayan Gönen sadece bir konsolosluk açmanın bile bir milyon dolarlık bir kaynak gerektirdiğini dile getirmiştir. Ayrıca beş yüz öğrenciye burs verilmesinin planlandığını fakat Dışişleri Bakanlığı bütçesinin tüm bu faaliyetleri kaldıramayacağını açıklamıştır. Bununla birlikte Gönen, Orta Asya Cumhuriyetleri için en isabetli modelin Türkiye olduğu görüşünü savunmuştur. ANAP milletvekili İrfan Demiralp ise “Türkiye'nin lider ülke olarak Türk Cumhuriyetlerini hayal kırıklığına uğratmaması gerektiğini, bu nedenle akılcı politikalar izlenmesinin bir zorunluluk olduğunu” ifade etmiştir. Demiralp, ise bu minvalde Türkiye'den “bir önder, bir rehber, bir kardeş, bir büyük” sıfatlarını kullanarak ülkesini adeta yüceltmıştır.¹⁹¹ Konuşmasında Türki ifadesini kullanan Hikmet Çetin¹⁹² 21'inci yüzyılın Türklerin yüzyılı olması için alfabeye öncelik verilmesi gerektiğini

¹⁸⁶ A.g.e., s. 571.

¹⁸⁷ A.g.e., s. 575.

¹⁸⁸ A.g.e., ss. 581-582.

¹⁸⁹ A.g.e., s. 625.

¹⁹⁰ A.g.e., s. 613.

¹⁹¹ A.g.e., s. 265.

¹⁹² A.g.e., s. 424.

söylemiştir. Söz konusu tartışmalardan tüm siyasi partilerin Orta Asya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde tarihi, dini, kültürel ve etnik bağlara önem verilmesi gerektiğini savundukları anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere 1990'lı yıllarda TBMM'de yapılan münazaralarda Türk seçkinleri dış Türkler konusundaki hassasiyetlerini gözler önüne sermişlerdir. Bu tutumun neticesinde Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) gibi kurumsal yapıların oluşturulması Türk siyasilerinde ve seçkinlerinde heyecan yaratmıştır. TİKA'nın kuruluşunu müteakiben Dışişleri Bakanlığı'na bağlı çeşitli devlet kuruluşları ve STK'lar yardımıyla Orta Asya'ya yönelik dış politikaların sürdürülebilirliği hedeflenmiştir. Ayrıca 1994 yılında "Dış Türklerden Sorumlu Devlet Bakanlığı" da hayata geçirilmiştir.

4.5. İlk Temaslar ve Yankıları

Orta Asya ve Kafkas ülkelerinin ardı ardına bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra Türkiye bu devletleri tanıyan ilk devlet olarak bölgede model ve lider olma çabaları sergilemiş hatta bölgedeki Rus etkisini kırmaya yönelik faal bir politika izlemiştir.¹⁹³

Kazakistan henüz bağımsızlığını kazanmadan¹⁹⁴ Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev resmî bir ziyaret için Türkiye'ye gelmiştir.¹⁹⁵ Dört gün süren bu ziyarete Nazarbayev, 50 kişilik iş adamı heyetini de beraberinde getirmiştir. Diğer yandan 2-6 Aralık 1991 tarihleri arasında Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov¹⁹⁶, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ise 22-26 Aralık tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmişti.¹⁹⁷

Demirel Hükûmeti, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin eşgüdümünü sağlamak üzere Başbakanlık çatısı altında bir çalışma grubu oluşturmuştur. Bu grup çalışmaların belli esaslara göre yürütülmesi için "İcra Planı"

¹⁹³ Aydın, Mustafa, Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler, (Edt.) Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt 2: 1980 – 2001, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2009, s. 371.

¹⁹⁴ Kazakistan bağımsızlığını 16 Aralık 1991 tarihinde kazanmıştır.

¹⁹⁵ Özal'ın konuşundan Demirel'e Övgü, Hürriyet Gazetesi, 27 Eylül 1991, s. 1., Kazakistan'la kapsamlı işbirliği, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Eylül 1991, s. 1., Kazak Cumhurbaşkanı İstanbul'da, Hürriyet Gazetesi, 28 Eylül 1991, s.1.

¹⁹⁶ Ankara Tanımada İhtiyatlı, Milliyet Gazetesi, 2 Aralık 1991, s. 12.

¹⁹⁷ Sovyetler Son, Milliyet Gazetesi, 22 Aralık 1991, s. 1.

ve buna bağılı olarak “Faaliyet Programı” hazırlamıştır.¹⁹⁸ Bu çerçevede, peşpeşe Türkiye’yi ziyaret eden Türk Cumhuriyetlerinin liderlerine destek ve yardım sözleri verilerek, 1993’e kadar olan dönemde 140’dan fazla ikili anlaşma imzalanmıştır. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bütün meselelerinin uluslararası platformlara götürülmesinde ve Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK), Kuzey Atlantik Asamblesi, ECO ve İslam Konferansı Teşkilatı’na üyeliklerinin sağlanmasında Türkiye yardımlarını esirgememiştir.¹⁹⁹

Demirel’e göre Türkiye, Orta Asya devletlerinin dünyayla bağlantı kurmalarına ve kimlik arayışlarına yardımcı olması gerekiyordu. Nitekim Türk özel sektörü, devlet kurumlarından çok önce bu potansiyeli gördüğü için daha ilk günlerden itibaren hızlı bir şekilde bölgeye girmiş ve bu şartlar altında 1992’nin ortalarına gelindiğinde bölgede yatırım yapan Türk firmalarının sayısı 200’ü geçmiştir.²⁰⁰

Türkiye, Orta Asya bölgesiyle ikili ilişkileri geliştirmek adına 27 Ocak 1992 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan Kanun Hükmünde Kararname ile TİKA’yı kurmuştur. Diğer yandan 10 Ocak 1992 tarihinde Azerbaycan’a, 10 Şubat 1992’de ise Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan’a büyükelçiler tayin edilmiştir. Demirel’in Orta Asya Cumhuriyetlerine 27 Nisan-3 Mayıs 1992 tarihleri arasında gerçekleştirdiği resmi ziyaretlerde Almatı, Aşkabat, Bakü, Bişkek ve Taşkent büyükelçiliklerinin açılışları yapılmıştır.²⁰¹

1992 yılından itibaren bölge ülkeleriyle ilişkilerin oldukça hissedilir bir biçimde artması nedeniyle Türk Hava Yolları (THY) bölge ülkelerinin başkentleri ile İstanbul ve Ankara arasında seferlere başlamıştır. Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) bu ülkelere yönelik “Avrasya” kanalını açmıştır.²⁰²

¹⁹⁸ Durmuş, Mustafa, ve Yılmaz, Harun, Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkileri, (Edt.) Aydıngün, Ayşegül, ve Balım, Çiğdem, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, ss. 500-501.

¹⁹⁹ Durmuş, Mustafa, ve Yılmaz, Harun, a.g.e., ss. 490-503.

²⁰⁰ Aydın, Mustafa, Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler, (Edt.) Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt 2: 1980-2001, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2009, s. 381.

²⁰¹ Turgut, Hulusi, Adriyatik’den Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, Doğu Yakası’nın Hikayesi, I. Cilt, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001, ss. 42-44.

²⁰² Sönmezoğlu, Faruk, Son Yıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015, Der Yayınları, İstanbul 2016, s. 371.

4.6. Demirel'in Orta Asya Hakkındaki Düşünceleri

49'uncu Koalisyon Hükûmeti 25 Kasım 1991 tarihinde SSCB'nin dağılma dönemine denk gelen bir zamanda kurulmuştur. Bu minvalde Demirel SSCB'deki gelişmelere kayıtsız kalamayacaklarını aşağıdaki cümlelerle ifade etmiştir:

“Hükûmetimiz, tarihsel bir yeniden yapılanma sürecinde bulunan Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerine ve işbirliğine büyük önem vermektedir. Bu sürecin demokrasi ve barış içerisinde tamamlanması içten dileğimizdir. Cumhuriyetlerle ilişkilerimizin geliştirilmesinde bu temel yaklaşımla uyumlu bir tutum izleyecektir. Aynı yaklaşım, Kafkasya'da komşumuz olan Cumhuriyetler ile dil ve kültür yakınlığımız bulunan cumhuriyetlerle ilişkilerimize de egemen olacaktır.”²⁰³

Uluslararası camia 1991-1992 senesinde SSCB'nin dağılmasının şokunu yaşarken ortaya çıkan yeni siyasi coğrafyayı “Avrasya Gerçeği” olarak tanımlayan ilk lider Demirel'dir.²⁰⁴ Söz konusu lider Cumhurbaşkanlığı döneminde (1993-2000) de Avrasya gerçeğini unutmamıştır.²⁰⁵

Başbakanlığı (1991-1993) süresince Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'yle yoğun temaslarda bulunan Demirel, Cumhurbaşkanlığında da ülkesi ve Türk Dünyası arasındaki münasebetlerin geliştirilmesini dış politikasının merkezine koymuştur. Ancak Demirel, Türk Cumhuriyetleri ile olan münasebetlerinde Turancı (Pan-Türkist) bir birlik oluşturma izlenimi vermekten kaçınmıştır. Türk Cumhuriyetlerinin hâkim oldukları bölgelerin tekrar Rus egemenliğine geçmemesi için barış ve istikrarın sağlanması gerektiğini savunmuştur. Turancı politikaların devletin resmî siyaseti olamayacağını belirten Demirel, söz konusu politikaların daha ziyade iş insanları ve sivil toplum kuruluşları marifetiyle yürütülmesi gerektiğini işaret etmiştir.²⁰⁶

Demirel, Orta Asya Cumhuriyetlerinden; Kazakistan ve Özbekistan liderleri ile ilk buluşmasını 1992 yılında Davos'ta gerçekleştirmiştir. Demirel, toplantıya katılan Orta Asyalı liderler Türkiye'nin yıllardır SSCB'nin esaretinde yaşayan

²⁰³ TBMM Tutanak Dergisi, 7. Birleşim, 25 Kasım 1991, s.134-135

²⁰⁴ Bayar, Mehmet Ali, Avrasya'nın Sokrat'ı Süleyman Demirel, T24, 21 Haziran 2020, <https://t24.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-bayar/avrasya-nin-sokrat-i-suleyman-demirel,27116>, (23.06.2020).

²⁰⁵ Turgut, Hulusi, a.g.e., ss. 14-15.

²⁰⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:782. 1.1/942.

Türklerin bağımsızlığını beklediğini bildirmiştir. Demirel söz konusu toplantıyı; “yüzyıldır beklenen tablo” olarak nitelenmek suretiyle “21’inci yüzyılın Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Türk Çağı olacağını” ilk kez bu toplantıda dile getirmiştir. Demirel, Davos’ta, ABD’nin eski Dışişleri Bakanı Henry Kissinger’in yönettiği küresel ve bölgesel konulu konferansta Türk Cumhuriyetleri ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmıştır:

“Türkiye, Türk cumhuriyetleri üzerinde nüfuz kurma peşinde değildir. Türkiye, bölge devletleri ile başta Rusya olmak üzere İran ve Suudi Arabistan’la bölgede nüfuz mücadelesi vermeyecektir. Biz bölgede Turancı bir politika değil, demokrasi ve çağdaş Batı değerlerinin yayılması taraftarıyız. Bağımsızlıklarına yeni kavuşan bölge halkı komünizmden demokrasiye geçiş sürecindedir, bu süreç kolay değildir. Geçişte istikrarsızlık olursa bağımsızlıklarını tekrar kaybedebilirler. Bu nedenle esaretten kurtularak bağımsızlıklarına kavuşan bu devletlere yardımcı olmak başta Türkiye olmak üzere tüm dünya devletlerinin görevidir. Soğuk Savaşın bitişini müteakip yeni bir siyasî coğrafya doğmaktadır. Bu bir ihtilâl bölgesi veya yeni bir nüfuz alanı değil, aksine, ihtilâfların yerini işbirliği ve birlikte yaşama ve çalışma ruhunun alacağı bir barış ve refah havzası olmalıdır.”²⁰⁷

Ayrıca Türkiye’nin, Türk Cumhuriyetlerinin mevcut sorunlarının aşılmasında yardımcı olacağını belirtmiştir. Türkiye’nin politikasının şeffaf olduğunu, Pantürkizm gibi bir amaçlarının bulunmadığını söyleyen Demirel, Orta Asya bölgesinde hiçbir devletle rekabet halinde olmadıklarını açıklamıştır. Demirel, Türkiye’nin Orta Asya ülkelerini yönetmek niyetinde olmadığını aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir:

“Biz bu ülkeleri yönetecek değiliz. Biz onların bağımsızlıklarını koruyarak kendi kendilerini dışarıdan bir müdahale olmadan yönetmesini arzu ediyoruz. Onlara her türlü maddi ve manevi desteğe hazırız. Lakin tek isteğimiz yıllarca esaret altında yaşamış olan bu kardeşlerimizin insanlığın büyük değeri olan demokrasiden nasiplenmeleridir.”²⁰⁸

Demirel, DYP’nin grup toplantısında Davos temasları hakkında bilgi verirken

²⁰⁷ Turgut, Hulusi, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001, s. 46.

²⁰⁸ Aynı yerde, s. 47.

Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışlarının Türkiye'ye güç verdiğini, Dünyanın Türkiye'ye, Türk Cumhuriyetleri ile birlikte baktığını, bu devletlerin Türkiye'ye karşı güvenlerinin, hayal kırıklığına dönüşmemesi için başta parlamento olmak üzere her düzeyde temaslar kurulması gerektiğini belirtmiştir. Demirel, Türk Cumhuriyetleri ile koordinasyonu sağlamak ve kamu kurumları arasındaki çalışmalarını yürütmek için Başbakanlık bünyesinde bir çalışma grubu oluşturmuştur. Bu konuda en önemli adımlardan biri 24 Ocak 1992 tarihinde 480 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulan; Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı'dır.²⁰⁹ Bahse konu olan bu kurum, 1999 yılında Demirel'in yayımladığı cumhurbaşkanlığı tezkeresi ile Başbakanlığa bağlanmıştır. Anılan kurum çeşitli merhalelerden geçerek değişik bakanlıkların bünyesine bağlanmış 2018 senesinde Turizm Bakanlığı kontrolünde Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) olarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır.²¹⁰ Diğer yandan Demirel, Türk Cumhuriyetlerinin dünya ile bütünleşmesine büyük önem vermiştir. Bu nedenle Orta Asya Cumhuriyetlerinin sorunlarını uluslararası platformlarda her zaman gündeme getirerek bu ülkelerin BM, AGİT, ECO ve İslam Konferansı Teşkilatı gibi örgütlere üye olmalarına öncülük etmiştir.²¹¹

Demirel, Türk Cumhuriyetlerine ilk resmi gezisini 27 Nisan -3 Mayıs 1992 tarihleri arasında yapmıştır. Demirel, gezi öncesinde ABD Ankara Büyükelçisi Richard Clark Barkley ve Rusya Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev ile görüşmüştür. ABD Büyükelçisine, komünizmin çöktüğünü yeni kurulan cumhuriyetlerin demokrasi ve serbest piyasa ekonomisine geçmelerinin kolay olmadığını bu ülkelerin birtakım sorunları olduğunu, eğer buralarda istikrar sağlanamazsa ümitlerin boşa gideceğini belirtmiştir. Türkiye'nin onları idare etme gibi bir amacının olmadığını ancak "Kemik Kardeşliği" nedeniyle sorunlara seyirci kalamayacaklarını, Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'den büyük beklentilerinin olduğunu, ABD'nin de bölgede kendilerine destek olmasını istemiştir. Rus Büyükelçisine de Rusya'nın kendilerinin gezilerinden rahatsız

²⁰⁹ Ayrıca bkz. Resmi Gazete, Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı Kurulması, 206 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin İki Maddesinin Değiştirilmesi ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellere Bir İlave Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 27 Ocak 1992, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21124.pdf>, (16.11.2021).

²¹⁰ TİKA, Tarihçe, <https://www.tika.gov.tr/sayfa/tarihce-222>, (16.11.2021).

²¹¹ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 46.

olmaması gerektiğini, Türkiye'nin Rusya'yı rahatsız edecek herhangi bir politika izlemesinin mümkün olmadığını, ancak Türk Cumhuriyetleri ile tarihi bağlarının olduğunu bu nedenle onlara ilgisiz kalamayacaklarını açıklamıştır.²¹² Demirel, böylece bölgede yayılcı bir politika izleniyormuş intibai uyandırmamaya gayret etmiştir. Söz konusu lider 1 Eylül 1993 tarihinde TBMM'nin 19'uncu dönem açılışında yaptığı konuşmada Türk Cumhuriyetleri ile ilgili aşağıdaki mesajları vermiştir:

“Sovyetler Birliği'nin kısa sürede dağılması, Türkiye'nin önüne çeşitli fırsatlar çıkararak değerini artırdı. Türkiye, coğrafi konumu sayesinde yeni oluşan 600 milyonluk bir pazar güzergâhında bulunmaktadır. Türkiye'nin, bu tarihi fırsatlardan faydalanabilmesi için demokratik değerlerini koruyup geliştirmesi gerekir. Tarihte ilk kez bir imparatorluk kansız ve savaşız bir şekilde parçalandı. Asırlardır hürriyetten mahrum bırakılmış halklar bağımsızlıklarına kavuştular. Bu ülkeler bağımsızlığın değerini iyi bilmelidir. Türkiye bağımsızlıklarını yeni elde eden bu devletlere çağdaş dünyanın değerlerini benimsemesi için her türlü yardıma hazırdır. Türkiye'nin bu çabaları Pantürkizm olarak nitelendirilmemelidir. Dünya bu ülkelere Rusya'nın gözü ile baktığı takdirde Rusya, bu ülkeler üzerindeki baskısını kaldırmayacaktır. Şayet, Türk Cumhuriyetleri kendi içlerinde iktidar kavgalarına düşerse, Rusya, Türk Cumhuriyetlerinde yaşamakta olan vatandaşlarının güvenliğini bahane ederek her an yeniden hegemonya alanını genişletme politikası takip edebilir. Bu durum Türkiye'yi dikkatli olmaya sevk etmektedir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin parçalanması ile Türkiye için tarihi bir tehlikenin ortadan kalktığını zannedenler büyük bir yanlışlığa düşerler. Dünya bölgenin zengin enerji kaynakları ile meşgul olmaktadır. Hem ekonominin hem de mühendislik mantığı bu bölgelerden çıkarılacak olan enerji nakliyatının Türkiye topraklarından geçmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca Boru hatlarının Türkiye topraklarını by-pass ederek dünya pazarlarına ulaştırmak siyasi ve askeri açıdan da mümkün görünmemektedir. Türkiye bu konuda dünyaya karşı sorumluluğunun bilincindedir.”²¹³

²¹² Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 49-51.

²¹³ Turgut, Hulusi, a.g.e., ss. 199-204.

Neticede Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini Rusya ile rekabete girmeden, kültürel unsurları ön plana çıkaran ve demokrasiyi önceleyen bir siyaset benimsemiştir. Demirel, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerindeki olumlu gelişmeleri gündeme getirmek suretiyle Türk Dünyasının moral ve motivasyonunu sürekli olarak yüksek tutmaya çalışmıştır. Demirel, UNESCO ve İnsanlığı Koruma ve Kalkındırma Vakfı tarafından Bişkek'te ortaklaşa düzenlenen ISSIK-KUL Forumu'nda yaptığı konuşmada aşağıdaki değerlendirmeyi yapmıştır:

“Bölge hiç kimsenin münhasır nüfuz bölgesi haline getirilmemeli bu bölgenin bağımsız ve egemen devletlerden oluştuğu unutulmamalı ve tüm ilgili ülkelerin katkılarıyla bir işbirliği, refah ve barış sahası haline getirilmelidir.”²¹⁴

Mihail Gorbaçov'un gerek Panslavizm gerekse Turancı politikaların da yanlış olduğunu belirtmesi üzerine Demirel, aşağıdaki hususları işaret ederek bir mütaala yapmıştır:

“Tarihi yeniden yapmak mümkün değildir. Ancak geleceği birlikte inşa etmek mümkündür. Tarihten husumet, düşmanlık, kavga çıkartırsanız yepyeni bir geleceği inşa edemezsiniz. Geçmiş bugüne kadardır, gelin bu geleceği, barış, ortak refah ve insanlığın mutluluğu için birlikte inşa edelim.”²¹⁵

Demirel, Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki işbirliğinin Rusya'ya karşı olmadığını belirterek ülkesi ve Orta Asya arasındaki münasebetlerden kimsenin rahatsız olmaması gerektiğini dile getirmiştir.

Demirel, 2000 yılında Bakü'de Dede Korkut Destanı'nın 1300'üncü yıldönümü kutlamaları törenlerinde yaptığı konuşmasında ise Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'nin aynı kültür havzası içerisinde yer aldıklarını bir kez daha vurgulayarak Türklük şubelerinin her birinin ulu çınarın birer dalı olduğunu, Dede Korkut'un tüm Türk halklarının ortak atası Bilge Kağan'ın ise herkesin rehberi olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Hoca Ahmet Yesevi, Karacaoğlan, Köroğlu, Nasrettin Hoca, Fuzuli, Yunus Emre, Mevlana, Bahtiyar Vahapzade ve Cengiz Aytmatov'un ise Türk

²¹⁴ Küçükşahin, Şükrü, Orta Asya Kimsenin Nüfuz Bölgesi Değil, Hürriyet, 18.07.1997.

²¹⁵ Ayrıca bkz. <http://www.egedesonsoz.com/haber/demirel-e-en-yakin-isimden-tarihe-isik-tutan-yazi-/902092>, (20.11.2018.)

dünyasının ortak değerleri olduğunun altını çizmiştir.²¹⁶ Demirel ülkesi ve Orta Asya arasındaki ortak kültürel unsurlara aşağıdaki ifadelerle dikkat çekmiştir:

“Felsefemizi oluşturan ve edebiyatımızın temeli sayılan Dede Korkut Destanı, ortak medeniyetimizin hikâyesini anlatan Manas, önümüze ışık tutan Kutadgu Bilig, gibi bütün büyük eserlerimizin evrensel insanlık mesajlarını yeni nesillerimize tanıtmak bizi birleştiren ana eksen olacaktır. Kutadgu Bilig’de ki gibi, “akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. Bilgi çağı olan günümüzde bu sesler Türk dünyasına ışık tutmaya devam etmektedir.”²¹⁷

Demirel, Dede Korkut ve Hacı Bektaş-ı Veli’ye de atıfta bulunarak; “Beri gelin kırk kardaşım, size kurban olsun benim başım.” ve “Bir olun, iri olun, diri olun”²¹⁸ sözlerinden örnekler vererek Türk Dünyası’nda birlik ve beraberliğinin önemini vurgulamıştır. Demirel’in cumhurbaşkanlığının beşinci yılında milliyet gazetesine verdiği demeçte ise Orta Asya hakkında aşağıdaki değerlendirmeyi yapmıştır:

“Türkiye’nin en önemli dış politika konusu Türk cumhuriyetleridir. Bu ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşması ile büyük bir Türk dünyası meydana geldi. Herkes durup düşünmek mecburiyetindedir. Taşkent’te, Semerkant’ta Almatı’da Bişkek’te Rusların ne işi vardı. Türkiye ile Azerbaycanlının, Türkmenistanlının, Kazakistanlının dili bir, kültürü bir, dini bir, ninnimiz bir, türkümüz bir, bize kardeş demezler de kime derler. Bu kardeşlerimiz, zamanla demokratik, laik, piyasa ekonomisini başarı ile uygulayan Türkiye’yi model alacaklardır. Böylece Adriyatik’ten Çin Seddine kadar uzanan Türk Kültür Havzası sınırları içerisinde Türk boylarının bayraklarına, dinlerine nerede yaşadıklarına bakılmaksızın büyük fikir adamı İsmail Gaspıralı’nın deyişiyle, “dilde, fikirde ve işte birlik sağlanacaktır.”²¹⁹

²¹⁶ Turgut, Hulusi, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, 1. Baskı, c.1, ABC Yayınları İstanbul 2001, s. 49.

²¹⁷ Hacı, Yusuf Has, Kutadgu Bilig, (Çev.) Çakman, Ayşegül, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 138.

²¹⁸ Güzel, Abdurrahman, Hacı Bektaş Veli El Kitabı, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2018, s.42.

²¹⁹ Turgut, Hulusi, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul 2001, s. 357.

Ancak Demirel, Türk Dünyası ile henüz ortak bir fikir birliğinin oluşmadığını kendilerinin bu bilincin oluşması için çalıştığını belirtmiştir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki öğrenci mübadelesinin önünü açan Demirel, Türk işadamlarının Türkistan’da yatırım yapmalarını teşvik etmiş ve Türk şirketlerini bölgede faaliyet göstermeleri için cesaretlendirmiştir. Bu işbirliğinin en somut göstergesi 18 Kasım 1999 tarihinde İstanbul’da düzenlenen Avrupa İşbirliği ve Güvenlik Zirvesi’nde imzalanan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Antlaşmasıdır. Bu antlaşma, 21’inci yüzyılda Türkiye ile Avrasya’nın talihini değiştiren ilk büyük proje olmuştur. Türkiye, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattını, Avrasya’da enerji güvenliğini sağlayacak, ekonomik ve kültürel kalkınmayı gerçekleştirecek bir barış projesi olarak değerlendirmiştir. Keza Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Projesi, Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Projesi Demirel döneminde gerçekleştirilen ve Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerini birbirine yakınlaştıran diğer önemli girişimler olmuştur. Bu projeler hakkında Demirel aşağıdaki sözleri sarf etmiştir:

“Avrasya Projemiz tarihin en kadim medeniyetlerinden olan Türk Dünyasının istikbalini parlatan en büyük idealizmimizdir. Bu projelerde barıştan, kardeşlikten, birlikte yaşamak ve çalışmaktan başka bir niyetimiz, iddiamız, amacımız yoktur. Tek derdimiz, dili, ninnileri türküleri, masalları, destanları, şiirleri, harsı, kültürü, bir olan, aşına olan, akraba olan, kardeş halkların, toplulukların uzun bir ayrılıktan sonra yeniden kucaklaşmaları ve yeni bir işbirliği ve dayanışma modeli oluşturmalarıdır.”²²⁰

Demirel, Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerin geliştirilmesinin Türkiye’ye dış politikada da saygınlık sağlayacağını ileri sürmüştür. Demirel, Türk Cumhuriyetleri liderlerini sık sık Türkiye’ye davet ederek onlarla kişisel dostluklar kurmaya çalışmıştır. Türk Cumhuriyetleri devlet başkanları da “Süleyman Ağabey” şeklinde hitap ettikleri Demirel’le dostça ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Demirel ise bu ülkeleri; “Karındaş Cumhuriyetler veya Candaş Cumhuriyetler” olarak tanımlamıştır.

Türkiye ve Orta Asya Devletleri arasındaki ilişkilerde Demirel’in rolünün incelendiği bu bölümde, tek tek ülkeler bağlamında siyasi ilişkilere yer verilmektedir.

²²⁰ Turgut, Hulusi, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul 2001, ss. 902-903.

4.6.1. Türkiye ve Özbekistan

31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan, ivedikle demokratik kurumlarını ve pazar ekonomisini oluşturmaya başlamıştır.²²¹ Özbekistan 1990'ların başında Türkiye ile iyi ilişkiler kurmuş ve neticede Özbekistan 16 Aralık 1991'de tanınmıştır. Kerimov ilk yurtdışı ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. Bu ziyarette iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına dair protokolü imzalanmıştır. Kerimov, laik devlet yapısı sebebiyle Türkiye'yi çağdaşlaşma yolunda ülkesine rehber edinmiş ve ülkesini Türkiye'ye benzetmeye çalışmıştır. Bu noktada Türkiye'den beklentileri olan Kerimov'un aşağıdaki sözlerine kulak vermekte fayda vardır:

“Eğer Türkiye, Özbekistan'a yardım ederse Özbekistan'ı kimse egemenliği altına alamaz. Ben Türk halklarının güçlerini birleştirmesini istiyorum bu birlik mutlaka gerçekleşmelidir. Politik birlik kurulamıyorsa ekonomik ve kültürel birlik kurulmalıdır.”²²²

Başbakan Demirel, 28 Nisan 1992 tarihinde Özbekistan'ı ziyaretinde Türkiye Cumhuriyeti Taşkent Büyükelçiliği'ni açmıştır. Böylece Demirel, Özbekistan'ı bağımsızlığından sonra resmi olarak ziyaret eden ilk yabancı hükümet başkanı olarak tarihe geçmiştir. Taşkent Havaalanı'nda Kerimov tarafından “Süleyman Ağa Demirel” hitabı ile karşılanan Başbakan burada aşağıdaki konuşmayı yapmıştır:

“Türkiye'deki karındaşlarından Özbek kardeşlerime selam getirdim. Özbekistan'ın büyük bir devlet olarak, halkını demokrasiye, hürriyete götürmesinde, Özbekistan'daki kardeşlerimizle her türlü işbirliği yapmaya hazır olduğumuzu söylemeye geldim. Özbekistan, büyük devlet adamları büyük âlimler yetiştirdi. Tarih kokan, medeniyet kokan, bu topraklar bizim ata yurdumuzdur. Bizler göç edenleriz sizler kalanlarınsınız. Şimdi göçenlerle kalanların kucaklaşma zamanı, yüzyılların hasretini gideriyoruz.”²²³

Demirel sözlerinin devamında Özbekler ile Anadolu Türkleri arasındaki tarih ve kültür birliğini vurgulayan uzun bir konuşma yapmıştır. Demirel, Sovyetler

²²¹ Türk, Fahri, Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2008 Cilt 10 Sayı 2, s. 55.

²²² Turgut, Hulusi, a.g.e., s.73. ve Türkiye Cumhuriyeti Taşkent Büyükelçiliği, Büyükelçilik, <http://taskent.be.mfa.gov.tr/Mission/About>, (16.02.2019).

²²³ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 53.

Birliği'nin dağılmasından sonra komünist rejim ve Marksist ekonomik sistemin çöktüğünü, bunların yerini serbest piyasa ekonomisinin ve demokratik değerlerin aldığını belirtmiştir. Demirel basınla yaptığı sohbet toplantısında ise; “[...] Biz emperyalist ve Pantürkist değiliz. Buraları idare etmek gibi bir niyetimiz yok [...]” diyerek Türkiye'nin Özbekistan'la kurmuş olduğu ilişkilerden başta Rusya olmak üzere hiçbir devletin endişe etmemesi gerektiği mesajını vermiştir.

Demirel Rusya'nın, Özbekistan'da yaşanan istikrarsızlıkları bahane ederek yararlanarak buraları tekrar hâkimiyeti altına almasından endişe duyduğunu söylemiştir. Bu nedenle başta ABD olmak üzere hür dünya ülkelerini Özbekistan'a yardıma çağırıştır.²²⁴ Türkiye, Demirel'in de katkıları ile Orta Asya Yatırım Ajansı ve Orta Asya Yatırım Bankası kurulmasına öncülük etmiştir. Böylece gelecekte yapılacak yardımların eşgüdümü sağlanmıştır. Demirel, Türkiye'nin, Özbekistan'a katkılarının yukarıda bahsi geçen meselelere ek olarak; demokrasi, insan hakları, piyasa ekonomisi ve laiklik mefhumlarının yerleşmesi hususunda olduğunu belirtmiştir.

Daha sonra Taşkent Olayları'nın²²⁵ akabinde 14-16 Mart 1999 tarihleri arasında Demirel Özbekistan'a gitmiştir. Basın toplantısında Kerimov'un Türkiye ve Özbekistan'ın laik düzeni korumak için ortak sorunlarla uğraştıklarını belirtmesi üzerine Demirel; “Özbekistan'ın düşmanı benimde düşmanımdır.”²²⁶ diyerek iki ülke arasındaki gerilimi düşürmüştür.

²²⁴ Büyükakıncı, Erhan, Sovyet sonrası Orta Asya'da Türkiye'nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile ilişkileri, (Edt.) Sönmezoğlu, Faruk, Türk Dış Politikasının Analizi, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2004, s. 393.

²²⁵ Taşkent'teki bombalı saldırıyla alakaları olduğu gerekçesiyle Askarov Zeyneddin Abdurrasuloviç ve Rustam Mamatkulov İstanbul'da tutuklanmıştı. Türkiye Bakanlar Kurulu kararıyla sanıkları Özbekistan'a iade etmek için karar alınca sanıklar, iade edilirlerse yaşam haklarının tehlikeye gireceğini iddia ederek ellerindeki delillerle konuyu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine (AİHM) taşımışlardı. AİHM Türkiye'ye sanıkların bu hamlesinden sonra yargı süreci bitene kadar iadelerinin gerçekleşmemesi kararını vermiştir. Ayrıca bkz., karar metni: Mamatkulov ve Askarov/Türkiye Davası, 46827/99, 46951/99 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 4 Şubat 2005), (11.09.2021); Tüm bu gelişmelere rağmen Taşkent olayları nedeniyle gerginleşen Türkiye-Özbekistan ilişkilerini düzeltmek için Rustam Mamatkulov ile Askarov Zeyneddin Abdurrasuloviç, 26 Nisan 1999 da Özbekistan'a iade edilmiştir. Muhammed Salih hakkında ayrıca bkz: <http://www.uzxalqharakati.com/books/4-m-salih-hakinda.pdf>, (11.09.2021).

²²⁶ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 641.

4.6.2. Türkiye ve Kazakistan

Demirel, Kazakistan'a ilk resmi ziyaretini 29 Nisan 1992 tarihinde yapmıştır. Bu vesileyle Kazakistan'la ulaşım sanayi ve bankacılık alanlarında bir takım antlaşmalar imzalanmıştır. Demirel, Nazarbayev'le yaptığı görüşmede Kasım ayında İstanbul'da "Türk Devletleri Zirvesi" yapılması konusunda mutabakata varmıştır. Nazarbayev, Türk Devletlerinin bir araya gelmesinden rahatsız olanlarla ilgili olarak; " Biz Avrupa'nın bir araya gelme çabalarına nasıl olumlu bakıyorsak, Türk birliğinin işbirliği yapmasından da hiç kimse endişe etmemeli olumlu karşılamalıdır." ²²⁷ ifadelerine yer vermiştir. Demirel de Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar olan bölgede Türk halklarının başını suyun üzerine çıkardığını ve bunun dünya barışı için önemli olduğunu belirtmiştir.

Tabi ki Moskova yukarıda geçen söylemlerden ve gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Rusya'nın bu endişelerini gidermek için bu ülkeyi ziyaret eden Demirel, Kazakistan-Türkiye ilişkileri hakkında "Pantürkizm ve İslami Fundamentalizme" karşıyız demiştir.

Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanlığı döneminde Kazakistan politikalarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak, Türkiye'de hükümetin tek partiden oluşmaması, siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, PKK terör örgütünün faaliyetlerini artırması nedeniyle yetkililerin bu yönde çaba sarf etmeleri Türkiye-Kazakistan ilişkilerinde kısa süreli bir duraklamaya neden olmuştur.

Demirel, Orta Asya'yı yeniden Rusya'nın idaresine bırakmamak için 1994 yılında İstanbul'da yapılan Türk Dünyası Devlet Başkanları Zirvesi'nden sonra ABD Başkanı Bill Clinton'a bir mektup yazmıştır. Mektubunda, Rusya'nın Türkistan ve Kafkaslar'a yönelik politikasından endişe ettiğini, bölgenin Rusya'nın egemenliği altında olduğu imajının oluşmaması için bu ülkelere yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. ²²⁸ Demirel, Kazakistan'la ilişkileri geliştirmek için her fırsatı değerlendirmiştir. 15 Aralık 1996 tarihinde Kazakistan'ın bağımsızlığının 5'inci yıldönümü kutlamaları için Nazarbayev'in daveti üzerine Kazakistan'a koşarak geldiğini ve bu ülkede olan her güzel şeyin Türkiye'de sevinç kaynağı teşkil ettiğini belirtmiştir.

²²⁷ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 79.

²²⁸ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 52.

Türkiye-Kazakistan ilişkileri, sadece kültür ve soy birliğine dayalı iki kardeş ülke halkının ve yöneticilerinin işbirliği olarak değil, aynı zamanda stratejik bölgelerde kurulan iki devletin, siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğine dayalı ortak ilişkisidir. Bu yüzden Türkiye ve Kazakistan arasındaki işbirliği Rusya'nın dikkatini çekmiştir. Bu şartlar altında Nazarbayev ve Demirel, Rusya'yı hesaba katarak her ortamda gerçekçi bir politika izlediklerini belirtmişlerdir. Türkiye, Kazakistan politikasında Pantürkizm çağrışımı yaptıracak politikalardan uzak durmaya gayret etmiştir. Kazakistan, Türkiye'yi İslam ve Türk Dünyasında rol model ülke ve dünya piyasalarına açılan bir kapı olarak addederken Türkiye de, Kazakistan'ın desteği olmadan Türkistan'da pek etkili olamayacağını bilinciyle hareket etmiştir.²²⁹ Ezcümle Türkiye ve Kazakistan'ın birbirlerini tamamlayan iki dost ve kardeş ülke oldukları dile getirilmiştir.

4.6.3. Türkiye ve Türkmenistan

Gerek Cumhurbaşkanı Özal gerekse Başbakan Demirel Türkmenistan'a yaptıkları gezilere yanlarında Türk işadamlarını götürerek onların bu ülkede yatırım yapmalarını sağlamışlardır.

Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini sadece Türkiye'nin iç gelişmeleri değil uluslararası koşulları da olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin Türkiye'nin çabaları ile gerçekleştirilen "Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarına" Türkmenistan düşük seviyede katılmıştır. Aşkabad'ın bu tür uluslararası kuruluşlara katılmada isteksiz oluşunun en önemli nedeni Türkmenistan'a 1995 yılında BM tarafından "Bağımsızlık Statüsü" verilmesi olarak kayıtlara geçmiştir. Bu durumun Türkmenistan'ı küresel ve bölgesel tehlike ve tehditlerden koruyacağı düşünülmüştür.²³⁰

4.6.4. Türkiye ve Kırgızistan

Demirel'in devlet tecrübesi ve Orta Asyalı liderler tarafından saygı görmesi, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında birtakım olumsuzlukların bertaraf edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.²³¹ Bu duruma örnek olarak Türkiye'nin Bişkek

²²⁹ Kazakistan Ülke Raporu, TİKA, No: 13, Ankara 1995, s. 41.

²³⁰ Erol, Mehmet Seyfettin, Türkmenistan Devleti'nin Dış Siyaseti Ve Daimî Tarafsızlık Statüsü, s.46, <https://www.altayli.net/turkmenistan-devletinin-dis-siyaseti-ve-daimi-tarafsizlik-statusu.html.pdf>, (04.07.2021).

²³¹ Küçükşahin, Şükrü, Demirel Gedigi Ben Kapatıyorum, Hürriyet Gazetesi, 19.07.1997, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/demirel-gedigi-ben-kapatiyorum-39255718>, (09.03.2021).

Büyükelçisi Türel Özkaral'ın Demirel'e "Efendim burası tam kayıyorken siz yakaladınız" sözleri çarpıcı bir itiraf olark literatüre geçmiştir. Demirel, Akayev'in Türk işadamlarından memnun olduğunu, Türklerin fabrikalarında üretilen kolayı gençlerin içtiğini belirtmesi üzerine; "Çok sevindim. İşadamlarımız güzel işler yapıyorlar." şeklinde açıklamalarda bulunarak kendine has uslûbu ile kardeş ülke halklarının moral ve motivasyonunu yükseltici açıklamalarda bulunmuştur. Demirel, Akayev'le yaptığı basın toplantısında Avrupa'nın sadece bir coğrafya değil bilakis değerler manzumesi olduğunu vurgulayarak Türkiye'nin 74 yıldır bu uygar dünyanın bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Demirel sözlerine aşağıdaki ifadelerle devam etmiştir:

"Bu demokrasi ve çağdaşlık Türkiye'nin sınırında bitmemelidir. Ben uzun süredir dünyaya Avrasya gerçeğini anlatmaya çalışıyorum. Meydana gelen bu cumhuriyetler mutlaka ayakta durmalı, uygar dünyaya dâhil olmalıdır."²³²

Demirel Orta Asya gezisi kapsamında 28 Nisan 1992 tarihinde Kırgızistan'ı da ziyaret etmiştir. Heyetler arası görüşmelerde Kırgızistan Başbakanı Tursunbeg Cumbuşev, Demirel'den, Türkiye'nin; "Orta Asya Ortak Yatırım Fonu'na, katılmasını, Kırgızistan'da bitkisel yağ fabrikası ve ilaç sanayiinin geliştirilmesine katkı sunmasını istemiştir.²³³ Demirel, Cumbuşev'e, "Siz Türklüğün bayrağını bu güzel beldede dalgalandırmaya devam edin" diyerek projelere destek sözü vermiştir. Demirel, Türkiye'de ilkokula giden çocukların, okumayı öğrendikten sonra daha Türkiye'deki dağları öğrenmeden önce zihinlerine Türkistan'daki Ural-Altay Dağları'nı naksettiklerini söylemiştir. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki tarihi birlikteliğe vurgu yapan Demirel bunun gayesinin barış olduğunu barışın olmadığı yerde refah ve huzurun olamayacağını belirtmiştir.²³⁴ Demirel, Kırgız gençlere dillerini, ülkelerini milletlerini unutmamalarını tavsiye etmiştir. Ayrıca Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Batı ile bütünleşmek suretiyle tarım toplumu olmaktan kurtularak enformasyon toplumuna geçiş sürecini hızlandırması gerektiğini söylemiştir.

²³² Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 76.

²³³ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 73.

²³⁴ Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 74.

Demirel Cumhurbaşkanı olduğu dönemde de Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev'in davetlisi olarak Bişkek'te UNESCO ile "İnsanlığı Koruma ve Kalkındırma Vakfı" tarafından düzenlenen ISSIK-KUL Forumu'nda katılmak üzere 17 Temmuz 1997 ikinci kez Kırgızistan'a gitmiştir. Demirel, Issık- Kul formuna destek vererek, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Uluslararası tanınırlığını sağlamak, Türkistan Türk Cumhuriyetlerinin durumunu ve potansiyellerini anlatmak ve Türkiye'nin Türkistan Türk Cumhuriyetleri politikalarını dünya kamuoyuna duyurmak amacını kendisine şiar edinmiştir.

Demirel dünyaca ün yapmış her kesimden insanın katıldığı toplantıda yaptığı konuşmada; dünyada altı binden fazla dil ve üç bin etnik grubun olduğunu, BM'in ise sadece 185 üyeye sahip olduğunu, her farklı dil, din ve ırka mensup olanların ayrı devletler kurmaya kalktıklarında dünyada yaşanacak olan kavgaların insanlığa büyük acılar çeiktireceğini dile getirmiştir. Farklı milliyetlere mensup olanları bir arada tutmanın yolunun demokrasiden ve hukuktan geçtiğini vurgulamıştır. Demokrasinin toplumları ve devletleri huzur içinde yaşatmanın yegâne yolu olduğunu altını çizen Demirel bu değerlerin ve serbest piyasa ekonomisinin Kırgızistan için önemli olduğuna işaret etmiştir. "[...]Türkistan'ın barış ve istikrarına katkıda bulunmak gerekir. Zira barış içinde yaşayan Türkistan Avrupa ile Çin arasında köprü hizmeti görecektir. Türkiye, Türkistan ülkelerine İslamın, demokrasi ve laikliğin birbiri ile uyum içinde olabileceğini gösteren 'Model Ülke' konumundadır. Türkiye bölge barışı için ikili ve çok boyutlu işbirliğini esas almaktadır. Bölge hiç kimsenin münhasır nüfuz bölgesi olarak görülmemelidir. Bu bölge bağımsız ve egemen devletlerden oluşmaktadır ve tüm ilgili ülkelerin katkılarıyla bir işbirliği, refah ve barış sahası haline getirilmelidir[...]."²³⁵

4.6.5. Türkiye ve Tacikistan

Ankara-Duşanbe ilişkileri hakkında alan yazın değerlendirildiğinde Fahri Türk'ün neşretmiş olduğu özgün eserler dışında bu alan oldukça fakirdir.²³⁶ Türk'e

²³⁵ Turgut, Hulusi, a.g.e., ss. 164-174.

²³⁶ Ayrıca bkz. Türk, Fahri, Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, Gazi Akademik Bakış, Sayı: 9, Cilt. 17, ss. 71-89, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74050>, (15.10.2021); Türk, Fahri, Tacikistan'da Dış Güçler: Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, İran ve Türkiye, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 8, Cilt: 2, ss. 83-100, <https://www.esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-c-tr/sayi-15>, (15.10.2021); Türk, Fahri,

göre; Türkiye, Tacikistan'da olumlu bir imaja sahiptir.²³⁷ Tacikistan Cumhurbaşkanı Rahman Nabiev, 5-9 Haziran 1991 tarihinde İstanbul'da tertiplenen Dünya Ekonomik Forumu'na katılmıştır.²³⁸ Konuk lider, kendi ülkesiyle dünya arasında çok yönlü ilişkiler kurulması gerektiğini dile getirerek Türkiye'nin bu bağlamda köprü vazifesi üstleneceğini ifade etmiştir. Nabiev, bu ziyaretinde Başbakan Yıldırım Akbulut, Devlet Bakanı Kâmrân İnan ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı İmren Aykut gibi hükümet yetkileriyle bir araya geldiği gibi Türk muhalefet liderleri olan Demirel ve Ecevit gibi şahsiyetlerle de görüşme fırsatı yakalamıştır.²³⁹ Şöyleki Demirel ve Nabiev 7 Haziran 1991 tarihinde kısa bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Demirel, konuk devlet başkanına bölgede kalıcı barışın inşa edilmesinin öncelikli şartının barış suyu projesinin hayata geçirilmesi olduğunu söyleyerek su kaynaklarının gelecek yüz yılın en önemli gelir kaynaklarından biri olacağını ifade etmiştir. Bu minvalde Penç, Vahş, Seyhun, Bartang ve Kafırhan nehirlerinin barajlar ve balıkçılık yoluyla ekonomiye kazandırılması gerektiğini vurgulamıştır.²⁴⁰ Gene iki ülke arasındaki ilişkilerin ilk adımı olarak Büyükelçi Bilâl Şimşir başkanlığındaki bir heyetin 12-28 Eylül 1991 tarihleri arasında bölgeye gerçekleştirdiği ziyaret dile getirilebilir.²⁴¹

Tacikistan'da yaşanan iç savaşın alevlendiği dönemde uluslararası basın-yayın organlarında Ankara'nın muhalifleri desteklediği yönünde haberler gündeme

Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi Köktencilikten İlimli İslam Anlayışına, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Cilt: 18, 2014, ss. 165-193; Türk, Fahri, Günesin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan, Astana Yayınları, Ankara, 2017; Türk, Fahri, <https://iibf.bozok.edu.tr/upload/dosya/wvjf.pdf>, (15.10.2021); Türk, Fahri, Ekim Devrimi'nden Günümüze Orta Asya'da Rus Azınlığı ve Rusça: Kazakistan ve Tacikistan Örnekleri, 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu; Ankara, 2018, ss.449-456, http://turksovyet.hacettepe.edu.tr/sovyetkitap_060718.pdf, (15.10.2021); Türk, Fahri, Türkiye Tacikistan İlişkileri 1991-2015, 4. Uluslararası Türk Şöleni, 17- 19 Mayıs 2016, Erzurum, 2016; Türk, Fahri, The Turkish Tajikistani Relations 1991 2014, ESCAS, Türk, Fahri, Tacikistan, Yeni Türkiye, Sayı. 23, Cilt: 96, 2017; Tacikistan İç Savaşı Tarafları ve Nedenleri (1992-1997), 'Geçmişten Günümüze Yerel, Bölgesel ve Küresel Krizler', 1. Bozok Uluslararası Siyaset Bilimi Kongresi, 24-26 Ekim 2018, Bildiri Kitabı, Yozgat, 2018, ss. 226-238; Fahri, Türk, Türkiye ve Tacikistan İlişkileri, <https://www.youtube.com/watch?v=mGPO8xJfmA&t=586s>; Türk, Fahri, Dış Güçlerin Kısılcacındaki Ülke: Tacikistan, yayın aşamasında, 2022.

²³⁷ Türk, Fahri, Günesin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan, a.g.e., s. 45.

²³⁸ Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Mart 1992, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi 127, 9191, 7403, 17.11. 93, s.72.

²³⁹ Ayrıca bkz. Dünya Forumu İstanbul'da Körfez'e Ekonomi Zirvesi, Cumhuriyet Gazetesi, 7 Haziran 1991, s.1-19 ve Dünya Forumu, Milliyet Gazetesi, 7 Haziran 1991, s. 8.

²⁴⁰ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:17852. 1852/91.5.7.

²⁴¹ Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi, a.g.e., s. 50.

gelmiştir. Örneğin; 2 Kasım 1992 tarihinde Interfax bülteninde yer alan bir haberde, Ankara'nın Tacik Hükûmeti'nin devrilmesini arzuladığı ve bir başka devlet vasıtasıyla Tacik muhalif gruplara silah sevk ettiği yolunda haberler çıkmıştır.²⁴² Bunun ardından Başbakan Demirel, anılan haberlerin tamamen hayal ürünü olduğunu belirtmiştir. Tacikistan'daki iç savaşı baştan beri kaygı ve üzüntü ile izlediğini ifade eden Demirel meselenin kısa sürede barışçıl yollardan çözümlenerek ve Tacikistan'ın dâhili siyasetine kimsenin müdahale etmemesi gerektiğinin altını çizmiştir.²⁴³ Diğer yandan Demirel başbakanlığının son aylarında Tacikistan Dış İlişkiler Bakanı Hayaev İzatulla (4-6 Nisan 1993) ve Başbakan Yardımcısı Muhtasov Abdurrahman Miroviç (18 -21 Ocak 1993) gibi kimseleri kabul etmiştir.²⁴⁴ Demirel, her iki devlet adamıyla da bölgede yaşanan iç savaşı konuşarak kardeş kavgasının sona erdirilmesi amacıyla Türkiye'nin her türlü desteği sağlayacağını söylemiştir.²⁴⁵ Demirel, 28 Mayıs 1994 tarihinde ise Tacikistan Başbakan Yardımcısı Raşid Gajun ile görüşmüştür. Bu vesileyle iç savaş üzerinde durulduğu gibi Tacikistan'da 1993 yılında yaşanan sel felaketi de gündeme getirilmiştir. Gajun, Demirel'e sel afeti nedeniyle gerçekleştirdiği yardımlardan mütevellit teşekkürlerini sunmuştur. Gene bu minvalde Demirel; Tacikistan'ın su kaynaklarını akıllıca kullanması gerektiğini vurgulamıştır. Demirel Tacikistan yönetiminin hidroelektrik alanda yatırımlar gerçekleştirdiği takdirde Orta Asya'yı bir vahaya çevirmesinin mümkün olduğunu sözlerine eklemiştir.²⁴⁶

Demirel, 10-11 Eylül 1995 tarihlerinde Tacikistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.²⁴⁷ Cumhurbaşkanı seviyesinde Duşanbe'ye yapılan ilk ziyaret olması hasebiyle Demirel, oldukça coşkulu bir kitle tarafından karşılanmıştır. Demirel, Devlet Başkanı Rahman tarafından resmî tören ile karşılanmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı ayağının tozuyla verdiği ilk demeçte aşağıdaki düşünceleri dile getirmiştir:

²⁴² Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Mart 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12752, 351.01. Dış 1994, s.478.

²⁴³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:175255622. /92.5.59/31.1.

²⁴⁴ Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Temmuz 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12735, 351.01. Dış 1994, 04099, s.39-46.

²⁴⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:7512. /93.857.1.1.17.

²⁴⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: Tacikler 94.850.94.Haziran.

²⁴⁷ Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1995, Ankara 1996, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12935, 351.01. Dış 1996, s.10.

“[...] hepimizi ilgilendiren bu coğrafyada barış istikrar, huzur ve refah olması gerekmektedir. Türkiye ile Tacikistan arasındaki münasebetler çok düzgündür. Türk işadamları Tacikistan’da 150 milyon dolarlık proje yürütmektedir. Türkiye, Tacikistan’a kredi sağlamış bunun bir kısmını kullandırmıştır. Diğer bölümünü de kullandırmaya hazırdır. Bu coğrafyada, barış, huzur ve istikrar istiyoruz. Türkiye’nin Orta Asya üzerinde bir hesabı yoktur[...]²⁴⁸

Demirel, Rahman ile başbaşa görüşmesinde Enver Paşa’nın naaşının²⁴⁹ Türkiye’ye nakli hususunu da gündeme getirmiştir.²⁵⁰ Rahman, Türkiye’ye 5-9 Mayıs 1996 tarihlerinde resmî bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Esasında bu konu Rahman’ın bu ziyaretinde de söz konusu olmuştur. Demirel mevkidaşından Enver Paşa’nın mezarının şehadetinin yıldönümü olan 4 Ağustos’ta İstanbul’a getirilerek Abide-i Hürriyet Tepesi’ne defnedilmesi talebinde bulunmuştur.²⁵¹

Demirel’in, Tacikistan tarihine ve Taciklerin etnik kökenlerine olan ilgisi arşiv vesikalarında göze çarpmaktadır. Sözgelimi, Demirel Samanîlerin etnik olarak Türk kökenli olup olmadıklarının araştırılması gerektiğini dile getirmiştir. Taciklerin şecerelerinde Guzek ve Tamgaç gibi Türk isimlerinin geçtiğini ve Türkistan coğrafyasında yaşadıklarını söyleyerek bu yüzden Oğuzlar ile herhangi bir akrabalıklarının olup olmadığını bilimsel olarak incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁵²

Tacikistan’ın varolan sorunları arasında en önemlisinin yoksulluk olduğunu söyleyen Demirel bu olgunun bölgede radikal İslamı tetiklediğini ileri sürmüştür. Ayrıca Fergana Vadisi’nde radikal İslam örgütlerinin cirit atmasında Suudların, İranlıların ve Peştunların önemli payları olduğunu düşünmüştür. Radikalleşmede katı bir laik sistem uygulayan Tacik yönetiminin de payı olduğunu ifade eden Demirel,

²⁴⁸ Cumhurbaşkanı Demirel Resmi Ziyaretlerde Bulunmak Üzere Tacikistan’a Gitti, ‘Bölgede İstikrar İstiyoruz.’, Cumhuriyet Gazetesi, 11 Eylül 1995, s. 6.

²⁴⁹ Enver Paşa, Türkistan bağımsızlık mücadelesini sürdürürken 4 Ağustos 1922 tarihinde Rusların karargâhına gerçekleştirdikleri bir baskında Pamir Dağları’nın eteğinde Belcivan Kasabası, Abı-derya Köyü yakınlarında şehitlik mertebesine ulaşmış ve Çegan Tepesi’ne defnedilmiştir. (Ayrıca bkz. Türk, Fahri, Enver Paşa’nın Naaşının Tacikistan’dan Türkiye ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, a.g.e., s.73-74).

²⁵⁰ Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1996, Ankara 1996, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12756, 351.01 Dış 1997 05573, s.26.

²⁵¹ Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1996, a.g.e. s.24-26.

²⁵² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: 251.186.442.633184.

Tacikistan’da dinsel ve etnik temelli sorunların aşılmasında ve toplumsal uzlaşımın sağlanmasında Mâtürîdilik ve Yesevilik gibi mezheplerin Tacikistan devleti eliyle desteklenmesi gerektiğini savunmuştur.²⁵³

4.7. Demirel ve Zirveler Süreci

Türkiye, 1992 yılının ortalarında siyasî, iktisadi, kültürel, askerî ve malî alanlarda Orta Asya’da etkili olabilmek ve liderliğe oynayabilmek amacıyla ciddi adımlar atmıştır. Ankara’nın söz konusu bölgede bulunan başkentler ile arasında dil, din, kültür ve gelenekler bakımından ortak yönlerinin bulunması, ilişkilerin ivme kazanmasına neden olmuştur.²⁵⁴ Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bölgeye büyük projelerle yönelen Türkiye, ekonomik yetersizliklerinden dolayı bunların önemli bir kısmını gerçekleştirememiştir. Ancak Türkçe yazında Baskın Oran gibi bazı akademisyenler bölgenin Türkiye’ye büyük fırsatlar yanında orta ve uzun vadede ciddi tehlikeler ve tehditler getireceğini savunmuşlardır.²⁵⁵ Bu bağlamda; Batılı devletler her ne kadar Orta Asya Cumhuriyetlerine Türkiye’yi örnek olarak işaret etmiş olsalar da içten içe bu desteğin Osmanlı (Türk) İmparatorluğu benzeri bir yapılanmaya sebebiyet verme endişesini taşımışlardır. Bu kaygılara ek olarak “Türk(ie) Modeli”²⁵⁶

²⁵³ Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1995, a.g.e.171 ve Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: 8598.165.

²⁵⁴ Manisalı, Erol, Bıçak Sırtındaki Dünya ve Türkiye, Yayına Haz: Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul 1998, s.127.

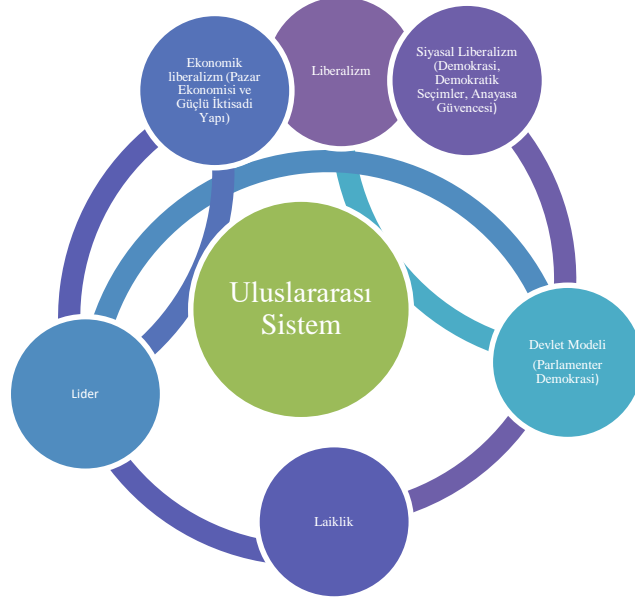
²⁵⁵ Oran, Baskın, a.g.e., s. 316.

²⁵⁶ “Türk(ie) Modeli” kavramı tezde ayrı bir başlık açılmasına gerek duyulmadığından 1990’lı yıllarda sıkça dile getirildiği için dipnotta kısaca tartışılacaktır. Andrew Mango’ya göre Türk modeli ile genellikle “Türkiye Cumhuriyeti’nin liberal açık pazar politikaları uygulayarak, Batı ile iş birliği içerisinde ve Batı standartlarına ulaşmayı amaç edinen laik, demokratik bir model” vurgulanmaktadır. Raphael Israeli ise SSCB dağıldıktan sonra Orta Asya Devletlerinin Türkiye’ye bir model olarak örnek aldıklarını belirtmektedir. Israeli’ye göre Türkiye etnik ve lisan açısından onlara (Tacikler hariç) yakındır. Türkiye, Orta Asya Devletleri için hem seküler bir İslam ülkesi olma, hem de Batı’yla yakın iş birliği yapma özelliğine sahiptir. Gareth Winrow da benzeri savları savunmaktadır. Ona göre, “Müslüman nüfuslu laik bir devlette, açık pazar ekonomisiyle desteklenen, makul olarak iyi çalışan liberal demokrasi anlamına gelen Türk modelinin SSCB sonrası Türk Cumhuriyetleri üzerine uygulanması gerektiğinin ideal olduğunun altını çizmektedir. Gene Winrow, ABD ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin de bu tezi kabul ettiklerini ifade etmektedir.” Gülnur Aybet ise Türk modelini şöyle tarif etmektedir; “Türk modeli dünyanın çok merkezi bir yerinde nasıl bir millet oluşturulduğunu, bağımsızlığın kazanıldığını ve korunduğunu, nasıl çağdaş değerler ve demokrasi kurulduğunu ve kurumların tedrici olarak transformasyonu ile liberal ekonomiye ulaşıldığını açıklamaya yarar”. Gülnur’un sözlerinden anlaşılacağı üzere Türk cumhuriyetlerine bağımsızlıklarında sonra takip etmeleri için Türkiye ve izlediği yol işaret edilmektedir. Türk akademisyen Oral Sander, Türkiye’yi model olarak kabul etmektedir ve ona göre, “Orta Asya Devletlerinin, Batı’yla organik bağ kurma, siyasi ve ekonomik modernizasyon için belli istekleri göz önüne alındığında, açık bir şekilde Kemalizm Türk Cumhuriyetler için fundamentalizmden (radikal dincilik) daha iyi bir model olma durumundadır”. Diğer taraftan, Shirin Akiner kavramı şu şekilde çözümlemektedir; “Aslında Türkiye ve İran sembol olarak kullanılmaktadır.

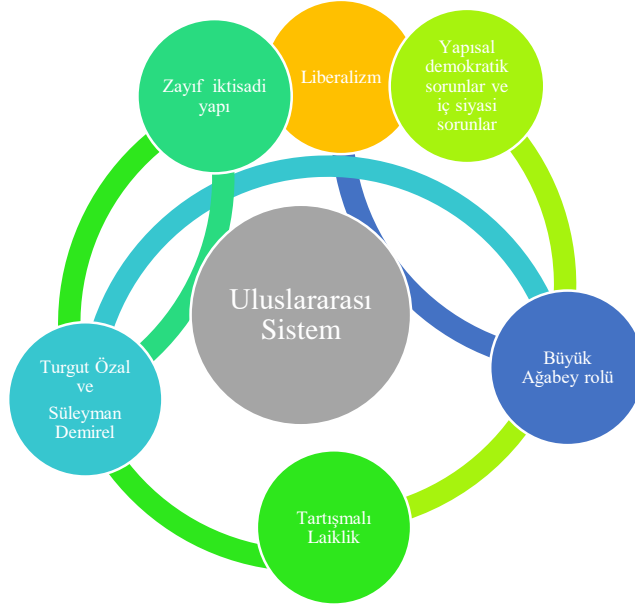
hakkında şüpheler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu fikri eleştirenler böyle bir modelin olmadığını, ya da olsa bile, bunun imrenilecek bir yönünün bulunmadığını öne sürmüşlerdir. Bu bağlamda Türkiye'nin iç sorunlarına dikkat çekilerek söz konusu modelin başka ülkelere uyarlanamayacağını dile getirmişlerdir. Bu görüşün aksi istikâmetinde fikirler de mevcuttur. Bu çerçevede Türkiye'nin Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan coğrafyada Türk halkları için büyük ağabeylik yapması fikri savunulmuştur. Türkiye'nin, Orta Asya ülkelerine bağladığı büyük umutlar, 1992 Ankara Zirvesi'nin fiyaskoyla sonuçlanmasının ardından tabiri caizse bir süreliğine suya düşmüştür. Orta Asyalı liderlerin Türkiye ile mevcut ilişkileri geliştirme arzularına rağmen Rusya ile aralarını bozmak istememeleri ve diğer devletlerle de münasebetlerini geliştirmeyi arzulamaları bu zirveden sonra Türk karar alıcılar tarafından daha net bir şekilde anlaşılmıştır. Bu şartlarda, Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmaları için önerdiği “Türk(ıye) Modeli” fazla yüzeysel kalmıştır. İşte tam da bu yüzden Orta Asya devletleri söz konusu modeli benimsemeye sıcak bakmamışlardır.

Mesaj analiz edildiğinde aslında sorulan şey şudur; Orta Asyalılar İslami fundamentalizm yolunu mu yoksa laiklik yolunu mu takip etmeye niyetlidirler? Pazar ekonomisine geçmeye mi yoksa, Batı türü demokratik hükümet şeklini kabul etmeye mi niyetlidirler?”. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere “Türk (ıye) Modeli” kavramı, Müslüman bir toplumda, laiklik, pazar ekonomisi, Batı ile iş birliği ve çok partili sistem ilkelerinin altını çizmek üzere âdeta sembol olarak kullanılmıştır. SSCB'nin ardından, karar alıcılar, seçkinler, akademisyenler ve medya Türk(ıye) Modelini zikrettiklerinde aslında onlar bu ilkelerin altını çiziyorlardı. Yukarıda da bahsedildiği üzere tüm bu prensipleri sisteminde bulandıran tek Müslüman ülke olarak Türkiye'ye işaret ediyorlardı. Ayrıca bkz. Mango, Andrew, The Turkish Model, Middle Eastern Studies, 1993, Vol.29, No.4.; Raphael, Israeli, Return to the source: the republics of Central Asia and the Middle East, Central Asian Survey, 1994, Vol.13, No.1.; Gareth, Winrow, Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity, Central Asian Survey, 1994, Vol.11, No.3.; Gülnur, Aybet, Turkey's Foreign Policy and Its Implications for the West: A Turkish Perspective, Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, 1994, London.; Oral, Sander, Turkey and the Turkic World, Central Asian Survey, 1994, Vol.13, No.1.; Akiner, Shirin, Central Asia: New Arc of Crisis, Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, London 1993 ve Bal, İdris, Uluslararası Politikada Türk Modelinin Yükselişi ve Düşüşü, Bilig, 2000, Yaz, s. 14.

Şekil 7. Rol Kuramı Bağlamında Türk(İye) Modeli

Şekil 8. Rol Kuramı Bağlamında Türk(İye) Modelinin Uygulaması

Kaynak : Eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Rol kuramına göre Türk(İye) Modeli şeması incelendiğine uluslararası sistemin tek boyut üzerinden değerlendirildiğinde dahi oldukça karmaşık olduğu görülmektedir. Bu şemaya göre 1990'lı yılların başında Türkiye'nin zayıf iktisadi yapısı, yapısal siyasi sorunları ve sürekli tartışılan laik sistemi yüzünden bu rolü başarı

ile gerçekleştiremediği aşikârdır. Yine rol kuramı çerçevesinde devlet modelinin karşılığı olarak “Büyük Ağabey Rolü” metaforu sıkça dillendirilmektedir. Bu rolün başarısız olduğu mevcut yazında üzerinde mutabakat sağlanmış noktalardan biridir. Ancak otuz yıl öncesini tek bir öge çerçevesinde değerlendirmek hatalı sonuçlara yol açabilir. Bundan mütevellit “Büyük Ağabey Rolünü” kati surette başarılı ya da başarısız olarak addetmek çalışmanın ruhuna olduğu kadar bilimin özüne de aykırıdır. Söz konusu dönemde dillere pelesenk edilen “Türk Dünyası ile Bütünleşme” ya da “Türk Ortak Pazarı” gibi liberal jargonun önemli kavramlarının bir çoğu hayata geçirilememiştir. Ancak 1991 yılında temeli atılan birçok kurum hâlen faaliyetlerine devam etmektedir. “Büyük Ağabey Rolü” tek taraflı olarak sadece Türk karar alıcıların benimsedikleri bir söylem olmamış, Orta Asyalı bürokratların ve devlet adamlarının ifadelerinde de vücut bulmuştur.²⁵⁷

İktisadi ve ticari açıdan ikili ilişkilere bakıldığında, her şeyden önce planlı ekonomiden liberal ekonomiye geçiş sürecini yaşayan Orta Asya Cumhuriyetlerinde, yeni siyasi rejimin ve ekonomik sistemin hızla yerleşmesine ve kalıcı bir nitelik kazanmasına destek verebilecek kurumların eksik olduğu görülmüştür. Buna ek olarak söz konusu ekonomik sistemin dönüşümü için gereksinim duyulan bilgi, deneyim ve birikimin mevcut olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle SSSCB sonrasında söz konusu eksikliği kapatmak amacı ile bu ülkelerle yoğun ve sürekli bir bilgi paylaşımı gerçekleştirilmiştir.²⁵⁸ Türkiye, sahip olduğu bilgi birikimiyle Orta Asya Cumhuriyetlerinde kalkınma sürecinde etkili bir rol almayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda Ankara söz konusu ülkeler bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz harekete geçmiştir. Diğer taraftan ikili ilişkilerde savunma ve güvenlik konusu dışında kalan ekonomik ve kültürel alanlarda kardeş halklar ile ilişkiler yeterince başarılı bir şekilde yürütülememiştir. Özellikle ekonomik ilişkilerde istenilen düzeye gelinememiş ve sivil toplum kuruluşları, partiler, aydınlar, iş adamları, meslek kuruluşları gibi örgütler

²⁵⁷ Ayrıca bkz. Hükümetin Türkî atağı, Cumhuriyet, 17 Aralık 1991; Sovyet cumhuriyetlerinin tümünü tanıyoruz, Cumhuriyet, 18 Aralık 1991; Özbek Cumhurbaşkanı Demirel’e ‘Ağabey’ dedi, Hürriyet, 17 Aralık 1991; Hükümetin Türkî atağı, Hürriyet, 17 Aralık 1991; Şimdi de Kırgızistan Cumhurbaşkanı geliyor, Cumhuriyet, 18 Aralık 1991; Cumhuriyetler bizi ağabey olarak görüyor, Hürriyet, 18 Aralık 1991; Özbekler gitti. Kırgızlar geldi, Hürriyet, 18 Aralık 1991; Tanıma gerçeğin kendisidir, Cumhuriyet, 22 Aralık 1991; Dağılan SSCB’de Türkî Cumhuriyetler, Orta Asya Uyanıyor, Milliyet, 20 Aralık 1991, Orta Asya’ya Türk modeli, Cumhuriyet, 21 Aralık 1991.

²⁵⁸ Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

arasındaki ilişkiler çok zayıf kalmıştır. Ayrıca Ankara, ilk dönemlerde Orta Asya başkentlerinin karşılaştığı ekonomik sorunların ciddiyetini ihtiyaçları olan dış yardım miktarlarını ve bu ülkelerin Rusya ile kökleşmiş ticari bağımlılıklarını doğru tespit edememiştir.²⁵⁹ Bu nedenle, siyasi alanda yaşanan hızlı gelişmeler kendisini ticari ve ekonomik ilişkilerde gösterememiştir. Gene bu dönemde pek gerçekçi olmayan bir yaklaşım ile Türkiye'ye gelen her devlet başkanına ekonomik yardım sözü verilmiş, fakat yardım vaatleri Ankara'nın olanaklarının çok üzerinde olduğundan bu sözler tutulamamış bu durum ise hâliyle Türkiye'nin bölgedeki saygınlığına önemli bir darbe indirmiştir.²⁶⁰ Orta Asya başkentlerinin Ankara'dan beklentilerinin karşılanmadığı hususu çalışmanın ilerleyen safhalarında dış basın çözümlenirken daha net bir şekilde ortaya konmaktadır.

4.7.1. Zirveler Sürecine Genel Bakış

1994, 1998 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizlerin de etkisiyle Türkiye'nin Türk Dili Konuşan Devletlere yönelik yürüttüğü dış politikadan arzu edilen verim alınamıştır. Orta Asya Devletleri, kurumsal, siyasi, ekonomik ve sosyal bakımlardan zorlu bir geçiş süreci yaşamışlardır. Söz konusu ülkeler bir taraftan yeni bir devlet inşası ve kurumlarını yeniden yapılandırma diğer taraftan pazar ekonomisine geçişte karşılaşılan ekonomik ve sosyal zorluklarla mücadele etmişlerdir. Yine de Türk Dili Konuşan Devletler, jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel dönüşümde önemli mesafeler kaydetmişlerdir.

Bölgesel işbirliği kapsamında Türk Dili Konuşan Ülkeler arasında ortak bilincin oluşmasında, ilişkilerin ve etkili iş birliğinin gelişmesinde, ortak kuruluşlar önemli rol oynamışlardır. Türk Konseyi'nin çatısı altında çalışan üye ülkelerin liderleri, çeşitli faaliyetler ve vesilelerle ortak işbirliği ve etkili iletişim konularındaki kararlılıklarını sürdürmektedirler.

Yazında Türk zirvelerini yetersiz ve başarısız bulan görüşlere rastlamaktadır. Öncelikle belirtmekte fayda vardır ki Ankara Zirvesi, Türkiye'nin beklentilerine gölge

²⁵⁹ Bıyıklı, Mustafa, Bağımsızlığının 25. Yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Arasında Kırgızistan'ın Üye Olduğu Ortak Kuruluşlar, Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset, BYR Publishing House, Bişkek/Kırgızistan 2017, ss. 377-406.

²⁶⁰ Erol, Mehmet Seyfettin, Türk Cumhuriyetleri İle İlişkiler, (Edt.) Çakmak, Haydar, Türk Dış Politikası 1919-2008, Platin Yayınları, Ankara 2008, ss. 816-818.

düşürerek büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Oysa Özal'ın planları arasında mütemadiyen dile getirdiği “Türk Ortak Pazarı” ve “Bölgesel Kalkınma Bankası”²⁶¹ gibi kurumları hayata geçirme düşüncesi vardı.²⁶² Ancak bu beklentiler bir yana Özal'ın Orta Asya veya Türkistan hakkında çelişkili ifadeleri mevcuttur. Örneğin bahse konu olan devlet adamının tutarsızlıklarına “[...] ben bin yıldır görmediğim akrabalarımın bir stratejik ortaklık, bir siyasi, ekonomik ortaklık kuramam [...]” sözleri örnek gösterilebilir.²⁶³ Bu iki söylem arasındaki çelişki kuramsal olarak liderin faydacı tutumu ile özdeşleştirilebilir. Özellikle liberal anlayışı benimseyen liderlerde bu tür söylem farklılıkları iç siyasal etkilerden dolayı gündeme daha fazla gelebilmektedir.

Orta Asya Devletleri, Türkiye ile olan ilişkilerinde kültür, diplomasi ve eğitim alanlarına yoğunlaşmayı tercih etmişlerdir.²⁶⁴ İlk dönemlerde Orta Asya-Türkiye ilişkilerinde “Büyük Ağabey” korkusunun belirleyici olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Çünkü bu devletler ilkin kendi millî kimliklerini oluşturmak ve geliştirmek doğrultusunda hareket etmişlerdir. Diğer taraftan, gerekli hazırlıklar yapılmadan alâcelle toplanan ilk Türk Devletleri Liderler Zirvesi'nin görece başarısızlığının ardından Türkiye bölgeye olan ilgisini kaybetmemiştir. Rol kuramı açısından değerlendirildiğinde; bu başarısızlığın ardında devletin uluslararası sistemin baskısı sonucu mevcut çıkarlarına öncelik verdiği bilgisi hatırlanmalıdır. Batı her ne kadar Türk(iye) Modelini desteklemiş olsa da Osmanlı (Türk) İmparatorluğu'nun tekrar canlandırılacağı kaygısını taşımıştır. Diğer yandan dış politika konularında temkinli bir yaklaşım benimseyen Demirel'in SSCB'nin çökmesiyle birlikte dillendirmeye başladığı “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Büyük Türk Dünyası” ülküsü, Sırp lider Radovan Karaziç'ten Rus karar alıcılara kadar geniş bir yelpazede, Türkiye'nin yeniden imparatorluk kurma hayalleri peşinde olduğu yolunda yorumlara neden

²⁶¹ Yazında anılan kurumu “Türkî Ticaret ve Kalkınma Bankası” olarak zikreden yayınlar da söz konusudur. Örneğin; bkz. Winrow, Gareth, Türkiye, Orta Asya'da Bağımsızlığını Yeni Kazanmış Devletler ve Trans-Kafkasya, (Der.) Kirişçi, Kemal, ve Rubin, Barry, Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2002, ss. 262-288.

²⁶² Winrow, Gareth, aynı yerde.

²⁶³ Çetinsaya, Gökhan, Türkiye'nin Ekseni Batı Askeri İttifakıdır, Mülakatlarla Türk Dış Politikası: Cilt 3, (Edt.) Özdal, Habibe, ve Dinçer, Bahadır, vd., Usak Yayınları, Ankara 2010, s. 116.

²⁶⁴ Karakuzu, Taner, Türkiye-Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi Ocak 2020 Cilt: 11 Sayı:1.

olmuştur.²⁶⁵ Demirel, Karaziç'in bu düşüncesinin temelinde korkunun yattığını ifade etmiştir. Ancak korkunun ecele faydası olmadığını düşünen Demirel Balkan coğrafyasında yaşayan Türklerin de Orta Asya Türkleri aynı kaderi paylaşacaklarını aşağıdaki dizelerde dile getirmiştir:

“[...] Batı Türkistan'da Türklerin kanı dökülmeden hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Mal kaybı hak-hukuk yitimi olmuştur. Şimdi (1992) Balkanlardaki Türklerde –Müslümanlarda- hürriyetine kavuşma sırasındır. Ancak bu hürriyet kolay olmayacaktır. Avrupa'nın ortası kaynamaya hazırdır. Bu bölgede Sancak vardır, Gagavuz Yeri vardır. Buralar kadim zamanların Türk topraklarıdır. [...]”²⁶⁶

Bu söylemlerin bilhassa Moskova yönetimini kaygılandığı bilinmektedir. Böylece Rusya, Türkiye ve Orta Asya devletlerinin yakınlaşmasını engelleyecek politikalara öncelik vermeye başlamıştır.²⁶⁷

1992-2000 döneminde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'ın katıldıkları on adet Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi yapılmıştır. Ardından Türk Konseyi/Keneşi Sekretaryası'nın 2010 yılında kurulmasından sonra, Türk Dili Konuşan Devlet Başkanları Zirveleri, Türk Keneşi Zirvelerine dönüştürülmüştür. Birincisi 21 Ekim 2011'de Almatı'da gerçekleştirilen Türk Keneşi'nin kuruluşu 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile ete kemiğe bürünmüştür. Bu anlaşmaya imza koymuş olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin saflarına 5 Eylül 2019 tarihi itibarıyla Özbekistan da katılmıştır.²⁶⁸ Ardından 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 8'inci Zirve'de Türk Keneşi, Türk Devletleri Teşkilatı adı altında yeniden yapılandırılmıştır.²⁶⁹

²⁶⁵ Başaran, Ali, Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu -Türkiye İlişkileri 1992-2000, İmaj Yayınevi, Ankara 2019, s. 143.

²⁶⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 922101.010.010/1

²⁶⁷ Tunçer, İdil, Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye, (Der), Özkan, Gencer, ve Kut, Şule, En Uzun On Yıl Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündemindeki Doksanlı Yıllar, Buke Yayınları, İstanbul 1998, s. 463.

²⁶⁸ Terzioğlu, Süleyman Sırrı, Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Uluslararası Hukuk ve Politika Cilt: 9, Sayı: 36, 2013, s. 57.

²⁶⁹ Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dünyası Liderleri Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesinde bir araya geldi, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dunyasi-liderleri-turk-devletleri-teskilati-zirvesinde-bir-araya-geldi_2399, (16.11.2021)

Türkiye'nin girişimiyle Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan devletlerinin katılımıyla 1992 yılında Türk Dili Konuşan Devletler Zirveleri düzenlenmeye başlamıştır. Aşağıda ele alınan zirveler süreci, İstanbul Zirvesi'ne (2001) kadar resmî adıyla “Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi” olarak anılmıştır.²⁷⁰

30-31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da gerçekleşen ilk zirvede, Türk devletleri arasında ikili ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi arzusu ve uluslararası kuruluşlarla ortak hareket etme iradesi beyan edilmiştir. Zirvede; ulaştırma, haberleşme, sanayi, enerji, tarım, eğitim ve kültür alanlarında ortak projeler geliştirilerek iş birliğinin arttırılması ve bu sahalardaki faaliyetler için çalışma grupları kurulması üzerinde durulmuştur. Türk devletleri parlamentoları arasındaki iş birliğinin önemi ilk defa bu zirvede dile getirilmiştir.²⁷¹ 18-19 Ekim 1994 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen ikinci zirvede ise Türk lehçelerinin karşılaştırılmalı sözlüğünün hazırlanması, ortak kültür mirasının korunması, abidelerin onarılması ve tanıtılması için yapılan iş birliği takdirle karşılanmıştır.²⁷² Bunların dışında üniversitelerarası iş birliğinin geliştirilmesi, öğrenci değişim programlarının devam ettirilmesi, ulaştırma ve ticaretin teşvik edilmesi, tarihi İpek Yolu'nun diğer ilgili ülkelerin de katkısıyla canlandırılması, Aral havzasındaki çevre sorunlarının çözülebilmesi için uluslararası imkânların kullanılması gerektiği vurgulanmıştır.²⁷³ 1993-1995 döneminde Türk Dili Konuşan Devletler arasındaki ilişkiler genellikle ikili iş birliği şeklinde hayat bulmuştur.²⁷⁴ Bu doğrultuda Türkiye'nin yardımlarıyla kadrolarını yetiştiren bölge ülkeleri, kurumsallaşmalarını tamamlama ve bağımsızlıklarını güçlendirme doğrultusunda önemli merhaleler katetmiştir.²⁷⁵

²⁷⁰ Bıyıklı, Mustafa, a.g.e., s. 401.

²⁷¹ A.g.e., s. 403.

²⁷² Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

²⁷³ Konsey Genel Sekreteri Halil Akıncı ile Yapılan Röportaj,” Diplomatik Vizyon, Mayıs-Haziran 2011, Sayı: 2, http://www.turkkon.org/uploads/R%C3%83%C2%B6portaj_1.Pdf, Erişim Tarihi: 11.12.2019.

²⁷⁴ Terzioğlu, Süleyman Sırrı, “Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt: 9, Sayı: 36, 2013, s. 47.

²⁷⁵ Özellikle genç dimağların yetiştirilmesinde Demirel'in “Büyük Öğrenci Projesi”nin hatırlatılmasında fayda vardır.

Ayrıca zirvelerde kurumsallaşma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan en somut olanı Orta Asya coğrafyasında kurulan eğitim kurumlarıdır.²⁷⁶ Ayrıca zirve kararlarının uygulanması ve bir sonraki toplantının gözden geçirilmesi amacıyla dışişleri bakanlıklarına yetkiler verilmiştir.

27-29 Ağustos 1995 tarihinde Bişkek'te gerçekleştirilen üçüncü zirvede; doğrudan ulaşımın sağlanması, serbest dolaşımın kolaylaştırılması, işadamlarının yatırım iklimlerinin iyileştirilmesi, karşılıklı ticaret, bankacılık ve sigortacılık faaliyetlerinin önündeki engellerin kaldırılması, kültürel ve insani bağların güçlendirilmesi, ortak eğitim kurumlarının kurulması, kültür günleri ve şenlikler düzenlenmesi üzerinde durulmuştur. Devlet başkanları, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi²⁷⁷ ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi gibi ortak eğitim kurumlarının hayata geçirilmesinden memnuniyet duyduklarını dile getirmişlerdir.²⁷⁸

21 Ekim 1996 tarihinde Taşkent'te gerçekleştirilen dördüncü zirvede devlet başkanları ilk defa ortak mal, hizmet, sermaye ve iş gücü pazarı oluşturmak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler arasındaki ekonomik işbirliğinin sağlanması yönünde uygun hukuki ortamın oluşturulmasına taraf olduklarını belirtmişlerdir.²⁷⁹ Zirvede ulaştırma alanında hem Türk dili konuşan devletler hem de diğer bölgesel ve bölge dışı aktörlerle işbirliği detaylı bir şekilde ele alınmış, ekonomik kalkınma hususunda uygulanması gereken yöntemler ortaya konmuştur. Bu toplantıda Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi Sekreteryası'nın kurulması ve tüzüğünün hazırlanması kararının alınması kurumsallaşma yönünde atılan önemli bir adım olmuştur. Türk dillerini ve kültürlerini tanıttak sempozyumlar düzenleme, Türk halklarının geçmişini ve bugünü inceleyen kaynakları araştırma, derleme ve yayına hazırlama, faaliyete geçirecek

²⁷⁶ Karakuzu, Taner, Türkiye-Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, a.g.e., ss. 83-84.

²⁷⁷ Türk, Fahri, ve Karakuzu, Taner, Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Eğitim ve Kültür, (Edt.) Acar, Hasan, Türkiye-Kazakistan İlişkileri, Nobel Yayınları, İstanbul 2021.

²⁷⁸ Akalın, Şükrü Haluk, Geleceğe Atılan İmza: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Anlaşması, Türk Dili, Cilt: XCVII, Sayı: 696, Aralık 2009.

²⁷⁹ Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'ne katılacağız, <https://aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-turk-dilikonusan-ulkeler-isbirligi-konseyine-katilacagiz/1131701>, (01.05.2018).

olan sekretaryanın yapacağı görevler arasında sayılmıştır. Taşkent Zirvesi, altı devlet başkanının birlikte katıldığı son zirve olmuştur.²⁸⁰

1998 tarihinde Astana’da bir yıl tehirle gerçekleştirilen beşinci zirvede Türkçe Konuşan Ülkeler Sekretaryası Tüzüğü kabul edilerek üye ülke dışişleri bakanlıkları, sekretarya çalışmalarının denetimi ile görevlendirilmiştir. Türkmenistan, bu zirveye meclis başkanı düzeyinde katılmıştır.²⁸¹ 8 Nisan 2000 tarihinde Bakü’de yapılan altıncı zirvede, 21’inci yüzyıla girerken karşılıklı menfaatlere ve eşitliğe dayalı iş birliğine yeni bir ivme kazandırılması gerektiğine işaret edilerek, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ile Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Avrupa güzergâhı takip edilerek yapılacak Hazar Geçişli Doğalgaz Boru Hattının bölgesel işbirliğine sunacağı katkının önemi vurgulanmıştır. Bu zirvede Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan’ı devlet başkanları temsil ederlerken, Türkmenistan ve Özbekistan meclis başkanları düzeyinde katılmışlardır. İstanbul Zirvesi’ne kadar kullanılan “Türkçe Konuşan Ülkeler” ibaresi bu zirveden itibaren “Türk Dili Konuşan Ülkeler” olarak değiştirilmiştir.²⁸²

4.7.2. Demirel’in Zirvelerdeki Söylemleri

Bu bölümde Demirel’in Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri’nde verdiği demeç ve konuşmaların analizi yapılmaktadır. Bu zirvelere ev sahipliği yapan ülkeler, katılımcı devlet başkanları, görüşmelerin gerçekleştiği tarihler ve şehirler Tablo 5’te bütüncül bir şekilde gösterilmektedir. Zirvelerin konuları ve görüşmelerde alınan kararlar bu bölümün alt başlıkları çerçevesinde incelenmektedir. Öncelikle bu başlık altında Demirel’in katıldığı zirveler ve bunların yansımaları üzerine bilgiler verilmektedir. Müteakiben çalışmaya konu olan liderin zirvelerde gerçekleştirmiş olduğu söylemler masaya yatırılmaktadır.

²⁸⁰ Baki, Pelin Musabay, Avrasya’da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi Bilge Strateji, Cilt 6, Sayı 11, Güz 2014, s. 141.

²⁸¹ Bıyıklı, Mustafa, a.g.e., s.389.

²⁸² Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

Tablo 5. Demirel'in Katıldığı Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri

Zirve No (Tarih)	Ev Sahibi		Konuk				
	Şehir/ Devlet	Devlet Başkanı	Devlet/ Devlet Başkanı				
1.Zirve (30-31 Ekim 1992)	Ankara Türkiye	Özal	Azerbayca n/ Elçibey	Kırgızistan/ Akayev	Kazakistan/ Nazarbayev	Özbekistan / Kerimov	Türkmenistan/ Niyazov
2.Zirve (18-19 Ekim 1994)	İstanbul Türkiye	Demirel	Azerbayca n/ Aliyev	Kırgızistan/ Akayev	Kazakistan/ Nazarbayev	Özbekistan / Kerimov	Türkmenistan/ Niyazov
3.Zirve (27-29 Ağustos 1995)	Bişkek Kırgızistan	Akayev	Türkiye/ Demirel	Azerbaycan/ Aliyev	Kazakistan/ Nazarbayev	Özbekistan / Kerimov	Türkmenistan/ Niyazov
4.Zirve (21 Ekim 1996)	Taşkent Özbekistan	Kerimov	Türkiye/ Demirel	Azerbaycan/ Aliyev	Kazakistan/ Nazarbayev	Kırgızistan / Akayev	Türkmenistan/ Niyazov
5.Zirve (9 Haziran 1998)	Astana Kazakistan	Nazarbayev	Türkiye/ Demirel	Azerbaycan/ Aliyev	Kırgızistan/ Akayev	Özbekistan / Kerimov	Türkmenistan/ Niyazov
6.Zirve (8 Nisan 2000)	Bakü Azerbaycan	Aliyev	Türkiye/ Demirel	Kazakistan/ Nazarbayev	Kırgızistan/ Akayev	Özbekistan / Kerimov	Türkmenistan/ Niyazov

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

4.7.2.1. Birinci Zirve (1992)

Birinci Zirve, 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Özal'ın ev sahipliğinde Ankara'da gerçekleşmiştir.²⁸³ Bu başlık altında öncelikle arşivlerde büyük emek harcanarak tespit edilmiş olan veriler temelinde Demirel'in zirve öncesi düşüncelerine yer verilmektedir. Daha sonra gazete arşivlerindeki var olan belgeler ışığında Zirve'nin önemi üzerine yapılan tartışmalara değinilmektedir. Son olarak Demirel'in özel kalemine hazırlatarak Türkçeye tercüme ettirdiği uluslararası basın ve yayın organlarında [Almanya'nın Sesi Radyosu (Almanya), Agence France-Presss, (AFP) (Fransa), Reuter (İngiltere), Associated Press, (ABD), British Broadcasting Corporation (BBC) (İngiltere), Frankfurter Allgemeine Zeitung (Almanya), General Anzeiger (Almanya), İran Radyosu (İran), Londra Radyosu (İngiltere), Süddeutsche Zeitung (Almanya), Moskova Radyosu (Rusya), Le Figaro (Fransa), Salzburger Nachrichten (Avusturya) ve Zweites Deutsches Fernsehen (Almanya)] söz konusu

²⁸³ Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

zirve hakkında çıkan haberler (24 Ekim-3 Kasım 1992 tarihleri arası) çözümlenmektedir.²⁸⁴

Söz konusu zirveden önce Başbakan Demirel'in tutmuş olduğu kişisel notlar son derece önem arz etmektedir. Demirel, Cumhurbaşkanı Özal'ı fitratı gereği ümmetçi ve Sünni Müslüman olarak nitelendirmektedir. Demirel bu kişisel özelliklerin bilhassa Sovyet rejiminden kopmuş devletler üzerinde olumsuz etkiler doğuracağı konusunda kaygıları olduğunu belirtmektedir. Demirel, Özal'ın Azerbaycan Türklerini Şii, Tacikleri ise Farisi olarak tanımlayarak bunlar ile daha çok İranların ilgilenmeleri gerektiğini savunduğunu ifade ederek bir cumhurbaşkanının bu görüşe sahip olamaması gerektiğini vurgulamaktadır.²⁸⁵ Diğer yandan Özal, zirvede Demirel'den Turancı söylemlerden kaçınmasını istemektedir. Buna itiraz eden Demirel konu hakkındaki fikirlerini aşağıdaki ifadelerle satırlara dökmektedir:

“Turgut Bey Aras Beyle bana yolladığı haberle Başbuğ Türkeş'in hayalci siyasetinden uzak durmamı tavsiye etmektedir. Bu tutum Tek Parti döneminin Sovyet korkusundan öteye gidebilir mi? Turgut Bey, Yusuf Akçurayı, Gaspıralı İsmail Beyi ya da Ziya Gökalp'i hiç mi okumadı? Turgut Bey herşeyi pazar olarak görmektedir. Tamam bu olabilir ancak pazarı oluşturmak için müşterek lisanı, kültürü, tarihî en önemlisi de milleti oluşturmak gerekli[...] Binaenaleyh bunları oluşturmadan atılan temel eğreti kalacaktır. Daha da önemlisi sömürüye dayalı bir sistemden ileri gidemeyecektir. Özal'ın tutumu günü kurtarmaya yöneliktir. Bu da yarını olmayan bir siyasi tutumdur.[...]”²⁸⁶

Ayrıca Demirel'in zirveye katılacak konuk liderler hakkında ciddi hazırlıklar yaptığı görülmektedir. Örneğin; Nazarbayev, Akayev, Kerimov ve Niyazov hakkında gerekli tüm bilgilere sahip olmak için söz konusu liderler hakkında Millî İstihbarat Teşkilatı Müsteşarı Teoman Koman'dan güncel rapor talep ettiği belgelerde yer

²⁸⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: 4103/ 3.A.2.49, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları Dış Basında Türk Cumhuriyetlerinin Ankara Zirvesi.

²⁸⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 24 Ekim 1992, Belge No: 24.10.1992, Sayı: 2304.

²⁸⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 27 Ekim 1992, Belge No: 27.10.1992, Sayı: 27-12.

almaktadır.”²⁸⁷ Demirel ayrıca dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’den gelen yazı vasıtasıyla Tacikistan Devlet Başkanı Rahman Nabiyev’in Zirve’ye katılamayacağını öğrendiği için müteessir olmuştur.²⁸⁸ Bu durum üzerine Demirel, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk’den Fergana Vadisi’nde cereyan eden olaylar ile Rahman Nabiyev, Devlet Hudanazarov, Seyid Abdullah Nuri, İslami Yeniden Doğuş Partisi gibi kurum ve şahsiyetler hakkında ayrıntılı malumat talep etmiştir.²⁸⁹

Zirvede açılış konuşmasını ev sahibi ülke adına Özal yapmıştır. Konuşmasında 21’inci yüzyılın Türk dilini konuşan halkları birleştireceğine ve ilişkileri güçlendireceğine ilişkin inancının tam olduğundan bahsetmiştir.²⁹⁰ Bu bağlamda anılan lider, “Ortak Pazar” konusu üzerinde durarak güçlü bir birlik kurulabileceği takdirde Türkçe konuşan ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin ivme kazanacağını belirtmiştir. Ayrıca basitleştirilmiş gümrük işlemlerinin söz konusu amaca hizmet edeceğini bildirmiştir. Özal ayrıca Bölgesel Kalkınma Bankası kurma hususunda öncülük etmeyi de teklif etmiştir.²⁹¹

Bu zirve sonrası tarihe Ankara Bildirisi,²⁹² olarak geçen belge kamuoyuna duyurulmuştur. Beklentilerin yüksek olduğu zirvenin sonunda imzalanan bu bildiri

²⁸⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 12 Ağustos 1992, Belge No: 12.08.1992, Sayı: 187-912.

²⁸⁸ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 14 Ağustos 1992, Belge No: 14.08.1992, Sayı: 88718-912/10.

²⁸⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 14 Ağustos 1992, Belge No: 14.08.1992, Sayı: 301-1001.

²⁹⁰ İyikan, Necati, Türk Dış Politikasında Orta Asya’nın Yeri, Dünya Jeopolitiğinde Türkiye, (Edt.) Çomak, Hasret, Hiperlink Yayınları, 2011, s. 242.

²⁹¹ Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

²⁹² Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, halkları arasında ortak tarih, dil ve kültürden kaynaklanan ezel bağları kaydederek, ilişkilerinde kardeşlik, dayanışma ve işbirliği ruhunun hâkim olduğunu belirterek, ülkeleri arasındaki ilişkileri ve işbirliğini, bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğüne saygı, birbirinin içişlerine karışmama ve eşitlik ilkeleri üzerinde daha da güçlendirmeye kararlı olarak, Birleşmiş Milletler Yasası’nın amaç ve ilkeleri, Helsinki Nihai Senedi ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sürecinde kabul edilen diğer belgelerde ifadesini bulan esaslar çerçevesinde Avrasya’da barış, güvenlik, istikrar ve kalkınmaya birlikte katkıda bulunma arzu ve iradesiyle, iş birliği ve istikrarla ilgili ortak çaba gösterilmesinin önemini bilinciyle, 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Ankara’da toplanarak, ülkelerini ilgilendiren konular, ortak hususlar, bölgesel ve milletlerarası sorunlar hakkında görüş teatisinde bulunmuşlardır. Bildiri maddeleri;

1. Devlet ve Hükümet Başkanları, bu vesileyle, Ankara Toplantısı’nın, ülkeleri arasında ortak yarar temelinde çeşitli alanlarda çok taraflı ve ikili işbirliğinin geliştirilmesi arzusunun teyidinde, muhtelif bölgesel ve milletlerarası sorunlar hakkında benzer görüşleri paylaştıklarında uluslararası

Türk Cumhuriyetleri arasında aidiyet duygusunun güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Ankara Bildirisi metni incelendiğinde çıktılarının somut adımlardan çok dilek ve temennilerden ibaret olduğu görülmektedir. Bu noktada bağımsızlıklarını yeni kazanmış devletlerin başkanları her ne kadar uluslararası iş birliğine sıcak bakmış olsalar da güçlü çekincelere sahip oldukları yorumunu yapmak yanlış olmayacaktır. Örneğin Nazarbayev 1990'ların başında Türk Dünyası mefhumunu öne çıkararak ülkesinde yaşayan Rus azınlığı dolayısıyla Rusya'yı karşısına almak istememiştir. Çünkü Nazarbayev Türk Dünyası düşüncesinin orta ve uzun vadede

kuruluşlarda ortak hareket etme iradesinin tesbitine imkân verdiğini memnuniyetle kaydetmişlerdir.

2. Devlet ve Hükümet Başkanları, dünyada son yıllarda genel barış, istikrar, silahsızlanma ve güven artırımı alanlarında atılan adımları memnuniyetle karşıladıklarını teyitle, bölgesel plânda ortaya çıkan ihtilâflardan duydukları endişeyi belirtmişler ve bunların egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı ilkeleri uyarınca ve barışçı yollarla çözümünü gerektiğini vurgulamışlardır.
3. Devlet ve Hükümet Başkanları, demokrasi, insan haklarına saygı, laiklik, sosyal adalet ve piyasa ekonomisi ilkelerine dayalı toplum düzenine olan inançlarını teyit etmişlerdir.
4. Devlet ve Hükümet Başkanları, Asya Kıtası'nda güvenlik önlemlerinin kuvvetlendirilmesi ile ilgili Aşkabat Zirvesi mutabakatını teyid etmişlerdir.
5. Devlet ve Hükümet Başkanları, ülkeleri arasındaki karayolu, denizyolu ve havayolu ulaşımı ve telekomünikasyon ağının hızlı gelişimi ile ilgili ikili ve çok taraflı altyapı projelerinin gerçekleştirilmesine özel bir önem vererek, ticarî ve ekonomik işbirliğinin aralarındaki ilişkilerin önemli bir unsurunu teşkil ettiği kanaati ile mevcut uluslararası yükümlülüklerine halel getirmeksizin, uygun tedbirlerin alınması ve adımların atılması, sanayi, enerji, tarım, hizmet sektörleri ile yeraltı madenleri, petrol ve doğalgaz araştırılması, işletilmesi ve nakli ile ilgili ortak projeler ve işletmeler geliştirilmesi, karşılıklı olarak projeler ve işletmeler geliştirilmesi, karşılıklı olarak teknik yardım ve meslekî eğitim imkânları yaratılması amacıyla bu konularda Çalışma Grupları kurulmasını kararlaştırmışlardır.
6. Devlet ve Hükümet Başkanları, ortak kültürlerin evrensel ve çağdaş insanlık kültürüne büyük katkılar sağladığı inancıyla, kültür kurumları arasındaki işbirliğinin pekiştirilmesi, birlikte kültürel etkinlikler düzenlenmesi, ülkelerindeki ortak kültür mirası eserlerinin korunması, onarımı ve tanıtılması için işbirliği yapılması hususlarında görüş birliğine varmışlardır.
7. Devlet ve Hükümet Başkanları, ortak bir tarihî mirasa sahip halkları arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesine ve derinleştirilmesine imkân vermek amacıyla, her seviyedeki temasların artırılması için gerekli kolaylıkları sağlamayı, resmî ve özel kurum ve kuruluşlar, belediyeler, üniversiteler, basın-yayın kuruluşları, edebiyat ve sanat dernekleri ve diğer meslekî kuruluşlar arasında düzenli ortak toplantılar tertiplenmesini teşvik etmeyi kararlaştırmışlardır.
8. Devlet ve Hükümet Başkanları, eğitim ve kültür alanlarındaki ortak işbirliği çabalarını memnuniyetle kaydetmişler, ulusların dil dahil kültürlerin ortak unsurlarını canlandırma çabalarını kuvvetle desteklemişlerdir.
9. Devlet ve Hükümet Başkanları, Parlamentoları arasındaki işbirliğinin gelişmesini memnuniyetle kaydetmişler ve karşılıklı hukuk sistemlerinin incelenmesini kararlaştırmışlardır.
10. Devlet ve Hükümet Başkanları, Dışişleri Bakanları arasında yılda en az bir defa düzenli danışma toplantıları yapılmasının, önemli vesilelerle ve özellikle üye olunan uluslararası kuruluşların toplantılarından önce Dışişleri Bakanları veya temsilcileri arasında görüş teati gerçekleştirilmesinin yararlı olacağını ifade etmişlerdir. (Ayrıca bkz. Turgut, Hulusi, a.g.e., s. 185-189.)

gerçekleştirilmesinden yana olduğunu daha sonraki uygulamalarıyla göstermiştir.²⁹³ Bu karşı çıkış sadece Nazarbayev'den gelmemiştir. Orta Asya Cumhuriyetleri daha bağımsızlıklarının ilk yıllarında Türkiye'nin büyük bir heyecanla ilişkileri ilerletmek istemesini yanlış anlamışlar ve bu ülkenin "Büyük Ağabey" rolü oynamak suretiyle bölgede bir nevi hegemonya kurmayı arzuladığını düşünerek rahatsız olmuşlardır. Rus hâkimiyetinden henüz kurtulmuş olan bu devletler için bu durum arzu edilmeyen bir şey olarak addedilmiştir. Bunlara ek olarak söz konusu ülkelerin Türkiye'den ekonomik bazı beklentilerinin olması ve Ankara'nın bu ihtiyaçlara karşılık verebilecek kapasiteye sahip olmaması süreci olumsuz etkileyen bir başka etken olmuştur. Neticede Türkiye'nin duygusal ve aceleci davranması Türk dış politikasında bölge ülkelerine yönelik bazı hayal kırıklıklarının yaşanmasına ve Ankara Bildirisi'nde bahse konu olan uzlaşılardan ve iş birliklerinin ötelenmesine sebep olmuştur.²⁹⁴

Çalışmanın bu bölümünde ilişkilerin gelişiminde önemli bir dönüm noktası olan toplantıların ilki olan Ankara Zirvesi'nin uluslararası basındaki yansımaları değerlendirilmektedir. Sözü edilen bu değerlendirme uluslararası arenada Türkiye'nin bölgede oynadığı rolün kuramsal olarak temellendirilmesi bakımından önem arz etmektedir. Tablo 6'da Ankara Zirvesi'nin uluslararası basındaki yansımaları çözümlenmektedir. Bu değerlendirmenin yapılmasında rol kuramı bağlamında diğer aktörlerin algılarının, üstlenilen rol üzerinde etkisi gözlemlenmektedir.

²⁹³ Erol, Mehmet Seyfettin, 20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek, (Der.), Erol, Mehmet Seyfettin, ve Gürler, Yavuz, Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştireler, Türksav Yayınları, Ankara 2011, s. 44.

²⁹⁴ Erol, Mehmet Seyfettin, a.g.e., s. 766.

Tablo 6. Ankara Zirvesi'nin Uluslararası Basın ve Yayın Organlarına Yansıması

Yayın Organı	Menşei															Toplam
	Almanya					Avusturya	Fransa		İngiltere			ABD	İran	Rusya		
	Almanya'nın Sesi Radyosu	Süddeutsche Zeitung	General Anzeiger	ZDF Televizyonu	Frankfurter Allgemeine Zeitung	Salzburger Nachrichten	Agence France Press	Le Figaro	Reuter	Londra Radyosu	BBC	Associated Press	İran Radyosu	Moskova Radyosu	Nezavisimaya Gazeta	
Haber Sayısı	1	1	1	1	2	1	6	2	3	1	3	3	2	2	1	30
Serbest Piyasa/ Pazar Ekonomisi	1	-	-	-	1	1	3	1	1	1	2	2	-	-	1	14
Ağabey Rolü	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
Turan/ Pantürkizm	1	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	6
Panislamizm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
Müslüman devletler	1	-	1	-	-	-	2	-	-	1	-	1	-	1	-	7
Türk devletleri	1	-	-	1	1	-	1	-	2	-	1	1	-	-	1	9
Türkçe konuşan devletler	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Laiklik/ Laik	1	-	-	-	1	-	2	1	1	-	1	2	-	-	1	10
Demokratik	1	-	-	-	1	-	1	-	-	1	1	1	-	-	1	7
İş birliği	1	-	1	-	2	1	3	1	2	-	2	2	1	2	1	19
Ortak dil/ kültür	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	3
Hegemonya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	4
Rekabet	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	1	-	4
Toplam	8	2	3	4	9	4	21	5	10	5	11	14	7	9	7	119

Kaynak: Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Dış Basında Türk Cumhuriyetlerinin Ankara Zirvesi (30-31 Ekim 1992), 35439, 4503, 3.A.2.49 nolu, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü'nce yayımlanmış belgeye istinaden eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 6 incelendiğinde Ankara Zirvesi'ne uluslararası basının büyük ilgi gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Konu ile ilgili toplam 30 haber yapılmıştır. Haber kaynaklarının menşesine bakıldığında Fransa'nın sekiz haber ile konuya en çok ilgi gösteren ülke olduğu görülmektedir. İngilizler, üç farklı yayın organından kamuoyuna yedi haber duyurmuştur. Alman menşeli beş farklı haber kaynağı toplamda altı adet haber yaparak üçüncü sırayı almıştır. Konuya ilgi gösteren diğer

ülkelerden; ABD ve Rusya üç, İran ise iki haber yapmıştır. Ayrıca gözlerden kaçmayan başka bir konu ise haberlerde tespit edilen kelimelerin tekrar sıklıklarındır. Uluslararası basının adı geçen toplantı bağlamında “iş birliği”ni (19 tekrar) öne çıkardığı görülmektedir. Bu iş birliğinin ise “serbest piyasa/ pazar ekonomisi” (14 tekrar) kelimelerinin tekrar sıklığına bakılarak ekonomik temelli olduğu söylenebilir. “Turan” kavramı altı defa yinelenmesine rağmen bu kelime buluşmadan bu yönde bir anlam çıkarılmaması gerektiği ifade edilirken kullanılmıştır. Ezcümle işbirliğinin odağında ticari ilişkilerin olduğu görülmektedir. Çözümlemede en çok tekrarlanan kavramlar olarak işbirliği (19), serbest piyasa (14) ve laiklik (10) ön plana çıkmaktadır. Haberlerin yüzde yirmisinin Agence France Press (Fransa) tarafından yayımlandığı göze çarpmaktadır.

Associated Press’te 28 Ekim 1992 tarihinde yayımlanan haberde söz konusu toplantı²⁹⁵ Müslüman ülkelerin bir araya gelmesi olarak yorumlamıştır. “Müslüman ülkeler” nitelemesinin sebebine gene haberin satır aralarında rastlanmaktadır. Haber kaynağı bu zirveden önce aynı yıl iki toplantı daha düzenlendiği ve bu görüşmelere İran ve Pakistan’ın da katıldığını dile getirmektedir. Ayrıca Türkiye’nin kendisini Müslüman ve demokratik bir ülke olarak bölge ülkelerine model olarak sunduğu, İran ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle bu konuda rekabet halinde olduğu aktarılmaktadır. Tacikistan’ın ise iç politikasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle toplantıya iştirak edemediğine yer verilmiştir.²⁹⁶ Agence France-Press ise haberinde Türkçe konuşan cumhuriyetler kavramı üzerinde durmuştur. Zirve sonunda ekonomik iş birliği ve siyasal alanlarda iki metnin imza edileceği dile getirilmiştir.²⁹⁷ BBC’nin aynı tarihli haberinde diğer ajanslardan farklı olarak zirve sonrasında devlet başkanlarının Ankara’daki büyükelçiliklerin açılış törenlerine katılacağı bilgisi yer almıştır.²⁹⁸ Konu ile ilgili tek habere Reuter’de 29 Ekim günü rastlanmıştır. Bu haberde Türk devlet

²⁹⁵ Burada Türkiyeyi ev sahibi göstermekte ve diğer devletleri Özbekistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan olarak vurgulamaktadır.

²⁹⁶ Türkiye, Müslüman Cumhuriyetlerin Katılacağı Zirveye Evsahipliği Yapıyor, Associated Press, 28 Ekim 1992, Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Dış Basında Türk Cumhuriyetlerinin Ankara Zirvesi (30-31 Ekim 1992), 35439, 4503, 3.A.2.49, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, s. 1-2.

²⁹⁷ Kafkasya ve Orta Asya’daki Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi, AFP, 28 Ekim 1992, a.g.e., s. 2.

²⁹⁸ Ankara, Türk Cumhuriyetlerinin Liderlerini Ağırıyor, BBC, 28 Ekim 1992, a.g.e., s. 3.

başkanlarının bir araya gelerek Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 69'uncu yılını kutladıkları mevzu bahis edilmiştir.²⁹⁹

30 Ekim 1992 tarihli Almanya'nın Sesi Radyosu ise Türkiye'nin dost düşman herkese Orta Asya ile ilişkilerinin boyutunu adeta bir gövde gösterisi yaparak ortaya koyduğunu dile getirmiştir.³⁰⁰ Buna karşılık Londra Radyosu ise yaptığı zirve haberinde Türkiye'nin laik ve demokratik rejimiyle Orta Asya Cumhuriyetlerine rol model oluşturma çabası içinde olduğu yorumunu yapmıştır.³⁰¹ General Anzeiger isimli Alman gazetesi ise Türkiye'nin uluslararası arenada giderek önem kazandığını yazarak bu bağlamda 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne ve Ankara Zirvesi'ne işaret etmiştir. Türkiye'nin Doğu ve Batı arasında bir lokomotif vazifesi gördüğünü yazan bu gazete, Türkiye'nin bölge ülkeleri tarafından rol model olarak görüldüğü vurgulamıştır. Ayrıca bu haberde Türk dış politikasında Turancı bir yaklaşımın varlığından bahsedilerek Özal'ın her fırsatta kâh gururla kâh tehditkâr bir şekilde 21'inci yüzyılın Türkiye ve Türklerin çağı olacağını dile getirdiğinin altı çizilmiştir. Bunların haricinde Türk ulusal basınında zirve nedeniyle çok sayıda milliyetçi içeriğe sahip haber yapıldığı gündeme getirilmiştir.³⁰² AP Ajansı ise 30 Ekim 1992 tarihli haberinde Müslümanlığa vurgu yaparak Özal'ın "Elele verdiğimizde tüm güçlükleri yeneriz. Çünkü köklerimiz aynı, büyük bir aileyiz." ifadelerini satırlarına taşımıştır. Türkiye'nin kendisini Orta Asya devletlerine model olarak sunduğu vurgulanan bu haberde gümrüklerin kaldırılması, bölgesel yatırım ve kalkınma bankasının kurulması ve doğal kaynakların Avrupa'ya taşınması amacıyla boru hatları yapımı gibi hususlara işaret edilmiştir.³⁰³ Le Figaro ise Ankara Zirvesi'ni "Türkiye: Kardeş Ülkeler Konferansı" başlığı ile haber yapmıştır. Bu yazıda söz konusu dönem Dışişleri Bakanlığı, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Asya Ülkeleri Masası'nda Bilal Şimşir'in sözlerine yer verilerek Türkiye'nin 69 yıl boyunca Cumhuriyet kutlamalarında kardeş devletlerden tebrik telgrafi bile alamadığı ancak

²⁹⁹ Türkler, Cumhuriyetin Kuruluşunu Kutluyor, Reuter, 29 Ekim 1992, a.g.e., s. 4.

³⁰⁰ Türk Cumhuriyetleri Zirve Konferansı, Ankara'da Başlıyor, Almanya'nın Sesi Radyosu, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 4-5.

³⁰¹ Beş Orta Asya Cumhuriyeti'nin Liderleri Doruk Toplantısı için Ankara'da, Londra Radyosu, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 5.

³⁰² Türkiye: Model Devlet ve Lokomotif, General Anzeiger, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 6-7.

³⁰³ Türkiye, Müslüman Cumhuriyetlere Ekonomik Birlik Çağrısında Bulundu, AP, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 7-8.

bunun artık değiştiği ve Türk Dünyası liderlerinin bir araya geldikleri vurgulanmıştır. Zirve esasen bu sayede Akdeniz’den Çin’e kadar olan coğrafyada Türk milletinin yeniden buluşması şeklinde değerlendirilirken zirveye katılan devlet başkanlarından sadece Akayev’in demokrasi yolunda önemli bir başlangıç yapmayı başardığı yazılmıştır. Türkiye’nin söz konusu devletler nezdinde istikrar, gelişme ve refah örneği olduğu belirtilmiştir. Ancak Türkiye’nin yoksul adledilen Orta Asyalı akrabalarına Cadillac ve Mercedes marka otomobillerle ve saraylarla gösteriş yaparak etkilemeye çalışması eleştirilmiştir. Ayrıca Türkiye’nin Orta Asya’dan gelen öğrencilere, diplomatlara, bankacılara ve yöneticilere eğitim verdiği, gıda yardımı yaptığı, Latin harfleri ile basılmış Kuran-ı Kerim dağıttığı belirtilmektedir. Orta Asya coğrafyasında söz sahibi olmak isteyen Türkiye’nin rakipleri olarak addedilen İran, Pakistan, Suudi Arabistan ve Rusya’nın bölgede gerçekteştirmeye çalıştıkları yatırımların oldukça gerisinde kaldığı ifade edilmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Amerikalıların, Türkleri teşvikinin büyük rol oynadığının altı çizilmektedir.³⁰⁴ Nezavisimaya Gazeta ise “Altı Cumhurbaşkanı Ankara’da Buluşuyorlar” başlıklı bir habere yer vererek tarihi zirvenin maksadının Türk devletleri arasında daha sıkı bir ekonomik ve ticari işbirliğini gerçekteştirmek olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca eskiden Sovyetler Birliği’nin bir parçası olan Türk devletlerinin toplumsal ve politik yapı itibariyle Türkiye’yi model aldıkları yönünde yorum yapılmıştır.³⁰⁵ Alman ZDF Televizyonu’nun 30 Ekim 1992 tarihinde yayımlanan ana haber bülteninde Sovyetler Birliği’nden sonra bölgede düzenin sağlanması rolünü kim üstlenecek sorusu ortaya atılmıştır. Bu çerçevede İran ve Türkiye rekabetine işaret edilerek Türk Cumhuriyetlerinin “Müslüman” olduklarına değinilmiştir. ZDF’nin Ankara muhabiri Manfred Bainszyk haberin devamında Türkiye ve Orta Asya Devletleri arasındaki dil, tarih ve kültür bağları üzerinde durarak Türkiye-Azerbaycan işbirliğini diğer ülkelere örnek olarak göstermiştir.³⁰⁶

31 Ekim 1992 tarihinde Salzburger Nachrichten gazetesinde Baha Güngör isimli muhabir Türkiye’nin bölgede anahtar rol oynadığını ifade ederek “21’inci

³⁰⁴ Türkiye: Kardeş lkeler Konferansı, Le Figaro, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 8-10.

³⁰⁵ Altı Cumhurbaşkanı Ankara’da Buluşuyorlar, Nezavisimaya Gazeta, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 10-11.

³⁰⁶ Ankara’da Türk Cumhuriyetleri Zirvesi, ZDF, 30 Ekim 1992, a.g.e., s. 11-12.

yüzyılın Türkiye ve Türklerin çağı olacağını” satırlarına taşımıştır.³⁰⁷ BBC ise Ankara Zirvesi’nin birinci gününde siyasi ve ekonomik konularda işbirliği anlaşması imzalandığını duyurmuştur.³⁰⁸ Aynı gün AFP, bir araya gelen devletlerin ortak çıkarlar çerçevesinde “iş birliği yapma” konusunda kararlı olduklarını yazmıştır. Söz konusu haberde; ülkelerin birbirlerinin toprak bütünlüğüne ve egemenlik haklarına saygı duydukları ve bu oluşumun herhangi bir devlete karşı olmadığı belirtilmiştir. Buna ek olarak dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in, zirvede Turancı veya Panislamcı bir ideolojiden söz edilemeyeceği yönündeki açıklamasına yer verilmiştir.³⁰⁹ Reuter ise imzalanan ortak açıklama ile Türkiye’nin, bölgede İran ve Suudi Arabistan’a karşı üstünlük sağlamış olduğu notunu düşmüştür. Buna ek olarak tarafların uluslararası teşkilatlarda ortaklaşa faaliyet gösterme, ikili ve çok taraflı iş birliği geliştirme konularında istekli olduklarını dile getirilmiştir. Özal tarafından söylenen “[...] altı kardeş ülkenin gerçekleştirdiği zirvenin amacı sadece kalkınma ve barış içinde yaşamak, bölgesel barışa hizmet etmektir. Bu zirve kimseye karşı değildir.” cümlelerinin Rusya’nın endişelerini gidermek amacıyla sarf edildiğine yer vermiştir. Reuter ise haberinde serbest pazar ekonomisi ve laik devlet anlayışına sahip olan Ankara’nın, Türk Cumhuriyetlerine Batı ile bütünleşmede yardımcı olacağını satırlarına taşımıştır. Bu bağlamda Akayev’in “Bizler egemen ülkeleriz. Türkiye’nin tecrübelerinden ve benimsediği modelden yararlanmak istiyoruz. Bu serbest pazar ekonomisine geçebilmemiz için makul bir modeldir” sözlerine yer verilmiştir.³¹⁰ Akayev’in de altını çizdiği gibi söz konusu beklentilerin Orta Asya Cumhuriyetleri tarafından kabul edilmesi rol kuramı bağlamında “diğerlerinin beklentileri” kategorisine karşılık gelmektedir. Türkiye adı geçen ülkelerin beklentilerini karşıladığı/karşılayabildiği ölçüde kendi rolünü eksiksiz oynayabilecektir. Reuter’in haberinin sonunda, zirveye katılan altı Türk devletinin sanayi, enerji, tarım, araştırma,

³⁰⁷ Balkanlar ve Orta Asya Arasında, Türkiye’nin Anahtar Rolü Hızla Gelişiyor, Salzburger Nachrichten, 31 Ekim 1992, a.g.e., s. 12-13.

³⁰⁸ Ankara’daki Doruk Toplantısında, Siyasi ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması İmzalandı, BBC, 31 Ekim 1992, a.g.e., s. 13-14.

³⁰⁹ Ankara Zirvesi: Geniş İşbirliği Arzusu, AFP, 31 Ekim 1992, a.g.e., s. 14.

³¹⁰ Türkiye ve Beş Eski Sovyet Cumhuriyeti Zirvesi Sona Erdi, Reuter, 31 Ekim 1992, a.g.e., s. 15.

petrol, doğal gaz ve madencilik konularında iş birliği amacıyla çalışma grupları oluşturacakları ve eğitim mübadelesi yapılacakları belirtilmiştir.³¹¹

AP ise 2 Kasım 1992 tarihli haberinde Demirel'in "İki ülke halkı aynıdır ancak coğrafi ve tarihi açıdan ayrılmışlardır." sözlerine yer vererek ortak kültür ve dil bağlarına göndermede bulunmuştur.³¹² İran Radyosu 06.30-7.30 zaman diliminde yapmış olduğu yayınında katılımcı ülkelerin birbirlerinin egemenlik haklarına saygı duyduklarını ve birbirlerinin içişlerine karışmama prensibiyle hareket ettiklerini duyurmuştur. Haberde ayrıca Özal'ın açılış konuşmasında Orta Asya ülkeleriyle iktisadi duvarları kaldırmak ve bu maksatla serbest ticaret bölgesi kurup ekonomik birlik oluşturmak istediği vurgulanmıştır. Diğer yandan konuk liderlerin buna itiraz ettikleri ve hatta Nazarbayev'in, Elçibey'in ortaya attığı Türkçenin uluslararası dil statüsü elde edebilmesi için BM'ye başvurulması önerisine, halkının yarısından fazlasının Rusça konuştuğunu gerekçe göstererek karşı çıktığı mevzu bahis edilmiştir. Frankfurter Allgemeine Zeitung gazetesi Ankara'nın, Doğu ile Batı arasında köprü rolü oynadığını vurgulayarak bir zamanlar üç kıtaya hükmetmiş olan Türkiye'nin günümüzde dil, gelenek ve din üzerinden bağlandığı 50 milyon kardeşi ile ilgilenmek yükümlülüğünden bahsetmiştir. Bu minvalde Ankara'nın iletişim kanalları tesis ettiği, tarifeli uçak seferleri koyduğu ve Taşkentli, Almaatılı, Bakülü binlerce öğrenciye burs verdiği ancak ekonomik yardımlarda yetersiz kaldığı yazılmıştır. Orta Asya'da İranlı mollalarla rekabet halinde olan Ankara'nın Orta Asya başkentlerindeki rolünün Batı tarafından memnuniyetle karşılanması gerektiği, korkulan Turancılığın ise sadece küçük bir azınlık tarafından benimsendiği dile getirilerek Türklerin laiklik ilkesine bağlı oldukları vurgulanmıştır.³¹³ Süddeutsche Zeitung ise Ankara Zirvesi hakkında genel bilgiler içeren bir haber yapmıştır. Siyasi ve ekonomik gelişmelerde Türkiye'ye lokomotif görevi verildiği, 21'inci yüzyılın Türkler açısından önemi dile getirilmiştir. Atatürk'ün "Yurtta sulh cihanda sulh" prensibiyle hareket edildiği, Türkiye ve Orta Asya arasındaki işbirliğinin hiçbir devlete karşı olmadığı, aksine bölge ve dünya

³¹¹ Aynı yerde, s. 16.

³¹² Türkiye ile Azerbaycan Arasında Siyasi ve Ekonomik İşbirliğini Öngören Altı Anlaşma İmzalandı, BBC, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 17., Türkiye ile Azerbaycan Arasında Altı Anlaşma İmzalandı, AFP, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 18., Türkiye ile Azerbaycan, İlişkilerin Geliştirilmesi Konusunda Anlaşmalar İmzaladılar, AP, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 18.

³¹³ Türkler, Ankara'da, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 20.

barışına katkıda bulunduğu bildirilmiştir. Ayrıca Latin alfabesine geçilmesi yönünde çalışmalar yapıldığı aktarılmıştır.³¹⁴ Le Figaro'nun haberinde “kardeş cumhuriyetler” vurgusuyla birlikte bu zirveden endişe duyulmaması gerektiği çünkü Orta Asya’da pazar ekonomisinin benimsendiği, demokrasi ve laikliğin öne çıkarıldığı dile getirilmiştir. Adı geçen yayın kuruluşu dönemin Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özden Sanberk’i referans göstererek Moskova’nın, Ankara’yı Orta Asya başkentlerine tavsiye ettiğini aktarmıştır. Böylece Türkiye’nin Rusya’nın sırtındaki yükü hafiflettiği ifadelerine yer verilmiştir. Habere Kırgız Eğitim Bakanı Sinara Yakupova’nın aşağıdaki sözleriyle son verilmiştir: “Herhangi bir ideoloji ya da tarihi dava peşinde değiliz. Halklarımız bunlardan yeteri kadar acı çekti. Şimdi yeni devletlerimizin karşısına çıkan somut sorunları çözmek gerekiyor. Bir kimlik sahibi olmaktan önce fiziki olarak var olmak lazımdır.”³¹⁵ Frankfurter Allgemeine Zeitung ise “21’inci yüzyıl Türklerin yüzyılı mı olacak?” başlıklı bir haber yapmıştır. Bu bağlamda Özal’ın zirvenin açılışında sarf ettiği “Biz aynı güçlü ağacın dallarıyız, büyük bir aileyiz. Bugün tarihi bir fırsatı değerlendirir ve hata yapmazsak 21’inci yüzyıl Türklerin yüzyılı olabilir” cümlelerine yer verilmiştir. Boğazlardan Çin sınırına kadar gelişen bir ekonomi resmedilerek karşılıklı iyi niyet, demokrasi, insan hakları, laiklik, sosyal adalet, piyasa ekonomisi ve ortak refahla beslenen inanç gündeme getirilmiştir. Haberin devamında ise dönemin Dışişleri Bakanı Çetin’in aşağıdaki sözlerine dikkat çekilmiştir:

“Özal’ın konuşmasından birkaç saat sonra Dışişleri Bakanı Çetin, Türkiye’nin Müslüman ülkelerin yardımı ile büyük Türk imparatorluğu için çaba gösterdiği iddialarına karşı çıkmak zorunda kalmıştır. Türkiye’nin Turancı veya Panislamist konulara ilgi duymadığını daha çok Türk cumhuriyetleri ile ortak bir ekonomik bölge geliştirmek istediğini, amacın siyasi bütünlüğü de içeren Avrupa Topluluğu modeli bir ekonomik birlik olmadığını vurgulamıştır. Ankara’nın piyasa ekonomisi ve demokrasi deneyimi az olan bu ülkelerde siyasi ve ekonomik istikrarın kurulmasını amaçlandığını söyledi”.³¹⁶

³¹⁴ Ankara Deklerasyonu Yayınlandı, Suddeutsche Zeitung, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 21-22.

³¹⁵ Türkiye: Pragmatizmin Ağır Bastığı Bir Toplantı, Le Figaro, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 22-23.

³¹⁶ Ayrıca bkz. Almanya’da yayımlandığı dönemde günlük tirajı 390 bin olan Frankfurter Allgemeine Zeitung gazetesi 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 24.

Moskova Radyosu 2 Kasım 1992 tarihi, saat 17.00-18.00'de yaptığı zirve haberinde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini “Beş Eski Sovyet Cumhuriyeti” olarak nitelemiştir. Toplantının tüm dünyada büyük ilgi uyandırdığı, Türkiye ve İran arasındaki mücadelede Ankara'nın puan kazandığı ifade edilmiştir. Sonuç bildirisi referans gösterilerek zannedilenin aksine Türk Cumhuriyetlerinin Ankara'nın etkisine girmediği, bilâkis taraflar arasında ikili ve çok taraflı işbirliğinin gelişmeye başladığı ifade edilmiştir. Zaten Moskova'nın Kazakistan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin dış politikasındaki gelişmelere kayıtsız kalamayacağı, özellikle Ankara'nın Turan'ın kurulması gibi ülkülerinin uygulanmasına seyirci kalmayacağı vurgulanmıştır. Bu minvalde toplantıda Rusya'nın da çıkarlarının gözetildiği Özal'ın Ankara-Moskova ilişkilerine eskisi gibi öncelik verdiği, iki ülke arasında gerçekleştirilecek anlaşmaların önünde hiçbir engel olmadığı aktarılmıştır.³¹⁷ Ayrıca Demirel'in zirveyi başarılı bulduğu bilgisinin ardından Fransız “Le Figaro” gazetesine dayanılarak Orta Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik bütünleşme konusunda daha büyük yükümlülükler altına girmekten kaçındıkları ve politik konularda ölçülü davrandıkları bilgisine yer verilmiştir.³¹⁸

4.7.2.2. İkinci Zirve (1994)

1993 yılında Bakü'de yapılmasına karar verilen ikinci zirve Azerbaycan ve Ermenistan arasında cereyan eden Dağlık Karabağ sorunu sebebiyle 18-19 Ekim 1994 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.³¹⁹ Demirel'in ev sahibi olduğu ilk zirve olması hasebiyle konu açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Zirve sonrasında İstanbul Bildirisi yayımlanmıştır. Bu bölümde zirve öncesinde arşiv belgeleri ışığında Demirel'in görüşlerine yer verilmektedir. Böylece bu liderin gerçek görüşü ve resmî söylemi arasındaki farklılık tespit edilmektedir. Gene bahse konu olan zirvenin dış

³¹⁷ Türkiye ve Beş Eski Sovyet Cumhuriyeti Liderleri, ikili ve Çok Taraflı İlişkilerin Geliştirilmesi Konusunda Anlaştılar ve Demirel, Türk Cumhuriyetleri Zirvesini Başarılı Olarak Niteledi, Moskova Radyosu, 2 Kasım 1992, a.g.e., s. 28-29.

³¹⁸ Aynı yerde.

³¹⁹ Zirveye dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ev sahipliği yapmıştır. Zirveye Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Kırgız Cumhuriyeti Devlet Başkanı Askar Akayev, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ve Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov'un katılmışlardır. Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

basın ve yayın organlarına nasıl yansıdığı çözümlenmiştir. Akabinde Demirel'in liderler ile ikili görüşmeleri masaya yatırılmıştır.

Demirel'in 15 Ekim 1994 tarihinde İsmet Sezgin'e İstanbul Zirvesi hakkında verdiği tavsiyeler oldukça manidardır. Bu noktada Demirel'in sözlerine kulak verilecek olursa akılcı tespitlerde bulunduğu görülmektedir:

“Türk devletinin resmî söylemi, bölgenin kimsenin münhasır nüfuz bölgesi olmadığı tezine dayanmalıdır. Türkiye, bölgenin bağımsız devletlerden oluştuğunu resmî görüşü olarak belirtmelidir. İlgili tüm ülkelerin katkılarıyla bölge bir iş birliği, refah ve barış sahası haline getirilmelidir şeklinde Ankara'nın tezini sunmamız gerekmektedir. Bu bizim resmi tezimizdir. Bu tez akılcılığın sonucudur. Rusya başta olmak üzere garba ve şarka bu şekilde izah edilmelidir. Birde her devlet gibi gayriresmi tezimiz vardır. Bu tezimizi biz duygularımızla kalbi olarak içtima ederiz. Ancak toplumu harekete geçirecek işte tam da bu kalbi hissiyatımızdır. Bu hissiyatı harekete geçirmek basın ile söz konusu olur, vakıflar ile olur sivil toplum dernekleriyle olur. Bilakis bunlara çok vazife düşmektedir. Şimdi İsmet Bey sen basın ile vakıflar ile derneklerle görüş ve bu hissi duyguları paylaş. Zirve için bu zatlar ve kurumlar bizim hissiyatımızı yazsın ve konuşsun. Anlatsınlar Orta Asya ile ortak bir lisan, tarih, hars ve millet olduğumuzu. Biz bunu dersek Pantürkçü derler bize Panturancı derler [...] Bu hissiyat için Yahya (Demirel) finansal desteği sağlayacak o da yetmezse ödenekten karşılarız.”³²⁰

Demirel'in söz konusu yaklaşımına karşın yabancı ülkelerde zirvelerin algılanma şekli hakkında aşağıdaki satırların dikkat çektiği görülmektedir. Zirveler Rusya başta olmak üzere birçok yabancı ülkeyi endişeye sevk etmiştir. Örneğin; Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Grigory Borisovich Karasin, Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesi'nden duyduğu endişeyi dile getirmiştir.³²¹ Karasin, katılımcı ülkelerin başkanlarını Turancı olmakla suçlayarak bu durumun bölge barışına ciddi tehdit oluşturduğunu vurgulamıştır.³²² Demirel ise, Moskova'nın

³²⁰ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:782. 1.1/942.

³²¹ Yine Ruslar, Hürriyet Gazetesi, 19 Ekim 1994, s. 1.

³²² Amirbek, Aiderbek, Türk Dili Konuşan Ülkeler Arası İlişkiler ve İş Birliklerinin Gelişmesi ve Entegrasyon Sürecine Yönelik Çözüm Önerileri, s. 169.,

endişelerinin yersiz olduğunu söyleyerek Türkiye'nin Orta Asya'da Turancılık veya İslam birliği gibi akımları desteklemek gibi bir niyetinin bulunmadığını, yapılan zirvelerin kardeş ve dost ülkeler arasında gerçekleşen barışçıl görüşmelerden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.³²³ Ayrıca Rus yetkililerin yersiz kaygılar taşıdığı yönünde yatıştırıcı açıklamalar basına yansımıştır.³²⁴ Ancak burada altı çizilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. Gözden geçirilen matbuatın neredeyse tamamında³²⁵ “Büyük Komşuyu Ürküten Tablo” başlıklı haberlere rastlanmıştır. Bu haberlerde aşağıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere daha çok birinci ve ikinci zirve arasındaki ilerlermeden bahsedilmiştir.

“Ekim 1992'deki ilk zirveden bu yana, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında iş birliği, tüm olumsuzluklara rağmen büyük gelişme gösterdi. İşte bazı rakamlar: Siyasal ilişkiler ve kültür alışverişi hızlandı. Ticaret hacmi, 276 milyon dolardan 640 milyon dolara çıktı. Eximbank'ın kardeş cumhuriyetlere açtığı kredi 886 milyon dolara ulaştı. Kredi, kredili satış ve hibeler toplamı 760 milyon dolara yükseldi. 8 bin gencin Türkiye'de eğitim alması sağlandı. 250 Türk öğrenci bu ülkelere gönderildi.”³²⁶

Demirel, Zirveden on gün önce (8 Ekim 1994) Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev ve Özbekistan Devlet Başkanı Kerimova benzer niteliğe sahip mektuplar göndermiştir. Türk Cumhurbaşkanı Nazarbayev'e 1992 senesinde 19 milyon dolar olan ihracatın 68 milyon dolara yükseldiğini ifade ederken Kerimov'a ise ihracatın 55 milyon dolardan 215 milyona sıçradığını söylemiştir. Aynı şekilde ithalat değerlerinde yaşanan memnuniyeti dile getirmiştir. Kazakistan ile yapılan ithalat 10 milyon dolardan 44 milyon dolara; Özbekistan ile ise 20 milyon dolardan 40 milyona yükselmiştir. Gene Demirel'in liderlere yazdığı mektuplarda dile getirdiği bir diğer önemli husus ise iktisadi ve ticari münasebetlerin geliştirilmesi amacıyla ortak iş konseylerine ek olarak Türkiye Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Türk İşbirliği ve

https://www.academia.edu/41462652/T%C3%BCrk_Dili_Konu%C5%9Fan_%C3%9Cikeler_Aras%C4%B1_%C4%B0li%C5%9Fkiler_ve_%C4%B0%C5%9F_Birliklerinin_Geli%C5%9Fmesi_ve_Entegrasyon_S%C3%BCrecine_Y%C3%B6nelik_%C3%87%C3%B6z%C3%BCm_%C3%96nerileri (15.04.2021.)

³²³ Demirel Gücü, Sabah Gazetesi, 19 Ekim 1994, s. 1.

³²⁴ Türk Rus Düellosu, Milliyet Gazetesi, 19 Ekim 1994, s. 1-20.

³²⁵ Akit Gazetesinde Habere rastlanılmamıştır.

³²⁶ Akit Gazetesi hariç taraması yapılan tüm gazetelerde “Büyük Komşuyu Ürküten Tablo” başlıklı haber gazetelerin 19 Ekim 1994 tarihli sayısında yer almıştır.

Kalkınma İdaresi Başkanlığı (1992) kurulduğundan bahsetmiştir. Başkanlara ayrıca zirveye yapacakları katkılar için şükranlarını sunmaktadır.³²⁷

Demirel, zirve sürecinde konuk liderler ile ikili görüşmelerde gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerden ilki Akayev ile yapılmıştır. Demirel, Akayev'e 1991 yılında Gorbaçov tarafından önerilen Sovyetler Birliği Başkan Yardımcılığı görevini reddetme nedenini sormuştur. Akayev ise yeni bir dünya inşa edilirken Karahanlı mirasına sahip çıkmanın daha önemli olduğunu belirtmiştir. Gene bu mirasın somut kanıtı olarak gerçekleştirilen zirveyi göstermiştir. 5 Mayıs 1993 tarihinde yapılan Kırgızistan Anayasa Günü kutlamalarında Akayev, Demirel'e Kırgızistan Anayasası'na verdiği destekten dolayı şükranlarını sunmuştur. Demirel, Kırgızistan'ın kuzeyinde yaşayan Sarıbağış, Kuşçu, Solto, Tınay, Sayak, Bugu ve Saruu aşiretlerinin mutlaka devlet otoritesi altına sokulması gerektiği yönünde fikir beyan etmiştir. Akayev, Kırgızistan'da eğitim alt yapısının 1991'den sonra çöktüğünü ifade ederek bu konuda Türkiye'den destek talep etmiştir. Demirel ise Türkiye'nin bu konuda yardımlarda bulunacağını ifade etmiştir. Yükseköğretim alanında işbirliği kapsamında Türkiye'nin Bişkek ve Celalabad'ta üniversite açabileceğini belirten Demirel ülkesinde faaliyet gösteren vakıf ve sivil toplum kuruluşlarından bu konuda destek isteyeceğini sözlerine eklemiştir. Akayev, Bişkek'e gelen Türk yatırımcıların tutumlarından rahatsızlık duyduğunu dile getirince Demirel bu durumun doğal bir süreç olduğunu söyleyerek iyi ve kötünün her yerde olduğu gibi ticaretin içinde de olabileceğini ancak kötünün zaman içinde eleneceğinin altını çizmiştir. Bir sonraki zirvenin Bişkek'te gerçekleştirilmesinin Kırgızistan açısından son derece önemli olduğunu ifade eden Demirel, mevkidaşına ihtiyaç duyulması hâlinde zirve için maddi destek verebileceği beyanında bulunmuştur.³²⁸

Demirel'in bu zirvede ikili görüşme gerçekleştirdiği bir diğer lider ise Kerimov olmuştur. Bu görüşmenin ana gündem maddesi Özbek muhalif lider Muhammed Salih çerçevesinde şekillenmiştir. Kerimov, Özal'ın, Salih'e değer vermekle hata ettiğini belirterek, Demirel'den Salih'in ya Özbekistan'a iadesini ya da sınır dışı edilmesini talep etmiştir. Demirel, muhatabının bu talebini değerlendireceği

³²⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:4074/1 ve 4074/2.1.

³²⁸ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:12-92. 3.1.1/72.

konusunda söz vermiştir. Her iki lider de Fergana Vadisi'nde faaliyet gösteren radikal İslami akımlarla mücadele konusunda hem fikir olduklarını belirtmiştir. Demirel yaptığı konuşmada Tacikistan'ın su kaynaklarının önemini vurgulayarak suyu 21'inci yüzyılın en büyük zenginliği olarak nitelemiştir. Özbekistan'ın bu fakir komşusuyla iyi dostluk ilişkileri geliştirmesini tavsiye etmiştir. Eğer Tacikler dışlanırsa Çin'in bu ülke üzerinde tahakküm kurabileceğini ifade etmiştir. Demirel zirvenin ardından Rusya'da BDT toplantısının yapılacağını hatırlatarak Özbekistan'ın önemli uluslararası oluşumlarda yer alması ve dikkatli adımlar atması gerektiğini ifade etmiştir.³²⁹

4.7.2.3. Üçüncü Zirve (1995)

27-29 Ağustos 1995 tarihleri arasında Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Üçüncü Zirvesi Bişkek'te düzenlenmiştir. Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev'in ev sahipliği yaptığı zirveye, Demirel, Aliyev Kerimov, Nazarbayev ve Niyazov katılmıştır. Bişkek Zirvesi'nde haberleşme, kültür, bilim ve ekonomi alanlarında ikili ilişkilerin geliştirilmesinin yanında, bölgesel istikrar ve güvenliğin sağlanması konularına ağırlık verilmiştir. Bişkek Zirvesi'nde genelde önceki zirvelerde tartışılan konuların önemini teyit eden kararlar alınmıştır. Zirve sırasında Kerimov 1994 yılında kurulan Orta Asya Ekonomik Topluluğu'na göndermede bulunarak, Türkmenistan ve Tacikistan'ın bu örgüte üye olmalarını önermiştir. Kerimov söz konusu topluluk sayesinde zirvelere iştirak eden devletlerin aralarındaki ekonomik ilişkileri geliştirebileceklerini söylemiştir. Her ne kadar zirvelerde ekonomik iş birliğinin ileri taşınması hedeflenmiş olsa da Özbekistan, bu toplantılarda bir daha siyasi birlik konusu görüşülürse zirvelere iştirak etmeyeceğini dile getirmiştir. Bu tutumun temel nedeni olarak daha önce vurgulandığı üzere Türkiye-Özbekistan ilişkilerinde yaşanan muhalifler sorunu öne çıkmıştır.³³⁰

Muhammed Salih'in Türkiye'ye sığınma talebinin olumlu karşılanması üzerine Kerimov 24 Haziran 1994 tarihinde Türkiye'yi ziyaret ederek söz konusu liderin iadesini resmen talep etmiştir. Türk yetkililerin olumsuz yanıtı üzerine talebini

³²⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi., Belge No:Sayı:4089.

³³⁰ Türk, Fürk, Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2008, Cilt 10 Sayı 2, ss. 53-81.

aynı yılın Temmuz ayında bu kez hükümet kanalıyla yinelemiştir. Bu defa da olumsuz cevap alan Taşkent yönetimi Ankara Büyükelçisi'ni geri çekmiştir.³³¹ Salih'in Türkiye'de siyasi faaliyetler yürütmeyeceği yönünde vermiş olduğu teminat³³² ve Ekim 1994'te Almanya'ya gitmesi bile ikili ilişkileri rayına oturtamamıştır.

Türkmenistan Devlet Başkanı Niyazov ise Türk Dili Konuşan Devletler arasındaki birliğin güçlendirilmesi sürecinin aceleye getirilmemesi gerektiği üzerine durmuştur.

4.7.2.4. Dördüncü Zirve (1996)

Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi Kerimov'un ev sahipliğinde 21 Ekim 1996 tarihinde düzenlenmiştir. Bu zirve Demirel, Aliyev, Akayev, Nazarbayev ve Niyazov'un katılımlarıyla gerçekleşmiştir.³³³ Zirve sonunda imzalanan Taşkent Bildirisi'nin 16'ncı maddesi gereğince Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi Sekreteryası kurulması için dışişleri bakanlıkları görevlendirilmiştir. Ayrıca zirvede Orta Asya'da turizm altyapısının oluşturulması, güzergâhların geliştirilmesi ve programların hazırlanması görüşülmüştür. Bu gelişmeler doğrultusunda Türkçe konuşan halkların kültürel ve tarihi miraslarının tanınırlığının artırılması hedeflenmiştir. Ayrıca bu zirvede TRACECA Projesi³³⁴ ile kuzey-güney ulaşım koridorunun bir parçası olan "Orta Asya-Afganistan-Pakistan" kara yolu bağlantısının sağlanması konusu da gündeme getirilmiştir. Bunların haricinde sınır aşan terörizm ve bölücülükle mücadele konusunda işbirliğini artırma hususu gündemin diğer önemli bir maddesi olmuştur.

4.7.2.5. Beşinci Zirve (1998)

Nazarbayev'in ev sahipliğinde 9 Haziran 1998 tarihinde Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Beşinci Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Bu zirveye; Demirel,

³³¹ Büyükkakıncı, Erhan, Sovyet Sonrası Orta Asya'da Türkiye'nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile İlişkiler, (Der.), Sönmezoğlu, Faruk, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul 2004, ss. 798-801.

³³² Kerimov, Türkiye'de Muhalefet İstemiyor, Milliyet Gazetesi, 25 Haziran 1994, s. 1.

³³³ Türk keneşi, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>, (21.01.2020).

³³⁴ TRACECA, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerini Kafkasya ve/veya Karadeniz üzerinden Avrupa'ya bağlamak amacıyla Avrupa Birliği (AB) önderliğinde üye ülkeler tarafından oluşturulan bir Doğu-Batı Koridorudur. Bkz. Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA), <http://www.mfa.gov.tr/avrupa-kafkasya-asya-ulastirma-koridoru.tr.mfa>, (21.01.2020).

Aliyev, Akayev, Kerimov ve Niyazov katılmışlardır. Zirve neticesinde Astana Bildirisi imzalanmıştır. Zirve, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Sekreteryası'nın çalışmalarının denetimini ülkelerin dışişleri bakanlıklarına vermiş ve bu kurumun tüzüğü kabul edilmiştir. Toplantıda görüşülen başlıca konular arasında; ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi maksadı ile İpek Yolu'nun canlandırılması konuşulmuştur. Ayrıca bölgenin hidrokarbon kaynaklarının çıkarılması ve dünya pazarlarına güvenle ulaştırılması için ortak projeler yapılması hususu görüşülmüştür. Türk yetkililer, ülkelerinin bu noktada petrol ve doğal gaz boru hatları inşa ederek söz konusu kaynakların Akdeniz kıyılarına oradan da Avrupa'ya naklinde önemli bir rol oynayacaklarını ümit etmişlerdir.

4.7.2.6. Altıncı Zirve (2000)

8 Nisan 2000 tarihinde Bakü'de gerçekleşen Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nin ev sahipliğini Aliyev yapmıştır. Katılımcı ülkeleri; Aliyev'in haricinde Demirel, Akayev, Nazarbayev, Kerimov ve Niyazov temsil etmiştir.³³⁵ Görüşmeler sonunda imzalanan Bakü Bildirisi'nde yer alan en önemli kararın Daimi Sekreteryası'nın Türkiye'de tesis edilmesi olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Türklerin birlik ve beraberliklerinin dünya barışında önemli bir yeri olduğu vurgulanmış. İpek Yolu'nun gerçekleştirilmesi gündeme gelen bir başka konu başlığı olmuştur.

4.7.2.7. Demirel'in Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerinde Yapmış Olduğu Konuşmalar

Bu bölümde Demirel'in Cumhurbaşkanı sıfatı ile katıldığı/ev sahipliği yaptığı Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerinde gerçekleştirdiği konuşmalar çözümlenmektedir.

³³⁵ Türk keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

Tablo 7. Demirel'in İstanbul Zirvesi'ndeki (1994) Açılış Konuşmasının İçerik Analizi³³⁶

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Aynı kökler/özler	5
Ortak tarih/kültür/dil/miras	8
Ortak/ ortak projeler	3
Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler	3
Kardeşlik/kardeş	5
Dayanışma/işbirliği	8
Karşılıklı yarar/fayda	4
Refah	1
Barış/istikrar	2
Karşılıklı sevgi/saygı	2
Karşılıklı ziyaret	1
Laiklik	-
Demokrasi	-
Kredi/hibe	2
Ekonomik/ticari ilişki	1
İpek Yolu	-
Eximbank	1
Serbest piyasa ekonomisi	2

Kaynak: Ergen, Cengiz, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 1289-1294. başlıklı eserin ilgili sayfalarındaki verilere istinaden eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

İstanbul'da 18 Ekim 1994 tarihinde gerçekleşen zirvede Demirel'in yaptığı açılış konuşmasında geçen sözcüklerin içerik analizi Tablo 7'de yer almaktadır. Buna göre; “dayanışma/işbirliği” ve “ortak tarih/kültür/dil/miras” vurgusunun öne çıktığı gözlerden kaçmamaktadır. “kardeşlik/kardeş” ve “aynı kökler/özler” ise bahsi geçen diğer önemli mefhumlardır. Aşağıda Demirel'in kapanış konuşmasına yer verilmiştir.

³³⁶ Demirel açılış konuşmasında Bakü'de yapılması planlanan ikinci zirvenin İstanbul'da toplanmasına neden olan Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali meselesine de yer vermiştir. Ancak konudan uzaklaşmamak için tablo oluşturulurken konuşmanın bu kısmıyla ilgili veriler çözümlenmeye dâhil edilmiştir.

Tablo 8. Demirel’in İstanbul Zirvesi’ndeki Kapanış Konuşmasının İçerik Analizi

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Aynı köklerden/özlerden	-
Ortak tarih/kültür/dil/miras	3
Ortak/ ortak projeler	3
Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler	5
Kardeşlik/kardeş	2
Dayanışma/işbirliği	9
Karşılıklı yarar/fayda	6
Refah	1
Barış/istikrar	2
Karşılıklı sevgi/saygı	-
Karşılıklı ziyaret	-
Laik	-
Demokrasi	-
Kredi/hibe	-
Ekonomik/ticari ilişki	1
İpek Yolu	1
Eximbank	-
Serbest piyasa ekonomisi	-

Kaynak: Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Uluslararası Zirveler, Başbakanlık Basımevi başlıklı eserden yararlanmak suretiyle eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Bu zirvede Demirel’in 19 Ekim 1994 tarihinde yaptığı kapanış konuşmasında geçen sözcüklerin tekrar sıklığına bakıldığında “dayanışma/iş birliği” kavramının en sık vurgulanan kavram olduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu konuşmada en sık tekrar edilen ikinci mefhum ise “karşılıklı yarar/fayda”dır. Ayrıca “bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler” kelimeleri öne çıkan diğer ifadelerdir. Demirel’in bu sözlerinden çıkarılacak genel anlam Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki işbirliğinin ekonomik fayda amaçlı olduğudur. Buna ek olarak bu ilişkilerin bel kemiğini ise ortak tarih/kültür/dil/miras gibi unsurların oluşturduğu yönünde ortak bir kanaat bulunmaktadır.

Demirel’in açılış konuşmasında “ortak tarih/kültür/dil/miras” konusuna kapanış konuşmasına kıyasla daha fazla vurgu yapılmıştır. Zirvelerin ve mevcut ilişkilerin kardeşler arasında gerçekleşen birliktelikten meydana geldiği çıkarımında bulunmak doğru olacaktır. Kapanış nutkunda ekonomik ilişkilerin üzerinde durulmuş, “iş birliği” ve “karşılıklı yarar/fayda” ifadeleri öne çıkarılmıştır.

Tablo 9. Demirel’in Bişkek Zirvesi’ndeki Konuşmasının İçerik Analizi

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Aynı köklerden/özlerden	3
Ortak tarih/kültür/dil/miras	3
Ortak/ ortak projeler	4
Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler	5
Kardeşlik/kardeş	4
Dayanışma/iş birliği	7
Karşılıklı yarar/fayda	6
Refah	-
Barış/istikrar	3
Karşılıklı sevgi/saygı	1
Karşılıklı ziyaret	-
Laiklik	-
Demokrasi	-
Kredi/hibe	2
Ekonomik/ticari ilişki	3
İpek Yolu	-
Eximbank	-
Serbest piyasa ekonomisi	1

Kaynak: Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Uluslararası Zirveler, Başbakanlık Basımevi başlıklı eserden yararlanmak suretiyle eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Demirel Bişkek’te gerçekleşen zirvede vermiş olduğu nutukta “Dayanışma/işbirliği” kavramını yedi kez yinelerken, “Karşılıklı yarar/fayda” mefhumunu altı kez dile getirmiştir. Gene “Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler” ifadeleri de sıkça vurgulanmıştır. “Aynı köklerden/özlerden” ve “Ortak tarih/kültür/dil/miras” kavramları üzerinde durulan bir başka husus olmuştur.

Tablo 10. Demirel’in Taşkent Zirvesi’ndeki Konuşmalarının İçerik Analizi³³⁷

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Aynı köklerden/özlerden	2
Ortak tarih/kültür/dil/miras	4
Ortak/ ortak projeler	8
Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler	6
Kardeşlik/kardeş	6
Dayanışma/işbirliği	4
Karşılıklı yarar/fayda	1
Refah	2
Barış/istikrar	3
Karşılıklı sevgi/saygı	2
Karşılıklı ziyaret	2
Laiklik	3
Demokrasi	4
Kredi/hibe	2
Ekonomik/ticari ilişki	5
İpek Yolu	-
Eximbank	-
Serbest piyasa ekonomisi	3

Kaynak: Turgut, Hulusi, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, Birinci cilt, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001, ss. 487-499, başlıklı eserden eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Demirel, Taşkent Zirvesi’ndeki nutkunda en çok “ortak/ortak proje” mefhumlarına göndermede bulunmuştur. Bu bağlamda gerçekleştirilmek istenen projelerin ve ortaklıkların eğitimden, ekonomiye, bölgenin istikrarından dünya barışına kadar geniş bir yelpazeyi kapsadığı dikkat çekmektedir. “Kardeşlik/kardeş” ve “bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler” kavramları ise adı geçen antlaşma ve projelerin sağlam temellere dayandığını gösterir niteliktedir. Bunun yanı sıra adı geçen zirvede Demirel’in önceki toplantılarda verdiği nutuklardan daha önemli bir farklılığın öne çıktığı görülmektedir. Söz konusu zirveden önceki toplantılarda (İstanbul ve Bişkek Zirvelerinde) Demirel “laik/laiklik” ve “demokrasi” kavramlarından bahsetmezken Taşkent Zirvesi’nde bu kavramlara hatırı sayılır sıklıkta vurgu yapmıştır. Bu durumu Demirel’in Kerimov’a üstü kapalı olarak “demokrasi ve laiklik” hususunda uyarılarda bulunma şekli olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Bu yaklaşımın temelinde Özbek muhalif liderlere verilen destek sebebiyle bozulan Türk-Özbek ilişkilerinin yattığı söylenebilir.

³³⁷ Tablo verileri, Demirel’in Taşkent Zirvesi’nde yaptığı konuşma ve Zirve sonunda imzalanan Taşkent Bildirisi’nin ardından verdiği basın toplantısındaki demeçlerinden düzenlenmiştir.

Tablo 11. Demirel'in Astana Zirvesi'ndeki Konuşmasının İçerik Analizi

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Aynı köklerden/özlerden	3
Ortak tarih/kültür/dil/miras	5
Ortak/ ortak projeler	8
Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler	3
Kardeşlik/kardeş	5
Dayanışma/iş birliği	7
Karşılıklı yarar/fayda	5
Refah	3
Barış/istikrar	2
Karşılıklı sevgi/saygı	1
Karşılıklı ziyaret	-
Laiklik	-
Demokrasi	3
Kredi/hibe	1
Ekonomik/ticari ilişki	6
İpek Yolu	-
Eximbank	-
Serbest piyasa ekonomisi	2

Kaynak: Hulusi Turgut, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel, Birinci cilt, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001, ss.634-648, başlıklı eserden eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Demirel, Astana Zirvesi'nde yaptığı konuşmada Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında gerçekleştirilen projelere güçlü bir vurgu yapmıştır. İmzalanan antlaşmalar temelinde “dayanışma/işbirliği” ve “kardeşlik/kardeş” bağlarının güçlendiği ve bunun barışın bir teminatı olduğu belirtilmiştir. “Karşılıklı yarar/fayda” ve “ortak tarih/kültür/dil/miras” ifadeleri ise aynı sıklıkta beşer kez tekrarlanmıştır.

Tablo 12. Demirel'in Bakü Zirvesi'ndeki Konuşmasının İçerik Analizi

Kavramlar	Tekrar Sıklığı
Aynı köklerden/özlerden	3
Ortak tarih/kültür/dil/miras	4
Ortak/ ortak projeler	5
Bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler	3
Kardeşlik/kardeş	5
Dayanışma/iş birliği	4
Karşılıklı yarar/fayda	3
Refah	3
Barış/istikrar	2
Karşılıklı sevgi/saygı	1
Karşılıklı ziyaret	-
Laiklik	-
Demokrasi	1
Kredi/hibe	-
Ekonomik/ticari ilişki	3
İpek Yolu	3
Eximbank	-
Serbest piyasa ekonomisi	2

Kaynak: Hulusi Turgut, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel, Birinci cilt, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001, ss. 865-892, başlıklı eserden eserin müellifi tarafından hazırlanmıştır.

Demirel'in, Cumhurbaşkanı sıfatıyla katıldığı son toplantı olan Bakü Zirvesi'nde en sık vurgulanan mefhumlar “kardeşlik/kardeş” ve “ortak/ ortak projeler” olmuştur. Konuşmasında öne çıkan bir başka husus ise işbirliğinin ve ortak projelerin bölge ve dünya barışına hizmet etmede büyük rol oynadığıdır. Her ne kadar ilişkilerin ticari boyutu anlatılırken “serbest piyasa ekonomisi” kavramına yer verilmiş olsa da konuşmanın özü itibarıyla “İpek Yolu” çerçevesinde söz konusu ülkelerin menfaatlerine yönelik ifadeler de ağırlık kazanmıştır. Demirel, veda niteliği taşıyan bu nutkunda sıklıkla geçmiş zirvelere atıfta bulunmuştur.

4.8. Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri Arasındaki İkili Ziyaretler (1992-2000)

Yüksek düzey ziyaretler Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerin dianamosu olmuştur. Bu bağlamda özellikle Demirel'in bölgeye yaptığı ziyaretler büyük önem arz etmektedir. Bu başlık altında öncelikle Demirel'in Orta Asya Cumhuriyetlerine gerçekleştirmiş olduğu ziyaretler masaya yatırılmıştır. Ardından iade-i ziyarete bulunan Orta Asya liderleri ile ilgili bölüm oluşturulmuştur.

4.8.1. Demirel'in Ziyaretleri

Tablo 13. Demirel'in Orta Asya Cumhuriyetlerine Ziyaretleri

Dönem	Türkmenistan	Heyet (kişi)	Kırgızistan	Heyet (kişi)	Özbekistan	Heyet (kişi)	Tacikistan	Heyet (kişi)	Kazakistan	Heyet (kişi)
Başbakanlık	1992	67	1992	67	1992	67	-	-	1992	67
Cumhurbaşkanlığı	1994	75	1995	55	1996	95	1995	44	1995	70
	1998	85	1997	64	1999	52			1996	50
	2000	120	1998	60						
Toplam	4	347	4	246	3	214	1	44	3	187

Kaynak: Yaş, Sedef Zeyrekli, a.g.e., s.13., Heyet bilgileri T.B.M.M. Meclis Tutanakları Dergisi ve o dönemde çıkan ulusal matbuatta yer alan bilgilerden derlenmiştir.

Demirel, Tacikistan dışında kalan dört Orta Asya Cumhuriyetini 1992 yılında 67'şer kişilik bir heyet eşliğinde ziyaret etmiştir. Demirel 1993-2000 döneminde ise Türkmenistan'a 1994, 1998 ve 2000 yıllarında toplamda üç defa; Kırgızistan'a 1995, 1997 ve 1998 yıllarında üç sefer; Özbekistan'a 1996 ve 1999 senelerinde iki defa; Kazakistan'a ise 1995 ve 1996 yıllarında iki ziyaret gerçekleştirmiştir. Demirel, Türkmenistan'ı katılımcı sayısı yıldan yıla mütemadiyen artan bir heyetle ziyaret etmiştir.

Demirel'in ziyaretleri bağlamında önemli bir diğer husus ise heyetleri oluşturan birey sayılarının sürekli olarak artmakla birlikte ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği'dir. Türkmenistan'a yapılan ziyaretlerde heyette bulunan kişi sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. İlk ziyarete 67 kişi katılmış iken son ziyarete bu sayı 120 kişiye ulaşmıştır. Kırgızistan'a götürülen heyet üyelerinin sayılarında ciddi bir farklılık

meydana gelmemiştir. Özbekistan'a gerçekleştirilen ziyaretlerde ise siyasal nedenlerle yaşanan olumsuzlukların heyetlerin katılımcı sayılarına da yansdığı görülmektedir. 67 kişi ile gerçekleşen ilk Özbekistan ziyaretinde bu sayı ikinci seferde 95 kişiye yükselmiş ancak son ziyarette 52 kişiye düşmüştür. Kazakistan ziyaretlerinde de son sefere gelindiğinde heyeti oluşturan üye sayısında azalma olmuştur. Tacikistan ise diğer Orta Asya Cumhuriyetlerine kıyaslandığında her zamanki gibi hem ziyaret sayısı ile hem de heyette yer alan kişi sayısı ile gerekli alâkaya mazhar olamamıştır.

Kısaca toparlamak gerekirse, Demirel Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlığı dönemlerinde Türkmenistan ve Kırgızistan'a toplamda dörder defa, Özbekistan ve Kazakistan'a ise üçer defa, Tacikistan'a ise bir defa gitmiştir. Demirel Başbakanlık döneminde ziyarette bulunmadığı Tacikistan'a ise Cumhurbaşkanlığı döneminde (1995) 44 kişiden oluşan bir heyet ile âdeta çıkarma yapmıştır.

4.8.2. Orta Asyalı Liderlerin Demirel'i Ziyaretleri

Bu başlık altında Orta Asyalı devlet başkanlarının Demirel'i ziyaretleri üzerinde durularak görüşme süreleri, heyette bulunan kişi sayıları ve imza edilen antlaşma ve protokollere yer verilmektedir. Tablo 14'te Orta Asyalı liderlerin Demirel'e yönelik tutumları incelenmektedir.

Tablo 14. Orta Asya Liderlerin Demirel'i Ziyaretleri

Devlet/Lider	Yıl	Görüşme Süresi (dakika)	Heyet* (kişi)	İmzalan Antlaşma/Protokol Sayısı
Türkmenistan/ Sarapmurat Türkmenbaşı	1994	60	40	7
	1996	90	43	4
	Toplam	150	83	11
Kırgızistan/ Askar Akayev	1997	60	20	3
	1999	45	12	3
	Toplam	105	32	6
Özbekistan/ İslam Kerimov	1994	45	70	1
	1997	150	40	-
	Toplam	195	110	1
Tacikistan/ İmamali Rahman	1996	45	25	1
	Toplam	45	25	1
Kazakistan/ Nursultan Nazarbayev	1994	60	80	4
	1998	45	52	3
	Toplam	105	132	7
GENEL TOPLAM		600	382	26

Kaynak: Yaş, Sedef Zeyrekli, a.g.e., s.13.

*Heyet bilgileri T.B.M.M. Meclis Tutanakları Dergisi ve o dönemde çıkan ulusal matbuatta yer alan bilgilerden derlenmiştir.

Türkmenbaşı, 1994 ve 1996 yıllarında olmak üzere Demirel ile iki defa bir araya gelmiştir. 40 kişilik bir heyet ile yapılan ilk görüşmede Niyazov yedi adet anlaşmaya imza atmıştır. Diğer görüşme ise 1996 yılında 43 kişilik heyet ile vuku bulmuştur. Bu görüşmede ise dört adet anlaşma hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla Demirel, Türkmenistan ile on bir anlaşmaya imza koymuştur. Akayev, 1997 yılında 20 kişilik bir heyetle Demirel'i ziyaret etmiş ve yapmış olduğu görüşmede üç antlaşma imzalamıştır. Gene 1999 yılında on iki kişilik bir heyet ile yapılan görüşmeler üç adet antlaşmayla neticelenmiştir. Kerimov ise Demirel ile 1994 yılında 70 kişilik bir heyet eşliğinde yapmış olduğu görüşmede sadece bir anlaşma imzalayabilmiştir. Özbek lidere 1997 yılında ise 40 kişilik bir heyet refakat etmiştir. Rahman 1996 senesinde 25 kişilik bir heyet ile Demirel'i ziyaret etmiş ve bu vesileyle bir tane antlaşma hayata geçirilmiştir. Nazarbayev'in 1994 yılında 80 kişilik bir heyet eşliğinde Ankara'ya

yapmış olduğu ziyarette dört adet antlaşma yapılmıştır. Nazarbayev gene Demirel ile 1998 senesinde 52 kişiden ibaret bir heyet ile yaptığı görüşmede üç adet antlaşma imzalamıştır.

Neticede 1994-1998 yılları arasında Orta Asyalı liderlerin Demirel'i dokuz defa ziyaret ettikleri görülmektedir. Söz konusu ziyaretlerde toplamda 382 kişi 600 dakika süren görüşmelerde bir araya gelerek 26 antlaşma/protokol imza etmişlerdir. Mevzu bahis olan antlaşmalar ve protokoller çalışmanın beşinci bölümünde yer alan "ikili antlaşma ve anlaşmalar" başlığında etraflıca değerlendirilmiştir.

4.9. Gayriresmi Görüşmeler

Türkiye'de, idarecilerin ve bürokratların yaptıkları işleri yeni koşullara göre değerlendirmekten kaçındıkları, eski yapı ve uygulamalara sıkı bir biçimde bağlandıkları söylenebilir. Bürokrasi kendi içinde değişmeye isteksiz olduğu gibi, dışarıdan gelen değişim taleplerini de her türlü yonteme başvurarak engellemeye çalışmaktadır.³³⁸

Bürokrasi, liderlerin izleyeceği politikaları etkileme potansiyeline sahiptir. Örneğin Demirel 20 Eylül 1992 tarihinde üst düzey bürokratlarla bir toplantı gerçekleştirmiştir. Demirel özellikle Ankara Zirvesi öncesi Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın başkentlerinde Türk üniversiteler kurulması fikrini anılan bilgilendirme toplantısında beyan etmiştir. Özellikle bu üniversitelerin ihtisas akademilerine dönüştürülmelerini talep etmiştir. Bu eğitim kurumları; "Türkiye- Azerbaycan Enerji ve Mühendislik Üniversitesi", "Özbekistan İslamî ve Beşeri İlimler Üniversitesi", "Kazakistan Ziraat ve Çevre İlimleri Üniversitesi", "Türkmenistan Türk Dünyası ve Fokloru Üniversitesi" ve "Kırgızistan Su ve Su Teknolojileri Üniversitesi" şeklinde tasarlanmıştır. Ancak dönemin Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Necati Erşen ve YÖK Başkanı Mehmet Sağlam gerekli insan kaynakları ve alt yapı yetersizliğini, Ökmen Mecdi Atamyıldız ise bütçe sorunlarını gerekçe göstererek projenin askıya alınmasını sağlamışlardır.³³⁹

³³⁸ Eryılmaz, Bilal, Bürokrasi ve Siyaset-Bürokratik Devletten Etkin Yönetime, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27.

³³⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi., Belge No:Sayı:1252. 2.1/9195.

Bürokratların liderlerin politikalarını etkilediğine başka bir örnek daha verilebilir. Demirel, İstanbul Zirvesi'nin aslında, 1993 yılında Bakü'de olmasa bile³⁴⁰ Gence veya Nahçıvan'da yapılması gerekliliğini savunduğu vakit Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk Türkiye'nin çıkarları ve imajı doğrultusunda tarafsız bir tutum sergilemesi gerektiğini söyleyerek zirvenin Azerbaycan'da yapılmasına karşı çıkmıştır. Diğer taraftan Milli Savunma Bakanı Mehmet Gölhan ise toplantıya katılacak liderlerin güvenliklerinin sağlanamayacağı kaygısını dile getirerek zirvenin Türkiye'de yapılması gerektiğinde ısrar etmiştir.³⁴¹ Neticede bürokrasi galebe çaldığından Demirel söz konusu düşüncesini kuvveden fiile çıkaramamıştır.

Bu duruma başka bir örnek ise Türkmenbaşı'nın Bişkek Zirvesi'nde Daşoğuz bölgesinin karşı karşıya bulunduğu çevresel sorunları aşmak amacıyla maddi ve teknik yardım talep etmesidir.³⁴² Demirel bu durumu Türkiye'ye dönünce Bayındırlık ve İskân Bakanlığı yetkilileri ile görüşerek duruma müdahale etmek istemiş ancak gerekli kaynak ve altyapı olmadığı gerekçesiyle bu talep geri çevrilmiştir.³⁴³ Diğer yandan ev sahibi Akayev yapılan görüşmelerde Ahıska Türkleri³⁴⁴ ve Çeçenlerin Türkiye'de iskânları hususunda Demirel'den yardım talep etmiştir.³⁴⁵ Bunun üzerine 28 Ağustos 1995 tarihinde iki lider bir araya gelmiştir. Görüşmelerin ardından Demirel, 5.000 Ahıska Türkü ve 1.000 Çeçen'in Türkiye'de kalıcı olarak iskân edilebileceği hususunu dile getirmiştir.³⁴⁶ Demirel, Ankara'ya döndükten sonra Eylül 1995'de anılan göçmenler için bir yol haritası oluşturmuştur. Bu doğrultuda; Yüksekova'da (Hakkari) 1.000, Çınar ve Dicle (Diyarbakır) 1.000, Tuşba, Erciş ve Başkale'de (Van) 1.500, Kemah ve Refaye'de (Erzincan) 1.000 ve Raman'da (Batman) 500 Ahıska Türkü ile Hınıs (Erzurum) 500 ve İdil'de (Şırnak) 500 Çeçenin yerleştirilmesi uygun görülmüştür. Bu göçmenler hem hayvancılığın geliştirilmesi hem de teröre karşı bir savunma mekanizması olarak düşünülmüştür. Tarım Bakanı Refaiddin Şahin ve Bayındırlık ve İskân Bakanlığı yetkilileri bu yol haritasını uygun buldukları halde

³⁴⁰ Türk Keneşi, Zirveler, aynı çevrim içi sayfa.

³⁴¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı: 728. 1.1/10658.

³⁴² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 285.151.1/558.

³⁴³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı: 10.1.1.1/745.

³⁴⁴ Mesketian Turks olarak da anılan kavram, Ahıska Türkleri olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda etnik köken açısından Kıpçak Türkleri olarak kabul edilmektedir.

³⁴⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı: 78.1.1.2/16117.

³⁴⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 87.1.1/719.

dönemin İçişleri Bakanlığı bürokratları kabul edilmesi öngörülen göçmenlerin sayısının fazla olduğunu ileri sürerek bu durumun güvenlik zafiyeti doğuracağını dile getirmişlerdir. Bu görüşlere paralel bir şekilde Dışişleri Bakanlığı temsilcileri de göçmenlerin kabul edilmesinin özellikle komşu ülkelerde endişelere yol açabileceğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Dışişleri bürokratları bu yol haritasının Milli Güvenlik Kurulun'da tartışılmaya açılması gerektiğini vurgulamışlardır. Gene aynı yetkililer söz konusu göçmenlerin kabulüyle birlikte Orta Asya bölgesinden Türkiye'ye yönelik düzensiz bir göçmen akını endişesi taşıdıklarını dile getirmişlerdir.³⁴⁷

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere dış politika analizi, karar alıcıya, dış politika yapım sürecini ve bu süreçte rol alan aktörleri kısıtlayan unsurları merkeze almaktadır. Böylece, dış politikanın doğruluğu veya yanlışlığı değil, ancak rasyonelitesi üzerinde durulmaktadır. Çünkü yukarıda izah edildiği gibi akılcı bir şekilde planlanmış dış siyasetin sonuçları liderlerin beklentilerini karşılamayabilir. Liderler, çoğunlukla süreci tam olarak kontrol etme olanağına sahip değildir. Bu nedenle beklentilerini istedikleri gibi hayata geçiremeyebilirler. Kimi zamanda, süreci kontrol etseler dahi dış çevrenin tesirini kontrol altına alamayabilmektedirler.

Dış politika analizi yaparken, liderlerin ulusal çıkarları nasıl belirlediği, hangi araçları tespit ettiği, hangi hedefler üzerinde yoğunlaştığı gibi sorulara cevap bulunması zorunludur. Bu bağlamda Demirel'in Orta Asya politikası analiz edildiğinde yumuşak güç³⁴⁸ ögesine sıklıkla vurgu yaptığını dile getirmek doğru

³⁴⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 23918735687/1229852.

³⁴⁸ Joseph Nye'nin yumuşak güç kavramı, uluslararası ilişkiler disiplininde büyük tartışmalara neden olmuştur. Birçok seçkin kavramı değişik biçimlerde izah etmeye çalışmış ve bu durum kavramın algılanmasında sorunları da beraberinde getirmiştir. Mefhumla ilgili analiz yapan okulların/ekollerin tezine göre, yumuşak gücün anlaşılmasının en büyük nedenleri arasında kuramsallaşmamış olması ve çözümlenmesindeki eksiklikten kaynaklanmaktadır. Yumuşak güç, Soğuk Savaş'ın 1991 yılında sona ermesiyle birlikte uluslararası ilişkiler disiplininde olduğu kadar medyada bürokratlar, siyasiler ve seçkinler arasında da sıklıkla gündeme gelmiştir. Bunun en önemli nedeni ise Nye'nin önermesinden kaynaklanmaktadır. Nye, yumuşak gücü "...başkalarının tutumlarına, arzu edilen netice istikametinde tesir edebilme kapasitesi/yeteneği olarak..." tanımlamak suretiyle oldukça tartışmalı bir kaziyede bulunmaktadır. Nye, ortaya koyduğu savını sert güç mefhumuyla mukayese ederek açıklama yoluna gitmiştir. Örneğin askerî ve iktisadi kuvvet gibi enstrümanlar ile diğerlerinin durumlarını değiştirmek çoğunlukla olasıdır. Bu vaziyet büyük oranda rüşvetlerle ya da tehditlerle desteklenir. Hâlbuki yumuşak güç, cebri veya mali/finansal yöntemleri kullanmaktan ziyade, kendini cazip gösterme politikalarıyla istediğini alabilme/yaptırabilme kapasitesidir. Nye, sonuca yönelik çıktılar veren yumuşak gücün; kaynaklar bakımından daha soyut ve görülmeyen etkileri olduğunu belirtmektedir. Bu düzlemde kavramı iş birliğini gerçekleştirerek ve çekicilik/cazibe öğelerini başat aktör olarak kullanarak arzu edilen sonuca ulaşabilme kapasitesi olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bu minvalde çalışmanın

olacaktır. Bu bağlamda öncelikle kültür ögesine değinmek yerinde olacaktır. Demirel'in adı geçen konu ile ilgili icraatları çalışmanın altıncı bölümünde ayrı bir başlıkta değerlendirilmektedir.

4.9.1. Demirel Döneminde Türkiye'nin Orta Asya'daki Faaliyetleri

Demirel, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin devlet başkanları ile yaptığı ikili görüşmelerde, Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki mevcut bulunan kardeşlik bağlarına özel bir önem atfederek bunun ikili ilişkilerin temelini oluşturduğunu her zaman vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı, bu ülkelerin demokratik rejimi inşa etmelerine ve serbest piyasa ekonomisine geçişte karşılaştıkları sorunların giderilmesine ülkesinin elinden gelen her türlü desteği vereceğini bildirmiştir.³⁴⁹ Demirel temaslarında bu ülkelerle ikili ve çok taraflı ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek için yeni alanlar yaratılmasını hararetle teşvik etmiştir. Özellikle başbakanlık vazifesinden cumhurbaşkanlığına kadar geçen süreçte atılan olumlu adımların ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadığına işaret etmiştir.³⁵⁰ Bu bağlamda Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişmesinde Demirel'in gerçekleştirdiği münasebetlerin önemli bir katkısı olmuştur. Ayrıca Demirel, uluslararası toplantıları da söz konusu ülkelerle ikili ilişkileri geliştirmek için bir vesile

konusu ile örtüşecek iş birliğiyle ilgili kısa bir bilgilendirme yerinde olacaktır. 1991 yılından bugüne değin Türkiye ve Kırgızistan arasında politik, iktisadi/ticari, güvenlik/askeri, kültür, eğitim ve sağlık gibi birçok boyutu olan iki yüzün üzerinde anlaşma, antlaşma ve protokol imzalanmıştır. Yumuşak gücün yapı taşlarından biri de çekicilik ögesidir. Bu ögeyi ekonomiden sosyal yapıya kadar uzanan geniş bir yelpazede yorumlamak mümkündür. Nasyonun uygulandığı ülkede, yabancı yatırımcılar iktisadi cazibe açısından büyük öneme sahiptir. Bu olgu çalışma bağlamında değerlendirildiğinde resmi rakamlara göre Kırgızistan'da 300 civarında Türk yatırımcının beş bine yakın Kırgız vatandaşına istihdam sağladığı bilinmektedir. Gene Türk müteahhitlerin, toplam değeri 700 milyon doların üzerinde olan 67 proje üstlendikleri bilinmektedir. Ancak burada ek bir bilgi vermek doğru olacaktır. Kırgızistan'a bağımsızlığının ardından çok sayıda Türk girişimci ve işçi adeta hücum etmiştir. Bunların birçoğu ülkede o dönemde yaşanan hukuksal boşluklardan faydalanarak, üretimden çok gelişigüzel yürütülen ticari işlere yönelmişlerdir. Bu kimseler Türk imajına önemli ölçüde zarar vermişlerdir. Bu ibre ancak 2000'li yılların başı itibarıyla değişmeye başlamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde bahsi geçen olgu, yumuşak güç bakımından büyük sorunlara gebe olmuştur. 20 Yumuşak gücün mühim kaynaklarından biri de dış politikadır. Bilhassa dış siyaset; küresel ya da bölgesel ölçekli sorunlarda sergilenen tutum yahut ulus ötesi kuruluş/örgütlerde üstlenilen rol, milletlerarası kamuoyuna tesir etmede önemli bir yere sahiptir. Devletlerin insani ve kalkınma desteklerine/yardımlarına atfettikleri önemin gittikçe artması da yumuşak güç bağlamında değerlendirilmektedir. Ayrıca bkz. Karakuzu Taner, Türkiye - Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, ESBA Dergisi, Ocak 2020 Cilt:11 Sayı:1, ss. 74-89., <https://www.esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-d-tr/sayi-20>, (11.09.2021).

³⁴⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 141 Sayı: 128622101/01/01.

³⁵⁰ Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Temmuz 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12735, 351.01. Dış 1994, 04099, s. 263.

saymıştır. Örneğin 30 Ocak 1994 tarihinde Davos'ta Dünya Ekonomik Forumu toplantılarına katılan Demirel, Kerimov, Nazarbayev ve Niyazov ile bir araya gelerek görüş alışverişinde bulunmuştur.³⁵¹

4.9.1.1. Kazakistan

Demirel ECO Zirvesi vesilesi ile İstanbul'da bulunan Nazarbayev ile 6 Temmuz 1993 tarihinde görüşmüştür. Cumhurbaşkanı yapılan görüşmede 1991'den sonra iki ülke ilişkilerinde yaşanan gelişmeleri; öğrenci kabulü, haberleşme, hava ulaşımı, Eximbank kredisi, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Ahmet Yesevi Türbesi'nin onarımı gibi hususlar bağlamında zikrederek ileriye güvenle baktığını ifade etmiştir.³⁵² Nazarbayev ise 8 Kasım 1993 tarihli mektubunda, ülkesinin ihtiyaç duyduğu tüketim mallarının üretimine imkân yaratan 200 milyon Amerikan doları tutarında kredi tahsis eden Türkiye Hükümeti'ne ve Demirel'in bu konudaki şahsi desteğine büyük değer verildiklerini belirtmiştir. Ayrıca ikili ilişkiler çerçevesinde Kazakistan'da haberleşme, turizm, jeoloji, tarım, sanayi ve altyapı alanlarında faaliyet gösteren ortak firmalar kurulduğunu dile getiren Kazakistan Devlet Başkanı, Kazak-Türk İş Konseyi'nin hayata geçirildiğini ve böylelikle ülkesinin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin hızlandığını bildirmiştir.³⁵³ Demirel ise 3 Aralık 1993 tarihli cevabi mektubunda Kazakistan'ın içinde bulunduğu geçiş döneminde kendi ulusal parasını çıkarmış olmasını takdirle karşıladığını, bu bağlamda ABD, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu nezdinde girişimlerde bulunularak, mali destek sağlanmasının önemli olduğunu ifade etmiştir.

4.9.1.2. Kırgızistan

Demirel, İstanbul'da düzenlenen ECO Zirvesi'ne katılan devlet başkanları ile yapılan ikili görüşmeler çerçevesinde Akayev ile 6 Temmuz 1993 tarihinde görüşmüştür. Bu görüşmede, ikili siyasi ilişkilerin olumlu seyrinin yanı sıra, ekonomik ilişkilerin gelişmesine ayrı bir önem verildiği dile getirilmiştir. Bu kapsamda Demirel,

³⁵¹ Balbay, Mustafa, Türk Cumhuriyetleri, Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ocak 1994, ss.1-16.

³⁵² ECO'da Hedef Serbest Dolaşım, Cumhuriyet Gazetesi, 7 Temmuz 1993, s.4.

³⁵³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 10121 Sayı: 13.1.1994/525.

mevkidaşına Türkiye'nin eğitim, kültür ve televizyon yayıncılığı alanlarında Kırgızistan'a teknik yardımda bulunabileceğini söylemiştir.³⁵⁴

Demirel, 16 Ağustos 1993 tarihinde Türkiye'yi ziyaret eden Kırgızistan Meclis Başkanı Serimklovic ve beraberindeki heyeti kabul etmiştir.³⁵⁵ Demirel, görüşmelerde yaklaşık bir ay önce Akayev ile yapmış olduğu temaslar mucibince sağlanan ilerlemelerden bahsetmiştir. Kırgız yetkililerle yapılan görüşmelerde hangi hususlar üzerinde mutabakata varıldı ise onların gerçekleştiğinin altı çizilmiştir. Bu bağlamda iletişim alanında yatırımlar yapıldığı, Türkiye'ye öğrenci getirildiği, Eximbank kredisinin miktarının arttırıldığı, Türk müteahhitlerinin Kırgızistan'daki faaliyetlerinin yoğunlaştığı vurgulanarak Türkiye'nin Kırgızistan'ı desteklemek için elinden gelen gayreti göstermeye devam edeceği dile getirilmiştir.³⁵⁶

27-28 Ekim 1993 tarihleri arasında Kırgızistan Dışişleri Bakanı Ednan Karabayev, Türkiye'ye resmî ziyarette bulunmuştur.³⁵⁷ Diğer yandan Akayev, Demirel'e yazmış olduğu 27 Aralık 1993 tarihli mektupta, Türkiye'den Kırgızistan'a gönderilmiş olan idare, ekonomi ve hukuk alanlarındaki danışmanların verdikleri yararlı hizmetlerden dolayı teşekkür etmiştir.³⁵⁸ Akayev mektubunda Türkiye'nin ülkesinin uluslararası ekonomik ve siyasi kuruluşlara üyeliği yönünde gösterdiği çaba ve desteklerin kendileri için büyük bir önem taşıdığını ifade etmiştir.

Akayev, 14 Şubat 1994 tarihinde gönderdiği mektupta ise, bu defa, Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı teknik yardımların küçük ve orta ölçekli işletmeler kurulması yolunda ileri adımlar atılmasına olanak verdiğini ve bunun ülkesinde yapılmakta olan reformların başarısında etkili olduğunu bildirmiştir. Aynı yılın Ağustos ve Eylül aylarında hizmete açılacak küçük ölçekli işletmeler merkezini kardeş Türk halkının Kırgız ekonomisinin gelişmesine yaptığı gerçek bir katkı olarak değerlendirdiklerini ifade etmiştir. Akayev mektubunun sonunda Eximbank kanalıyla

³⁵⁴ Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, a.g.e., s.111,116, 119,126 ve 264.

³⁵⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 10121 Sayı: 13.1.1994/525.

³⁵⁶ Aynı yerde.

³⁵⁷ Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, a.g.e., s.65.

³⁵⁸ Akyol, Kürşat, Kırgızistan Devlet Başkanı Akayev Cumhuriyet'e Verdiği Özel Demeçte Ankara'nın Vaatlerini Yerine Getirdiğini Söyledi: Ağabeyimiz Türkiye'ye Minnetarız, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Ekim 1993, s.8.

Kırgızistan'a verilecek ek krediler için şükran duyduğunu dile getirmiştir.³⁵⁹ Demirel ise Akayev'e gönderdiği 1 Nisan 1994 tarihli cevabi mektupta, Türkiye'nin kardeş Kırgızistan'ın yeniden yapılanmasında, reformların başarıya ulaştırılmasında, ekonomik ve diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında imkânlar ölçüsünde her türlü katkıyı sağlamaya devam edeceği bildirmiştir.³⁶⁰

Demirel, 11 Mart 1994 tarihinde Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan cumhurbaşkanlarına gönderdiği mektuplarda, bu üç ülke arasında gümrük birliği dâhil ekonomik alanda işbirliği yapılmasını öngören anlaşmaların imzalanmış olmasını büyük bir memnuniyetle öğrendiğini bildirerek bu konuda elinden gelen her türlü desteği vereceğini ifade etmiştir.³⁶¹

4.9.1.3. Özbekistan

Demirel, ECO Zirvesi vesilesiyle İstanbul'da bulunan Kerimov ile 6 Temmuz 1993 tarihinde bir görüşme yapmıştır.³⁶² Söz konusu görüşmede Demirel "Atayurdumuzdaki kardeşlerimizle" kucaklaşmamızın yadırganmaması gerektiğini, aramızdaki coğrafi mesafeye rağmen imkânlar ölçüsünde maddi, manevi destek sağlandığını, kardeş ülkelerin ihtiyaç duymaları halinde kendilerine danışabileceklerini ve Türkiye olarak her zaman yanlarında olduğunu ifade etmiştir.³⁶³ Demirel Kerimov'a gönderdiği 4 Ağustos 1993 tarihli bir mektupta Diyanet İşleri Başkanı'nın Özbek yetkililerle işbirliği imkânlarını incelemek üzere Özbekistan'ı ziyaret ettiğini yazmıştır. Bu doğrultuda anılan başkanlığın ve Türk

³⁵⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: a.12747 Sayı: 47571451.

³⁶⁰ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 451752 Sayı: 57527707/1757/2896285.

³⁶¹ Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Mart 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12752, 351.01. Dış 1994, a.g.e., 24,65,76-78, 96, 127,128,273-275 ve 301-303; Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 84 Sayı: 217/Hizmete Özel/b-137.

³⁶² Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya Arasında Ekonomik Entegrasyona İlişkin Deklarasyon Ve Rusya Başbakan Yardımcısının Orta Asya Cumhuriyetlerinin Bu Üçlü Entegrasyon İle Eco Arasında Bir Tercih Yapmak Durumunda Oldukları Yolundaki Beyanı Hakkındaki Bir Soruya Cevap (17 Temmuz 1993), Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, a.g.e., s.244.

³⁶³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 585148111858-214/12 Sayı: 1001.10.

Diyanet Vakfı'nın Özbekistan'da cami ve mescit gibi ibadethanelerin inşasında yardımcı olmaya hazır olduğunu bildirilmiştir.³⁶⁴

18 Eylül 1993 tarihinde Demirel'in gönderdiği bir başka mektupta ise Ziraat Bankası'nın desteği ile kurulmakta olan Özbek-Türk bankasının çalışmalarına biran önce başlanabilmesi için Kerimov'dan destek talebinde bulunulmuştur. Cumhurbaşkanı Demirel, 4 Mayıs 1994 tarihinde Kerimov ile bir telefon görüşmesi yaparak iki ülke arasındaki ikili ilişkileri ve işbirliği konularını ele almış ve Özbekistan Cumhurbaşkanı'nı 1994 Haziran ayında Türkiye'ye davet etmiştir. Kerimov ise bu daveti memnuniyetle kabul ettiğini bildirmiştir.³⁶⁵

4.9.1.4. Türkmenistan

Demirel, ECO zirvesi münasebeti ile İstanbul'da bulunan Niyazov ile 6 Temmuz 1993 tarihinde bir görüşme yapmıştır.³⁶⁶ Görüşmede Niyazov, Demirel'i Türkmenistan'a davet etmiştir.³⁶⁷ Demirel görüşmede ekonomik konular çerçevesinde petrol sektöründe işbirliği yapılmasına özel bir önem verildiğini belirtmiştir. Bu minvalde başta TPAO olmak üzere hâlihazırda bölgede petrol aramalarına başlandığını beyan etmiştir.³⁶⁸ Ayrıca Demirel mevkidaşıyla Ziraat Bankası ile Türkmenistan Bankası'nın kurdukları ortak banka hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur.³⁶⁹

4.9.1.5. Tacikistan

Demirel, Türkiye ve Tacikistan arasında 1 Mart 1992 tarihinde Kültür İşbirliği Anlaşması adı verilen akdi TBMM'den geçirterek yürürlüğe sokmuştur.³⁷⁰ Diğer yandan Türkiye, Eski Sovyet Cumhuriyetlerine Acil Yardım Konferansı (22-23 Ocak 1992) kapsamında Eylül 1994'e kadar Tacikistan'a Kızılay eliyle insani yardım yapmıştır. Bu minvalde Demirel Tacikistan'a 1992-1994 yılları arasında 780 ton

³⁶⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 918650 Sayı: -, Hizmete Özel s.-1-25.

³⁶⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 91559157893 Sayı:36042-5.1.

³⁶⁶ Akyol, Taha, Pantürkizm, Milliyet Gazetesi, 6 Temmuz 1993, s. 16.

³⁶⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 901 Sayı: 1757527/318, ss. 1-39.

³⁶⁸ Süleyman Demirel Külliyesi, a.g.e., ss. 12-15

³⁶⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, a.g.e., ss. 21-22.

³⁷⁰ Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, a.g.e., ss.216-217.

hububat yardımı ve 8 milyon dolar değerinde insani yardım yapmasına önyak olmuştur.³⁷¹

Demirel, Türkiye ve Tacikistan arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayan bir liderdir. Bu minvalde iki ülke arasında ilişkilerde 1993 senesi ön plana çıkmaktadır.³⁷² Söz konusu yılda Demirel'in cumhurbaşkanlığı vazifesini ifa ettiğini hatırlamakta fayda vardır. İktisadi sorunların yanı sıra mülteci akınıyla başa çıkmaya çalışan Tacikistan'a Demirel'in inisiyatifiyle 1993-1995 yılları arasında insani yardım malzemesi gönderilmiştir. Gene Tacikistan'da Mayıs 1993'te vuku bulan ve büyük hasara yol açan sel felaketi nedeniyle Demirel Tacikistan'a acil insani yardım gönderilmesini sağlamıştır.

Tablo 15. Demirel'in Tacikistan'a Gönderilmesine Vesile Olduğu İnsani Yardımlar*

Dönemi	Miktar (Ton)
Ocak-Nisan 1993	56 ton
Mayıs-Ağustos 1993	275 ton
Eylül-Aralık 1993	74 ton
Ocak-Mart 1994	47 ton
Nisan-Eylül 1994	103 ton
Ekim 1994- Şubat 1995	107 ton
Mart-Haziran 1995	48 ton
Temmuz-Aralık 1995	72 ton
Toplam	782 ton

Kaynak: Kaynak eserin müellifi tarafından; Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Temmuz 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12735, 351.01. Dış 1994, 04099, s.117, 168, 227, 264., Dışişleri Bakanlığı 1994 Tarihçesi, 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 13165, 351.01. Dış 1994, 070001, s.20-23.ve Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1995, Ankara 1996, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12935, 351.01. Dış 1996, s.6, 24-26, 28, 102, 121, 123, 135. istinaden oluşturulmuştur.

*İnsani yardımın muhtevası; ilaç, bebek maması, ilk yardım malzemesi, çadır, battaniye ve yiyecek maddelerinden oluşmaktadır.

Yardımların zirveye çıktığı dönem Mayıs-Ağustos 1993 dönemi olmuştur. Bu durumun temel nedeni Tacikistan'da 1993 senesinde yaşanan sel felaketi olduğu söylenebilir. Toplamda anılan zaman diliminde Tacikistan'a 782 ton ağırlığında insani yardımın sevk edildiği görülmektedir.

³⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, a.g.e. ve Dışişleri Bakanlığı 1995 Tarihçesi a.g.e., s. 192.

³⁷² Ayrıca bkz. EK1 ve Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, a.g.e., s.193.

4.9.2. Orta Asya Cumhuriyetleri ile İlişkiler

1994 yılı, Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde adeta bir milat olarak kabul edilebilir. Orta Asyalı Devlet Başkanları 1994 yılında Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir.³⁷³ Türkiye'nin bölge ülkeleriyle işbirliğini geliştirmesinde önemli rol oynayan husus, ortak tarih ve kültürel bağlardır. Türkiye, 1994 senesine kadar Orta Asya Cumhuriyetleri ile iki yüzü aşkın anlaşma imzalamıştır.³⁷⁴ Türkiye yapılan anlaşmalarla, bu ülkelerin bağımsızlıklarını sağlamlaştırılmalarını, kendi ayakları üzerinde durmalarını desteklemiş ve uluslararası toplum içinde layık oldukları yeri almalarına katkıda bulunmaya gayret etmiştir. Yapılan işbirliği sayesinde Orta Asya Cumhuriyetleri yeni ve alternatif ulaşım yollarına, iletişim kanallarına, eğitim kolaylıklarına, ticari ve ekonomik faydalar sağlamışlardır. Ayrıca dünyada söz konusu dönemde hızla gelişen işbirliği ortamında, Batı ülkelerinin Türkiye ile birlikte Orta Asya Cumhuriyetlerinin kalkınmalarına sağladıkları destekler kendi çıkarlarına da hizmet etmiştir.³⁷⁵

Rakamlar ışığında bakıldığında, istikbal vadeden ilişkilerin boyutları daha net bir şekilde anlaşılmaktadır: Türkiye, Orta Asya Cumhuriyetlerine 1992-1994 yılları arasında 666 milyon dolar tutarında kredi vermiştir.³⁷⁶ Bu dönemde yapılan insani ve teknik yardımlarla birlikte Türkiye'nin toplam taahhütleri 1,1 milyar dolara ulaşmıştır.³⁷⁷ Toplamda 400 kadar Türk firmasının Orta Asya Cumhuriyetlerinde almış olduğu taahhüt işlerinin toplamı 3,4 milyar doları bulmuştur. Türk müteahhitleri, altyapıdan üretim tesislerine kadar bu ülkelerin kalkınmalarında ve acil ihtiyaçlarının giderilmesinde yararlı olan birçok projeyi gerçekleştirmişlerdir. Bu ülkelerle Türkiye'nin dış ticaret hacmi, 1993 yılında 550 milyon dolara ulaşmıştır. Bu rakam, bir önceki yıla nazaran ortalama %280'lik bir artışa tekabül etmiştir.³⁷⁸

³⁷³ Ayrıca bkz. Dışişleri Bakanlığı 1994 Tarihçesi, a.g.e., s.1-327.

³⁷⁴ Ayrıca bkz. Resmî Gazete 1994 yılı tüm sayıları ve bkz. EK:1.

³⁷⁵ Türk, Fahri, Türkiye ile Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler 1992-2009, a.g.e., ss.1-15

³⁷⁶ Çarıkçı, Emin, Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü, Bilig 7, Güz 98, s.1-5. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3515-published.pdf>, (12.10.2020).

³⁷⁷ Dikkaya, Mehmet, Türk Cumhuriyetlerinde Yabancı Yatırımların Sektörel ve Ülkeler Arası Dağılımı, Bilig 2, Güz 99, ss. 1-30. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3466-published.pdf>, (12.10.2020).

³⁷⁸ Uzun, Adem, Türk Devlet ve Toplulukları İle İlgili Eğitim Faaliyetlerimiz, Bilig 1, Güz 6, ss. 147-162, <http://Bilig.Yesevi.Edu.Tr/Yonetim/İcerik/Makaleler/3699-Published.Pdf>, (12.10.2020).

1992-1993 döneminde Orta Asya Cumhuriyetlerinden toplam 10.000 civarında öğrenci Türkiye'ye gelmiştir.³⁷⁹ Buna ek olarak havayolu bağlantıları kurulmuş, haberleşme sistemleri ihya edilmiştir. Kısaca çağdaşlaşma doğrultusunda hızlı adımlar atılmıştır. Türkiye'nin çok yönlü yardım ve desteği, bütün bölgede barışın, istikrarın ve laik düzenin korunmasında önemli bir vazife ifa etmiştir.³⁸⁰

Türkiye'nin öncülüğünde ve yardımlarıyla Kazakistan'da kurulan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin, Türk dünyasının ortak bir eğitim kurumu olarak örgütlenmesi devam etmektedir. Bu girişim Türkistan şehrinin yeniden Türk dünyasının ilim ve kültür merkezi niteliğini kazanmasına vesile olmuştur. Söz konusu dönem itibariyle bu eğitim kurumunda başta hukuk, ekonomi, dil-tarih, tıp, ilahiyat, çevre ve eğitim fakülteleri faaliyete geçirilmiş, mühendislik ve iletişim fakültelerinin açılması öngörülmüştür. Bu üniversitenin öğretim dili, Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Rusça'dır.³⁸¹ Diğer taraftan Türkiye ortak kültür varlıklarının tadil edilmesi çerçevesinde, Kazakistan'da bulunan Hoca Ahmet Yesevi Türbesi'nin onarım ve yenilenmesini üstlenmiştir.³⁸² Bu taahhüdün 1995 yılı içinde bitirilmesi öngörülmüştür.³⁸³ Ayrıca Aşkabat'da 3.500 kişilik Türkiye Camii ve Kültür Merkezi'nin yapımına başlanması ortak değerlere sahip çıkma anlayışının somut bir örneği olarak tecelli etmiştir.³⁸⁴

Orta Asya Cumhuriyetlerinin içinde buldukları geçiş döneminin şartları düşünüldüğünde Türkiye'nin bu ülkeler nezdinde oynadığı rolün önemi yadsınamaz. Birbirlerine muhtaç olacak şekilde kurgulanmış komünist sistemden yeni bir siyasi, ekonomik ve sosyal modele geçiş sürecinin zorluklarının yaşanması kaçınılmazdır. Bu ülkeler zengin doğal kaynaklara sahip olmalarına rağmen azalan üretim, artan işsizlik, şiddetlenen enflasyon ve sermaye eksikliği gibi ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bir yandan bağımsızlıklarını güçlendirme, milli devletlerini oluşturma,

³⁷⁹ Aynı yerde.

³⁸⁰ Ayrıca bkz. Dışişleri Bakanlığı 1994 Tarihçesi, a.g.e., ss.1-524.

³⁸¹ Türk, Fahri ve Karakuzu, Taner, Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Eğitim ve Kültür, (Edt.) Acar, Hasan, Türkiye-Kazakistan İlişkileri, Nobel Yayınları, İstanbul 2021.

³⁸² TİKA'dan Kazakistan'a Destek, Anadolu Ajansı, 14 Mayıs 2016, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tikadan-kazakistana-destek/572299>, (08.11.1019).

³⁸³ TİKA. Kazakistan Ülke Raporu, TİKA Yayınları, Ankara, 1994, s.9.

³⁸⁴ Berberoğlu, Oya, Aşkabat'taki Türk Camii ortada kaldı, Hürriyet Gazetesi, 5 Haziran 1998, s.8

demokrasi ve piyasa ekonomisine geçiş yönünde gayret göstermişlerdir.³⁸⁵ Bu süreçte genelde Türkiye özelde ise Demirel önemli bir müttefik olarak görülmüştür. Orta Asya ülkeleri ile karşılıklı yarara dayalı ilişkiler tesis etme ve bu ülkelerin içinde buldukları zorlukların üstesinden gelebilmeleri için Türkiye'nin desteği aslında başta Batılı devletler olmak üzere tüm dünyanın yararına olmuştur.³⁸⁶

³⁸⁵ Karaağaçlı, Abbas, 2013. Orta Asya Devletleri'nde Siyasal İstikrar ve Ekonomik Gelişmenin Karşılıklı Etkileşimi, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 1 (20), s.170-179, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kdeniz/issue/16855/175376>, (08.11.1019).

³⁸⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 1002/123 Sayı: 8, Orta Asya/Genel-8080, ss.1-17. ve s. 34.

5. Süleyman Demirel'in Orta Asya Devletlerine İktisadi Bakışı

Devletlerin rolleri iç politikadaki iktisadi ve sosyal olgular tarafından şekillendirilmektedir. Dış çevreden gelen etkiler de ekonomi politikalarına tesir etmektedir. Bu bağlamda iç ve dış faktörlerin sentezlenmesi suretiyle devletin karar alma mekanizması etkilenebilir. Karar alma mekanizmasının neticelerinden birisi özellikle liberal sistemlerde kendini daha belirgin olarak gösteren dış ticaretin önemi ve bunun uluslararası politikaya yansımasıdır. Yukarıda kelimelerle ifade edilen düşünce formüle dönüştürüldüğünde şu eşitlikler ortaya çıkmaktadır:

Uluslararası Politika=İç faktörler (Ekonomi+Sosyal Yapı) +Dış faktörler

Karar Alma Mekanizması= Lider+ İç faktörler + Dış faktörler

Liberal sistem ≡ Uluslararası Politika ≡ Karar Alma³⁸⁷

Yukarıda anılan faktörlerden herhangi birisinde olumlu veya olumsuz değişim meydana geldiği takdirde, dengede kabul edilen liberal sistem, uluslararası politika ve karar alma da eksen kayması söz konusu olmaktadır. Bu durum ise rollerin tekrar dağıtılmasına neden olmaktadır. Bu durum Demirel'in Orta Asya politikası temelinde açıklandığında aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: Türkiye ilk yıllarda Orta Asya devletlerine karşı duygusal bir tutum benimsemiş ve karar alıcılar bu minvalde sosyal dinamiklerin etkisiyle (iç faktörler) hareket etmişlerdir. Ancak Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadi durum ile bu duygusal durum uyuşmadığından burada negatif bir toplamdan bahsedilebilir. Bu durumda rol kuramında **Uluslararası Politika ≠ Karar Alma** eşitsizliğiyle belirtilebilir.

Rol kuramı gereğince devletlerin stratejik ittifaklar ve diğer uluslararası kuruluşlar içinde yer almasının çeşitli nedenleri vardır. Hem kaynak tabanlı hem de kaynak bağımlılığı görüşlerinin üzerinde durduğu liberal anlayış, devletleri rekabet avantajlarını, yani hayatta kalmalarını sağlayacak kaynakları aramaya yönlendirmektedir. Serbest piyasa anlayışına dayanan liberealizmde dış ticaret, yeni

³⁸⁷ Eserin müellifi tarafından formüle edilmiştir.

değerler yaratan yatırımlar, yeni pazarlar elde etme, küresel ölçekte rekabetin artırılması uluslararası politikanın etkinliğini arttırmaktadır.

Şekil 9. Rol Kuramının İktisadi Boyutu

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

Rol kuramı gereğince lider, liberal sistemin ve uluslararası politikanın araçlarını kullanmakla mükelleftir. Buna göre liberal sistemde lidere dört rol biçilmiştir. Lider öncelikle serbest piyasa kurallarını tam olarak yerine getirmelidir. Bu minvalde iki önemli rolü söz konusudur. Birincisi pazara serbest olarak ulaşılması için gerekli vazifelerin üstlenilmesidir. İkincisi liberal sisteme yeni geçen/geçecek devletlere öncülük etmektir. Anılan merhaleden sonra lider, liberal sistemle bütünleşmeyi sağlamak gayesiyle ticari antlaşmaları rıza yoluyla imzanasına refakat eder. Üçüncü aşamada lider pazar ekonomisini benimsemelerine karşılık hedef devlete iktisadi yardımlar aracılığıyla Nye'nın söylediği gibi havucu gösterir. Esasında liderin üstlendiği bu rol ile karşılıklı bağımlığın en üst düzeye çıkacağı beklenir. Bu minvalde

dış ticarete belirlenen hedeflere ulaşıldığı vakit liderin rolünü başarı ile tamamladığı kabul edilmektedir.

Yukarıdaki kısa açıklamanın ardından Demirel'in Cumhurbaşkanlığı döneminde rol kuramı çerçevesinde, Orta Asya bölgesinde oynadığı serbest piyasa, ikili ticaret antlaşmaları, iktisadi yardımlar ve dış ticaret konuları çözümlenecektir.

5.1. Serbest Piyasa

Süleyman Demirel siyasete atıldığı 1960'lı yıllardan siyaset sahnesinde çekildiği tarihe kadar liberal anlayışı savunucusu olmuştur. Bu anlayışın aracı ise serbest piyasa ekonomisidir. Demirel başarılı bir serbest piyasa³⁸⁸ ekonomisinin devletlerin içinde buldukları iktisadi, sosyal, demokratik, insan hakları ve kimlik sorunlarını çözebileceğini savunmuştur.³⁸⁹ Bu minvalde çalışmanın özüne

³⁸⁸ Ürünün fiyatının alıcı ve satıcının karşılıklı olarak anlaşmasıyla belirlendiği, arz ve talebine hükümet tarafından müdahale yapılmayan bir piyasadır. Fakat, her ne kadar serbest piyasa, hükümetin arz, talep veya fiyatlar üzerine herhangi bir müdahale yapmamasını gerektirse de, tüccarların birbirlerini zorlamamasını ya da aldatmamasını da gerektirir. Bu yüzden tüm alım ve satımlar gönüllü olarak yapılır. Serbest piyasa tanımı, hükümetin ekonomik müdahalelerini, sadece, piyasa katılımcılarının arasında gerçekleşebilecek zorlama veya sahtekarlık gibi durumlarda olmak üzere, büyük ölçüde kısıtlanmamasını savunan laissez-faire ekonomik felsefesi ile yakından bağlantılıdır. Bu yüzden, hükümetin gücü savunmaya yönelik bir şekilde sınırlandırıldığı için, hükümet, serbest pazaryerinin bakımını karşılama amacı için vergi almak dışında gücünü kullanmaz. Bazı serbest piyasa avukatları, piyasanın savunma veya yasaların uygulanması gibi hizmetleri sağlamada daha iyi olacağını düşündükleri için, vergilendirmeye de karşı çıkmaktadır. Örneğin, anarko-kapitalistler, hakemlik ajansları ve özel savunma ajansları kullanmayı tercih etmektedirler. Serbest piyasa ekonomisi "ekonomik aktiviteleri ve muameleleri etkileyecek kararların büyük çoğunluğunun, hükümet yerine bireylerin verdiği bir ekonomik sistemdir." Sosyal felsefede, serbest piyasa ekonomisi, belirli bir topluluğa malları tahsis etmek için kullanılan bir sistemdir: kimin ne alacağını ve neyin üretileceğini devlet değil, arz ve talep belirler. Ayrıca bkz. Freeman, Michael, ve Topuzkanamış, Şafak Evran, Neoliberal Politikalar ve İnsan Hakları, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 17(2), ss. 165-188.; Friedman, Milton, Kapitalizm ve Özgürlük, Eksi Kitaplar, 4. Baskı, İstanbul 2017.; Genç, İlhami, Neoliberal İktisat Politikaları ve Sosyal Devlet Arasındaki İlişkilerin, Analizi ve Sosyal Devletin Geleceği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

³⁸⁹Liderin kendine has uslubuyla Orta Asya devletleri için serbest piyasa tanımı: "Biz düşündük, taşındık; Türkiye'den mal alacak, Türkiye'den hizmet alacak kişilere, zaten, 6 milyar dolar kredi vereceğiz. İhracatı teşviktir bu. Bunun 1 milyar dolarını bu ülkelere ayırabiliriz. Yani, biz keş verecek değiliz, adam Türkiye'den mal alacak, hizmet alacak. Şimdi, dünya çok enteresan bir hale geldi. Kredi falan meseleleri, çıkarıp adamın cebine para koyacaksınız. o değil. Biz diyeceğiz ki, bizim tüccarlarımıza 'Buraya mal satın, alamazsanız biz parayı vereceğiz.' Bu gelecek mal satacak, parasını alamazsa biz ödeyeceğiz onu. Sonra biz alacağız; dünyanın her tarafında bu tatbik ediliyor. İngiltere'nin 'Export Credit' dediği müessese budur, Almanya'nın Hermes'i budur. Fransa'nın Coface'ı budur. Bunu yapmadıkça zaten hizmet ihraç edemezsiniz. Hazinemizden şıkır şıkır altın, maltın, dolar falan çıkacak hali yok. Bunlar mâli mekanizmalardır. Kimse kimseyi de aldatmıyor. Adam bize geliyor. diyor ki, 'Beni garanti et, ben bu ülkelere şu malı satayım. Ben senden para isteyemem; ben bunun parası da bulurum, sadece beni garanti et'. Yok kardeşim, ben seni garanti maranti etmiyorum. Benim imkânlarım zaten mahdut.' Senden imkân isteyen yok, dünya o kadar gelişmiş ki. 'Kardeşim, sen gel, benim

dönüldüğünde Demirel, Orta Asya özelinde yetmiş yıl boyunca planlı ekonomi³⁹⁰ anlayışı gereğince yönetilmiş bir ülkenin hemen serbest piyasa ekonomisine geçemeyeceğini, geçmeye çalışması durumunda ise bir çok sorunla karşılaşacağına inanmaktadır. Lider bu minvalde özellikle Orta Asya Devletlerinde toplumsal kutuplaşmanın önüne geçilmesi, gelir dağılımındaki adaletsizliğin en aza indirilmesi maksadıyla geçiş ekonomisi modelini önermektedir.³⁹¹

Demirel'in geçiş ekonomisi hakkında Orta Asyalı liderler dönem dönem tavsiyelerde bulunduğu arşiv vesikalarında göze çarpmaktadır. Örneğin 1994 yılında Kazak lider Nazarbayev ile görüşmesinde pazar ekonomisi hakkında: "Kazakların doğrudan pazar iktisadına geçtikleri durumda telafisi zor bir yıkım ile karşı karşıya kalabilecekleri" uyarısında bulunmuştur. Aynı görüşmede özellikle zengin yeraltı kaynaklarına sahip olan Kazakistan'ın enerji konusunda serbest pazara açılırken ikili anlaşmalarda rasyonel bir tutumu benimsemesinin önemini vurgulamıştır.³⁹² Demirel, gene 1995 yılında Raşit M.³⁹³ isimli Türkmenistan yetkilisi ile gerçekleştirildiği görüşmede geçiş ekonomisinin özelliklerinden bahsetmiştir. Bu görüşmede ayrıca Türkmenistan'ın elde etmeye çalıştığı daimi tarafsızlık statüsünün sadece bu ülkenin değil tüm Orta Asya coğrafyasının yapısını değiştirebileceğini ifade etmiştir. Tarafsızlık politikası ile geçiş ekonomisi modelinin terk edilmesi durumunda Türkmenistan'ın içine kapanacağını belirtmiştir.³⁹⁴

memleketimden mal al. Ben sana 200 milyonluk kadar alacağın maldan, alan adama garanti vereceğim.'Yani, bütün olup bitenlere alıştığınızdan çok farklı bakmak lâzım. Şimdi, Türkmenistan bu kaynaklarını daha etkin, daha rasyonel şekilde işletmeye koyulmuştur ve bugün dünya küçülmüştür. Dünyada sadece kendi başına hiçbir ülke, benim ülkem de dahil, Türkiye de dahil bir yere varamaz. Herkes birbiriyle yardımlaşma durumundadır; yardımlaşma da karşılıklı menfaate dayanır. İşte, dünyanın yenigirdiği dönem budur. Türkmenistan, dünyadan ve başka ülkelerden yararlanacaktır." Ayrıca bkz. Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:12-92. 3.1.1/72.

³⁹⁰ Merkezi sosyalist planlamaya dayalı bir ekonomiye sahip olan SSCB'nin ekonomik temelini üretim araçlarının sosyalist mülkiyeti oluşturur. Tüm üretimin kamusal mülkiyette olduğu sistemde yatırımlar da merkezi planlama uyarınca devlet tarafından yapılırdı. İşsizlik ve enflasyon olmayan bu ekonomik sistemin özellikle son yirmi yıllık döneminde yolsuzluk ve durgunluk yaşandığına dair eleştiriler bulunmaktadır.

³⁹¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:12-92. 3.1.1/72.

³⁹² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:00767-9421.1/1.

³⁹³ Türkmen yetkilinin soyadı ve unvanı arşiv belgesinde yer almamaktadır.

³⁹⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:1954-9287. 3.1.1/700.

Diğer yandan Demirel 1995 senesinde Ankara'ya gelen bir Kazakistan heyetine³⁹⁵ de geçiş ekonomisinin öneminden bahsederek alelacele serbest piyasa ekonomisine geçilmesi durumunda Rusya ve Çin'in bölgede gücünü arttıracaklarından söz etmiştir. Geçiş ekonomisi modelini bir bebeğin emeklemesi olarak gören Demirel bu evreyi geçmeyen bir çocuğun yürüyemeyeceğini yapılan görüşmede ifade etmiştir. Bu minvalde Kazak heyetine ülkelerindeki Alman azınlığın Almanya ile ticarete ivme kazandırabileceğini söylemiştir.³⁹⁶ Kazakların geçiş ekonomisi bağlamında doğrudan Anglo-Sakson ekolünü değil Alman ticari modelini benimsemelerini tavsiye etmiştir.³⁹⁷ Demirel, Heidelberg Cement, Sig Sauer ve Roto Frank gibi köklü Alman şirketlerinin Kazakistan'da yatırım yapmayı planladıklarını ifade etmiştir. Kazak bürokratların bu şirketleri sahiplenmeleri ve işleri kolaylaştırmaları gereğini dile getirmiştir.³⁹⁸ Demirel, Niyazov ile gerçekleştirdiği bir basın toplantısında ise pazar ekonomisi ve bu konuda Türkiye'nin yapabilecekleri hakkında aşağıdaki ifadeleri dile getirmiştir:

“[...]Orta Asya devletleri hem demokrasiye, hem de pazar ekonomisine geçecekler. Her ikisi de kolay değildir. Bizim gerek demokrasiye gerekse pazar ekonomisine geçişte, Türkiye olarak tecrübelerimiz vardır. İsterlerse bu kardeş ülkeler, bizim tecrübelerimizden yararlanabilirler. Bizim istediğimiz, bu ülkelerin kendi ayakları üstünde durmasıdır. Ve biz, bu ülkeleri idare etmeye falan arzulu, teşne değiliz. Tekrarlıyorum, istediğimiz bu ülkelere huzur, güven ve refah gelmesidir[...].”³⁹⁹

Cumhurbaşkanı Orta Asya'da yatırım yapan ve iş yapmayı planlayan Türk iş insanlarına geçiş ekonomisi ve bölgeler hakkında ise aşağıdaki tavsiyelerde bulunmaktadır:

“[...]İş adamlarımızın bölgede işleri gayet ciddi tutmaları lazım: yani o ülkelere gidip, o insanlara bizdendir, sizdendir falan deyip, onların menfaatine ters düşecek işler yapmamaları ve yaptıkları akitlere de

³⁹⁵ Bu heyetin, ne için geldiği ve kimlerden oluştuğu arşiv belgesinde yer almamaktadır. Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:7090767-91.1/1.

³⁹⁶ Aynı Yerde.

³⁹⁷ Aynı Yerde.

³⁹⁸ Aynı Yerde, 7090767-91.1/2.

³⁹⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:989. 561.1/101.

mutlaka vefa göstermeleri lazımdır. Aksi; ‘yaparız, yaparız, üstüne bir şişe mürekkep dökeriz’ gibi olur sonra. Oralara gitmiş çok iş adamımız var. Ve karşılıklı menfaate dayalı çok güzel işler başaracak insanlarımız orada. Geçiş ekonomisi, olduğu için bir takım zorluklarda yaşanmakta. Maddi bakımdan bizim bu ülkelerin bugünkü sıkıntısını karşılayacak durumumuz yoktur. Ama bizim 100 milyon dolar şuraya, 50 milyon dolar buraya şeklinde 500-600 milyon dolarlık bir eksport kredisi verme durumumuz olabilir. Bu bizim altından kalkamayacağımız bir olay değildir. Bu tür yardımlarımız olabilir. Binaenaleyh biz Amerika, İngiltere, Fransa, Suudi Arabistan ve Körfez Ülkelerine bu devletlere geçiş ekonomisi döneminde mutlaka el uzatılması gerektiğini ifade ettik. Bu liderlere eğer bu geçiş ekonomilerine destek vermezsek 20 sene 30 sene sonra o coğrafyayı Çin’e teslim ederiz. Çin’e teslim edilen bir Orta Asya enerjiden mal rejimine kadar tüm liberal ekonomileri etkileyebilir. Bundan dolayı Orta Asya’nın Pekin bloguna girmesi önlenmelidir[...]⁴⁰⁰

Devlet Planlama Teşkilatı’na (DPT) 1994 yılında Cumhurbaşkanı Demirel, Orta Asya Devletlerinin geçiş ekonomilerine nasıl uyum sağlayacakları ve Türkiye’nin bu düzlemde neler yapması gerektiğini belirten bir yol haritası hazırlama görevi vermiştir. Anılan yol politikasında iktisadi olarak beş ana başlık ön plana çıkmıştır. Bunlar aşağıdaki şekilde ortaya konmuştur:

“I. Bu devletlere ilişki tesis etmede ilk olma avantajını bir süre elinde bulunduran Türkiye’nin artık Orta Asya Cumhuriyetleri pazarında Çin Halk Cumhuriyeti gibi güçlü rakipleri ortaya çıkmıştır. Çin’in sınır komşuluğu ve tarihî gerçekleri Orta Asya coğrafyasını sınır sorunu, egemenlik ve iş gücü gibi mefhumlarla hegemonya ile çevrelemesi mümkündür.

II. Rakip ürünler ve bölge devletlerinin gümrük duvarlarını yükseltmeleri sonucunda artan korumacılık karşısında Türk iş adamlarımız artık zor durumda kalmaktadırlar. Geçmişte, Türk şirketleri küçük ölçekleri ve yetersiz sermaye yapıları nedeniyle küçük ölçekli sanayi ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarına yönelmişlerdir. Ekonomi içindeki rolleri ve

⁴⁰⁰ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:00437-9.1/1.

esneklikleri dikkate alınarak küçük ve orta ölçekli işletmeler desteklenirken, orta-büyük ölçekli sektörel pazar payını hedef alan kalıcı yatırımların teşvik edilmesi de bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin artık Orta Asya Devletleri ile yeni bir yatırım ve ticaret stratejisi geliştirmesi ve iş insanlarımızın özellikle özelleştirme programları da dahil olmak üzere, bu devletlere artık yabancı yatırımcı anlayışıyla yönelmeleri zarurieti doğmuştur

III. Bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik yatırımlar için yeni bir teşvik sistemine ihtiyaç bulunduğu ortadadır. Yeni teşvik sisteminin de, birçok sanayileşmiş ,devlette olduğu gibi, bir Türk Sermaye Ajansının ve Sermaye Fonunun kurulmasıyla oluşturulabileceği açıktır. Doğru Yol Partisi önderliğinde iktidar kanadı çıkartılacak yasa ile bu kurumu bir an önce hayata geçirmekle yükümlüdür. Yapılacak yatırımların tek elden yönlendirilmesi stratejimize uygunluğun sağlanması açısından önemlidir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile potansiyel yatırımcılara ve işadamlarına destek olunması amacıyla Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'nin (TOBB), Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ve Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin de (TÜSİAD) desteğiyle Orta Asya Devletlerinin başkentlerinde birer Türk İş Merkezi'nin kurulması önemli bir sorunu çözecektir. Anılan kurum yetkileri ile bir istişare gerçekleştirilerek gündeme alınması milenyuma giren dünyada bir gerekliliktir. Türk İş Merkezlerinin yapısı büyükelçiliklerde değil bağımsız bir otorite ile gerçekleştirilmesi son radde önemlidir. Bu merkezler aynı zamanda sadece ekonomik değil aynı zamanda lobicilik faaliyetlerini de üstlenecek bir yapıda var olmalıdır.

IV. Düzenlenmekte olan Dünya Türk İşadamları Kurultayı'nın sürdürülmesi de faydalıdır. Kurultaya sadece Bağımsız Türk Cumhuriyetleri değil otonom, federe Türk devletçiklerinin ve Türk harsı ile yoğrulan Tacik yönetiminin de dahil edilerek geniş bir konsorsiyum elde edilmesi zorunludur.

V. Bağımsız Orta Asya Devletlerine yapılmakta olan yardımların bir esasa bağlanması yarar bulunmaktadır. Bunun kurumsallaşması Türkiye'nin ve Türk Cumhuriyetlerinin ahde vefayı ve ikili ilişkileri yükseltecektir. Dış Yardım Kanunu'nun bir an önce çıkarılması için Başvekil Tansu Hanıma

(Çiller) malumat verdim. Ancak Başvekil Hanım ülkenin (Türkiye'nin) içindeki iktisadi buhranı sebep göstererek tasarımı ötelemiştir. Tansu Hanım bugünü kaçırırsa İkibinli yılları ve Orta Asya trenini çoktan kaçıracaktır. Dış Yardım Kanunu için Mehmet Gölhan Bey ile tekrardan istişare edilmesi elzemdir.”⁴⁰¹

Yukarıda dile getirilen ifadeler Demirel'in şek ve şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Orta Asya'nın iktisadi dönüşümüne büyük önem verdiğini ortaya koymaktadır.

5.2. İkili Antlaşma ve Anlaşmalar

Rol kuramı ilişkilerin devamlılığı ve dayanıklılığı açısından serbest piyasa ekonomisinin (liberal) sürdürülebilmesini birinci kural olarak ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sahnenin merkezinde liberal sistem kabul edilmektedir. Liberal sistemin dışına çıkılmasını engellemek amacıyla ikili an(t)laşmalar ile yapının güçlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Var olan iktisadi sistemin devamını sağlamak için ise ikili ticari an(t)laşmalar ile pekiştirilmesi ve bu doğrultuda gümrük duvarlarının ortadan kaldırılması önerilmektedir.

Yukarıda ifade edilen kısa açıklamanın ardından Demirel'in Cumhurbaşkanlığı döneminde öncelikle Orta Asya ülkeleri ile imzalamış olduğu ikili an(t)laşmalara yer verilmektedir. Demirel Cumhurbaşkanlığı döneminde Kazakistan (64)⁴⁰², Kırgızistan (52)⁴⁰³, Türkmenistan (51)⁴⁰⁴, Özbekistan (55)⁴⁰⁵ ve Tacikistan (34)⁴⁰⁶ ile toplamda 256 adet ikili an(t)laşma imzalamıştır. Söz gelimi Demirel 23-24 Haziran 1994 tarihleri arasında Özbek mevkidaşı Kerimov ile bir araya geldiği toplantıda ikili an(t)laşmaların önemini aşağıdaki dizelerle ortaya koymuştur:

“[...]kısa sürede büyük gelişme gösteren (Türk-Özbek) ilişkilerimizi ve işbirliğimizi her yönüyle ele alma imkânı bulduk, bu ilişki ve işbirliğini daha da ileriye götürecektir tedbirleri belirledik. Ve bu minvalde

⁴⁰¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:00437-9.1/1.

⁴⁰² Bkz Ek-1.

⁴⁰³ Bkz Ek-2.

⁴⁰⁴ Bkz Ek-3.

⁴⁰⁵ Bkz Ek-4.

⁴⁰⁶ Bkz Ek-5.

ilişkilerimizi 21. asıra taşıyacak ikili anlaşmalarımızı imzaladık. Bu anlaşmalar aynı zamanda kardeşliğimizin nişaneleri olmuştur. Bu çerçevede, şahsım ve Kardeşim Kerimov'la; misal; Konsolosluk, Adli Yardımlaşma ve Sivil Havacılık Anlaşmaları ile Dışişleri Bakanlıkları Arasında Danışmalara ve İşbirliğine İlişkin Protokol imzalandı. Bu anlaşmaların her biri kendi alanında mevcut boşluğu doldurmakta, ilişkilerimizin ahdi temelini güçlendirmektedir. İmzaladığımız bir Ortak Bildiri ile de, görüşmelerimizi değerlendirdik, ileriye yönelik olarak üzerinde mutabık kaldığımız hususları belirledik[...]”“[...]Özbekistan ve Türkiye arasında 48 tane anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Özbekistan'da Türk müteşebbisleri tarafından yürütülmekte olan mevcut işler 446 milyon dolardır. 1992 yılında 75 milyon olan ticaret hacmimiz 3 misli artarak 245 milyon dolara çıkmıştır. Bir sene zarfında, yaklaşık 2000 Özbek öğrenci ülkemizde. 100 kadar öğrenci de Özbekistan'da burs alarak eğitim görmektedir. İşte bu kadirşinas Kerimov Kardeşimle imzaladığımız ikili anlaşmalar ile mümkün olmuştur[...]”“[...]iki kardeş devletin, iki kardeş halkın ikibuçuk sene gibi bir süre içerisinde, onlarca yıl ayrı kaldıktan sonra birbirlerine bu kadar çabuk yaklaşımları ve karşılıklı menfaatlere dayanan bu kadar güzel anlaşmalar yapmaları, birbirlerini bu kadar güzel anlamaları gelecek için fevkalâde bir güven sebebidir[...]”⁴⁰⁷

Demirel ayrıca ikili an(t)laşmaların önemini 16-19 Ekim 1994 tarihinde Kazak lider Nazarbayev ile yapmış olduğu görüşmede de aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir:

“[...]Kazakistan, bağımsızlığına kavuşalı henüz 3 yıl olmuştur. Bu 3 yıl zarfında, Türkiye ile Kazakistan arasındaki işbirliği fevkalâde iyi gelişmiştir. Bu gelişmeye şimdi yeni bir hız, yeni bir ivme vermek istiyoruz. Kazakistan bağımsız değilken imzalanmış bulunan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nı şimdi yeniden imzaladık; yani, bağımsız olduktan sonra tekrar imzalamış olduk. 40'a yakın anlaşma imzalanmıştır geçen seneler zarfında. Böylece, Türkiye ve Kazakistan arasındaki her alanda işbirliğinin hukuki temeli kurulmuştur. Bugün, Sayın Başkanla ikili münasebetlerimizi gözden geçirdik, bölgemizdeki sorunlarla ilgili

⁴⁰⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P247. 561.1/101.; Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P250. 561.1/101.; Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P251. 561.1/101.

karşılıklı fikir alışverişinde bulunduk. İmzalamış bulunduğumuz bu 40'a yakın anlaşmanın uygulanmasında darboğazlar varsa, giderilmesi için iki Dışişleri Bakanı'nın beraber çalışma yapmasına karar verdik[...]"⁴⁰⁸

5.2.1. İkili Ticari An(t)laşmalar

Çalışmanın kuramsal çerçevesi bağlamında ülkelerin kalkınmalarında ve refah seviyelerinin yükselmesinde ikili ticari an(t)laşmaların büyük rol oynadığı bilinen bir vakadır. Rol kuramına göre serbest piyasa koşullarının hâkim olduğu ülkelerde, sanayileşme ve kalkınma stratejilerinde dış ticarete öncelik verildiği takdirde teknolojik yenilenme, rekabet, verimlilik ölçek ekonomilerine sahip olma alanlarında diğerlerine karşı avantaj sağlarlar. Kazandıkları avantajlarla diğer devletlere göre daha yüksek iktisadi büyüme oranları yakaladıkları ve birbirleri ile olan münasebetlerinin pozitif eğilim gösterdiği görülmektedir. Küreselleşme ile birlikte uluslararası ticaretin daha da kolaylaşması ve serbestleşmesi, rol kuramında devletlerin oyun kurucu olabilmeleri birincil hedefler haline dönüştürmüştür. Bu kısa bilgilendirmenin ardından Demirel'in Orta Asya ile imzaladığı ticari an(t)laşmalar ve bunlara yükledikleri anlamlar irdelenmektedir.

Tablo 16. Cumhurbaşkanı Demirel Döneminde Türkiye ve Orta Asya Devletleri Arasında İmzalanan İktisadi Anlaşmalar

Ülke	Ticaret ve Ekonomik İlişkiler Anlaşması	Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması
Kazakistan	10.09.1997	01.05.1993	15.08.1995
Kırgızistan	24.10.1997	28.04.1992	02.07.1999
Özbekistan	13.04.1998	28.04.1992	08.05.1996
Türkmenistan	03.12.1991	02.05.1992	17.05.1995
Tacikistan	08.04.1993	06.05.1996	06. 05.1996*

Kaynak: Resmi Gazete verilerine istinaden oluşturulmuştur. <https://www.resmigazete.gov.tr/>, (16.02.2021).

* 6 Mayıs 1996 tarihinde Ankara'da imzalanan "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması", 26 Aralık 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Ticaret ve ekonomik ilişkileri düzenleyen ilk ikili anlaşma Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Türkmenistan ile 3 Aralık 1991 tarihinde imzalanmıştır. Gene aynı dönemde Tacikistan ile de benzer kapsamlı anlaşma imza edilmiştir. Anılan bu anlaşmaların imzalandığı dönemde başbakanlık makamında Demirel

⁴⁰⁸ Aynı yerde.

bulunmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile imzalanan ticaret ve ekonomik ilişkiler anlaşmalarında cumhurbaşkanlığı makamında Demirel yer almaktadır. Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile imzalanan yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmalarında Cumhurbaşkanı Özal, Başbakan ise Demirel'dir. Türkiye-Kazakistan arasında imzalanan 01.05.1993 tarihli Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması Özal'ın 17 Nisan 1993 tarihinde vefat etmesi nedeniyle TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk⁴⁰⁹ tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Çifte vergilendirmenin önlenmesi anlaşmalarının tamamı Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde imzalanarak yürürlüğe girmiştir.

1992 yılında Ankara'da gerçekleşen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde Cumhurbaşkanı Özal'ın açılış konuşmasında vurguladığı serbest ticaret bölgesi ve ortak yatırım bankası kurulması önerisi nihai bildiride yer almamıştır.⁴¹⁰ Demirel, Özal'ın teklifinin kabul görmeyişini söz konusu ülkelerle ilgili anlaşmalar yapılmamış olmasına bağlamıştır. Bu bağlamda Demirel'in aşağıdaki ifadeleri oldukça aydınlatıcıdır:

“[...]Özal'ın Zirvede ki teklifi samimidir. Ancak cumhurbaşkanı Özal Orta Asya devletleri ile daha ikili ticari an(t)laşmalar yapmadan bu teklifle gitmesi Kazak lider Nazarbayevin deyimiyile laf kalabalığıdır. Bir ülke ile serbest ticaret bölgesi yaptım, kurdum demekle olmaz. Bunun için hukukî alt yapının müsait mi? Türk Cumhuriyetleriyle kaç ikili ticari anlaşman var. Bu anlaşmaların olmadan bunlar için emek harcamadan mesai tüketmeden mümkün değildir. Tek Türkmenlerle alelacele hazırlanan ticari anlaşmadan başka elimizde ne var. Devletler kafa kafaya verecek ve ticaretin alt yapısını oluşturacak sonra elli yıl, bir asır sürecek ticari anlaşmalar imzalayacak. Bu anlaşmalar siyaset üstü olacak[...]"⁴¹¹

⁴⁰⁹ Cumhurbaşkanı'nın ölümü, yurt dışına çıkması gibi nedenlerle 1982 Anayasası'nın o günkü hukuki durumu nedeniyle TBMM başkanı cumhurbaşkanlığı makamına vekâlet etmektedir.

⁴¹⁰ Süddeutsche Zeitung, 2 Kasım 1992, s.21.

⁴¹¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P351. 111.1/51.

Demirel her fırsatta Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ikili ticari anlaşmaların önemini vurgulamıştır. Demirel bu durumu Kazakistan özelinde aşağıdaki satırlar çerçevesinde değerlendirmiştir:

“[...]Cumhurbaşkanlığım döneminde Kazakistan ile çeşitli alanlarda münasebetimizi ve teşriki mesaimizin esaslarını düzenleyen sekseni aşkın anlaşma ve protokol imzaladım. Bu anlaşmalar, siyasi münasebetlerin yanı sıra, eğitim, hars, ticaret ve iktisadi iş birliği, ulaştırma, iletişim gibi alanları düzenledi[...] Bunlar arasında iki kardeş ülkenin yatırımlarını düzenleyen ticari anlaşmaların ayrı bir ehemmiyeti vardır[...]Bu ticari anlaşmalar neticesinde söz gelimi Kazakistan'ın 1995 yılı ihracatının %72,2'sini petrol ve demir çelik ürünleri, ithalatın %54,2'sini makine ve teçhizat ve enerji kalemleri oluşturmaktadır. Bu rakamlar içinde Kazakistan en büyük ticari alış veriş Rusya ile yapmıştır. Aynı yıl Rusya Kazakistan'ın toplam ihracat ve ithalatının yaklaşık %45'ini gerçekleştirmiştir. Bu yıl Türkiye'nin payı %4,4 civarındadır. İmzalanan ticari anlaşmaların meyvesini 2000 yılında görüyoruz. 2000 senesinde Rusya'nın payı yüzde 40'a düşmüşken Türkiye'nin payı yüzde onlara yaklaşmıştır[...]”“[...] Kazakistan ile bu ticari anlaşmaların bir başka neticesine baktığımızda 1999 senesi verilerine göre Kazakistan'da 2.500 yabancı şirket faaliyet göstermektedir. Bunların üç yüzünü oluşturan Türk şirketleridir. Çoğunlukla bu şirketler inşaat, ticaret ve telekomünikasyon sahasındadır. Şimdi bu ticari anlaşmaların önemini bir misalle açıklayayım. Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde, Koç Grubu'nun Almatı'da açtığı Ramstore isimli alışveriş merkezi bu alandaki işbirliğinin yeni bir boyutudur. Öyle ki 32 milyon dolar yatırım yapılarak Kazakistan'ın kültür şehri Almatı'da açılan bu mağazada satılan 50 bin çeşit ürün Türk yatırımlarının ve mallarının tanıtılmasında yararlı olmuştur[...]”⁴¹²

Esasında Demirel bölge liderleriyle yapmış olduğu görüşmelerde yapılan ekonomik ve ticari anlaşmaların daha güçlü bir işbirliğinin temellerini oluşturacağına

⁴¹² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P301.1.1/1.

olan inancını dile getirmiştir. Demirel, Kırgız mevkidaşı Akayev ile gerçekleştirdiği görüşmelerde de ekonominin önceliğini aşağıdaki şekilde cümlelere dökmüştür:

“[...]Cumhurbaşkanlığım süresince Bişkek ile farklı sahalarda münasebetleri ve iş birliğinin esaslarını düzenleyen yetmiş yakın anlaşma-protokol imzalamayı başardık. Kırgız mevkidaşım Akayev ile birlikte 1998 senesinde ilan edilen ve bilahare Birleşmiş Milletler tarafından benimsenerek tüm devletlere iletilen tarihi İpek Yolu'nun canlandırılmasına bağlı olarak geliştirilen temel ilkeler manzumesini baştan beri destekledim. İpek Yolu devletlerinin istikrarına büyük ehemmiyet atfeden bir cumhurbaşkanı olarak, İpek Yolu Doktrini'nin tarihten gelen itici gücüyle Orta Asya'da diyalog ve anlayışın gelişmesi, barış ve huzurun tesisi konusunda yapıcı bir adım teşkil ettiğine inancımı her fırsatta vurguladım. Şimdi 21'inci asıra damgasını vuracak Batı dünyasının da kaderini değiştirecek bir süreçten geçeceğimiz aşikâr. Yarın iki devlet İpek Yolu'nun kalbinde yer alacak, bunlardan biri Kırgızistan ikincisi ise Türkiye'dir. Tarihi fırsatın kaçırılmaması amacıyla şimdiden ikili ticari anlaşmalarla güçlü olan iki kardeş ülkenin ilişkileri yeni bir geleceğe yeni bir boyuta taşınmalıdır[...]"“[...]Örneğin 1999 senesinde Kardeşim Akayev'in Türkiye'yi ziyareti sırasında imzaladığımız 'Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla' başlıklı ortak bildiri iki kardeş devlet arasındaki münasebetlere daha nizami bir gelişme olanağı sağlayacak adımlar atılması bakımından önemli bir belgeyi teşkil etmektedir[...]"⁴¹³

Cumhurbaşkanlığı döneminde Özbek lider Kerimov'la inişli çıkışlı ilişkiler yaşandığını söyleyen Demirel Ankara ile Taşkent arasında çeşitli sahalarda ticari ve ekonomik işbirliğinin esaslarını düzenleyen seksen bir anlaşmanın imzalandığını vurgulamıştır. Ancak bu anlaşmaların Kerimov'un hasmahane tutumu nedeniyle gerçek anlamda yürürlüğe konulmadığını, bir bakıma kağıt üzerinde kaldığını dile getirmiştir.⁴¹⁴

⁴¹³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P321. 111.1.

⁴¹⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P320. 111.1.

5.2.2. İktisadi Yardımlar

Rol kuramı bağlamında iktisadi yardımlara bakıldığında; geri kalmış ülkelerin kalkınmalarını sağlamak amacıyla kendi öz kaynaklarından yahut dışarıdan desteklenmeleri gerektiği görülmektedir. Bu bağlamda, sermaye birikimi sorunu yaşayan ülkeler açısından dış yardımlar, iktisadi büyüme kapsamında önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu dış yardımlar, doğrudan bir ülke tarafından yapılacağı gibi birçok ülkenin bir araya gelerek oluşturdukları uluslararası finansman kuruluşları tarafından da verilebilir. Ancak alınan dış yardımların kalkınmada kullanılması ve miktar olarak ülkenin ekonomik bağımsızlığını ortadan kaldıracabilecek çapta olmamasına dikkat edilmelidir. Bu kısa değerlendirmenin ardından Demirel'in Orta Asya'ya yönelik iktisadi yardım politikasına eğilmek gerekmektedir.

Demirel, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) yetkileriyle 24 Haziran 1993 tarihinde gerçekleştirdiği bir toplantıda, başbakanlık döneminde Eximbank tarafından Orta Asya Devletleri için açılan kredilerle ilgili bilgi vermiştir. Demirel bu görüşmede Özbekistan'la 250 milyon dolar (05.06.1992), Kazakistan'la 200 milyon dolar (29.07.1992), Kırgızistan'la 75 milyon dolar (29.7.1992), Türkmenistan ile 75 milyon dolar (03.08.1992) ve Azerbaycan'a 10 milyon dolar (03.06.1992) olmak üzere toplam 610 milyon dolarlık kredi anlaşması imzaladığını ve bunların dışında hibe desteği de sağlanacağını belirtmiştir.⁴¹⁵

Demirel, Kazak mevkidaşı ile 1994 yılında gerçekleştirdiği toplantıda uzun vadede verilecek düşük faizli kredilerin aslında ekonomik yardım anlamına geldiğinin altını çizmiştir.⁴¹⁶ Demirel, Nazarbayev'e Türk Eximbank ve Kazak Hükümeti arasında, 450 milyon dolar tutarında bir kredi anlaşması imzalandığını ifade etmiştir.⁴¹⁷

Demirel 1994 yılında Türk işadamları; Vehbi Koç (Koç Holding), Selçuk Yaşar (Yaşar Holding), Feyyaz Berker (Tekfen A.Ş.), Raşit Özsaruhan (Metaş A.Ş.), Osman Boyner (Altinyıldız Mensucat A.Ş.) ve İbrahim Bodur (Çanakkale Seramik

⁴¹⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P83. 1992.17.1.

⁴¹⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P79. 1994.111.1.

⁴¹⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı P79. 1994.111.2.

A.Ş.) ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde yatırım imkanlarını görüşmek üzere bir araya gelmiştir. Demirel sözüne Orta Asya Devletlerini kastederek ;“Hiçbir kimse, kimseden bir şey istemiyor; ama geçiş döneminde bu kardeş devletlerimizin bazı ihtiyaçları var. Biz bu yokluğa kayıtsız kalamayız.” cümleleriyle başlamıştır.⁴¹⁸ Cumhurbaşkanı konuşmasının ilerleyen bölümlerinde iş adamlarına Orta Asya Devletlerine sağlanan destek ve yardımlardan bahsetmektedir. Örneğin; 1994 yılında Azerbaycan'a 1 milyon ton, Özbekistan'a 1 milyon ton, Kırgızistan'a 500 bin ton hububat verileceğini ifade etmiştir. Anılan devletlere sevk edilen 100'er bin tonunun hibe edildiğinin altını çizmiştir.⁴¹⁹ Gene Demirel, kişisel girişimleri vasıtasıyla Türkmenistan'a 18,5 ton (1,3 milyar TL tutarında)⁴²⁰ gıda ve ilaç yardımının gerçekleştirildiğini vurgulamıştır.⁴²¹ 1993 ve 1994 yıllarında Kazakistan'a 12,4 ton (275 milyar TL) gıda, ilaç ve sağlık malzemesi yardımın Türk Hükûmeti'nin desteğiyle ulaştırıldığını belirtmiştir.⁴²² Cumhurbaşkanı Tacikistan'a 1993 ve 1994 yıllarında kişisel girişimleri neticesinde 11,5 ton (350 milyon TL tutarında) ilaç ve sağlık malzemesi, 250 bin ton buğday, 3182,3 ton kuru gıda ve temizlik malzemesi, 10 bin ton şeker ve 2.800 çocuk için giyim yardımının sağlandığını dile getirmiştir.⁴²³ Demirel toplantıda uzun vadeli ve sıfır faizli kredilerle 1993 ve 1994 yıllarında Orta Asya Devletlerine sağlanan mali destekleri de açıklamıştır. Bu minvalde Kırgızlara 350 bin ton buğday, 1000 ton un, 1000 ton şeker⁴²⁴; Özbeklere 1 milyon 950 bin ton buğday, 50 bin ton arpa, 250 bin ton kristal şeker⁴²⁵; Azerbaycan'a 400 bin ton buğday, 100 bin ton un⁴²⁶ ve Türkmenlere 100 bin ton buğday olmak üzere toplam 2 milyon 951 bin ton hububat ve un ile 251 bin ton şekerin bu ülkelere sevk edildiğini belirtmiştir.⁴²⁷

⁴¹⁸ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1001.

⁴¹⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1004.

⁴²⁰ Bu rakamın hangi tarihte verildiği kaynaklarda rastlanılmamıştır. 1994 yılında üç haneli enflasyon ve faizle boğuşan Türkiye'de bu rakamın net olarak hesaplanabilmesi mümkün değildir.

⁴²¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1007.

⁴²² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1013.

⁴²³ Tacikistan'a anılan yardımlarda özellikle Cavit Çağlar, Ezcacıbaşı Ailesi ve Şevket Demirel'in çok büyük yardımları olduğunu ifade etmektedir. Aynı yerde, P939. 1994.1.1.1021.

⁴²⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1027.

⁴²⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1029.

⁴²⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1032.

⁴²⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939. 1994.1.1.1034.

5.2.3. Dış Ticaret

Küreselleşmenin bütün dünya ülkelerini birleştirerek ekonomi ve ticarete milli devletlerin etkinliklerinin ve denetimlerinin ortadan kalkmasına, uluslararası şirketlerin belirleyici bir rol oynamalarına bu suretle uluslararası bir pazarın ortaya çıkmasına, insanların, malların, hizmetlerin ve sermayenin önündeki sınırların ortadan kalkmasına, ulaşım ve iletişimin baş döndürücü hızla gelişmesine, teknolojinin dünyanın her yerinde üretim ve pazarlamaya imkân vermesine yol açmıştır. Rol kuramı açısından dünyadaki bütünleşme ve küreselleşme eğilimleri dış ticaretin önemini aktörler düzeyinde son yıllarda arttırmıştır. Kuram, birincil olarak dış ticaret ile birbirinden uzak bölgelerdeki üretici ve tüketicilerin ticari kuracakları tezine dayanmaktadır. Bu doğrultuda ticari münasebetler her şeyden önce toplumlar arası karşılıklı bağımlılık ve benzeşme yaratmanın yanı sıra devletleri ve siyasi karar alıcıları bu yönde politikalar izlemeye yöneltmektedir. Bu durum uluslararası ilişkilere yansımakta artan münasebetler ise ülkeleri kendi içinde bir dönüşüme zorlamaktadır. Rol kuramı iktisadi anlamda uluslararası ticaretin taraflara getireceği faydalar üzerinde durulmaktadır. Bu minvalde Demirel'in Orta Asya Devletleri ile tesis ettiği dış ticareti ilişkilere yer verilecektir. Öncelikle Cumhurbaşkanı'nın bölgeye olan yaklaşımı dış ticaret verileri çerçevesinde masaya yatırılacaktır.

Tablo 17. Türkiye ve Orta Asya Devletleri Arasındaki Dış Ticaret (1993-2000)

Yıl	Ülke adı	İhracat Dolar	İthalat Dolar	Toplam İşlem Hacmi
1993	Kazakistan	67.838.446	43.740.884	111.579.330
	Türkmenistan	83.847.899	76.892.710	160.740.609
	Özbekistan	213.508.357	31.933.586	245.441.943
	Tacikistan	4.805.067	6.795.920	11.600.987
	Kırgızistan	17.044.434	3.470.388	20.514.822
	Toplam		387.044.204	162.833.488
1994	Kazakistan	131.803.079	32.305.224	164.108.303
	Türkmenistan	84.153.178	65.559.651	149.712.829
	Özbekistan	64.530.670	78.625.101	143.155.771
	Tacikistan	14.580.007	2.925.369	17.505.376
	Kırgızistan	16.972.493	4.294.832	21.267.325
	Toplam		312.039.426	183.710.177
1995	Kazakistan	150.774.834	86.631.487	237.406.321
	Türkmenistan	56.283.201	111.825.801	168.109.002
	Özbekistan	138.541.654	61.528.697	200.070.351

		Tacikistan	6.085.684	6.342.333	12.428.017
		Kırgızistan	38.156.446	5.512.752	43.669.198
	Toplam		389.841.819	271.841.070	661.682.889
1996		Kazakistan	164.068.048	100.595.245	264.663.293
		Türkmenistan	65.659.136	100.313.962	165.973.098
		Özbekistan	230.554.775	58.054.083	288.608.858
		Tacikistan	4.444.152	2.785.726	7.229.878
		Kırgızistan	47.100.265	5.878.718	52.978.983
		Toplam		511.826.376	267.627.734
1997		Kazakistan	210.577.801	165.285.250	375.863.051
		Türkmenistan	117.533.514	73.547.097	191.080.611
		Özbekistan	210.588.163	94.772.966	305.361.129
		Tacikistan	7.199.647	3.381.913	10.581.560
		Kırgızistan	49.432.764	7.555.800	56.988.564
		Toplam		595.331.889	344.543.026
1998		Kazakistan	214.306.776	253.668.028	467.974.804
		Türkmenistan	95.813.371	41.995.135	137.808.506
		Özbekistan	156.180.577	96.207.035	252.387.612
		Tacikistan	9.837.975	7.853.123	17.691.098
		Kırgızistan	41.515.649	6.772.812	48.288.461
		Toplam		517.654.348	406.496.133
1999		Kazakistan	96.595.591	295.911.002	392.506.593
		Türkmenistan	106.627.694	67.028.806	173.656.500
		Özbekistan	99.139.301	47.476.861	146.616.162
		Tacikistan	5.250.375	4.052.532	9.302.907
		Kırgızistan	23.198.342	2.779.482	25.977.824
		Toplam		330.811.303	417.248.683
2000		Kazakistan	118.701.179	346.375.953	465.077.132
		Türkmenistan	120.155.152	97.877.997	218.033.149
		Özbekistan	82.647.409	85.794.461	168.441.870
		Tacikistan	4.467.496	16.511.405	20.978.901
		Kırgızistan	20.572.202	2.349.517	22.921.719
		Toplam		346.543.438	548.909.333

Kaynak: Bilgi Edinme Kanununa istinaden Türkiye İstatistik Kurumu tarafından talep edilen bilgilere istinaden elde edilmiştir.

Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye'nin Kazakistan'a ihracat 1993-1998 yılları arasında sürekli olarak artış göstermiştir. Ancak 1995-2000 döneminde iki ülke arasındaki dış ticaretin ivme kazandığı göze çarpmaktadır. Özbekistan ile dış ticaret verileri çözümlendiğinde Türkiye ile ithalat ve ihracat rakamların siyasi konjonktüre göre dalgalanmalar yaşamaktadır. Demirel'in cumhurbaşkanlığının ilk yılında Türkmenistan ile ihracatı 83.847.899 dolar iken 1994

yılında küçük bir artış ile 84.153.178 dolara yükselmesinin karşın 1995 senesinde büyük bir düşüş baş göstermiştir. 1995 senesinden sonra 2000 yılına kadar sürekli artış olmuştur. Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde Kırgızistan ile yıllık ortalama 30.344 milyon dolar ihracat gerçekleşirken ithalatta ise bu rakam yaklaşık 4.793 milyon dolar olarak kayda geçmiştir. Gene ihracat ve ithalat açısından Tacikistan değerlendirildiğinde dış ticaret açısından bir dengenin kurulmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Demirel'in Orta Asya Devletleri ile Türkiye'nin arasındaki dış ticaret açısından nasıl bir rol oynadığına değinmek yerinde olacaktır.

Demirel, Niyazov'la 19 Haziran 1994 tarihinde Ankara'da bir araya gelmiştir. Demirel bu görüşmesinde dış ticaretin ikili ilişkilerde oynadığı önemi aşağıdaki ifadelerle vurgulamıştır:

“[...],2,5 sene zarfında, hiçbir iki ülke gösterilemez ki, ilişkilerinde bu kadar çok gelişme olsun. İki ülke arasında 40'a yakın anlaşma imzalanmıştır ve dış ticaret hacmi 1992'de 28 milyon dolar, 1993'te 160 milyon dolara çıkmıştır: yani 6 defaya yakın bir artış olmuştur. Dış ticaret Türkmenistan'ın uygar dünya ile tanışmasına, münasebetlerini artırmasına, uluslararası toplumla bütünleşmesine büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Türkmenistan'ın ekonomik kalkınmasına Türkiye çok büyük bir arzıyla katılmıştır. Devletler için kalkınmada öncelik artık dış ticarettir. Artık sermaye, malların ve iş gücünün sınırı kalmamıştır. Türk, 21 büyük Türk firması Türkmenistan'da keşif bedeli 250 milyon dolar olan projeleri yürütmektedir. Türkiye'nin Türkmenistan'a açmış bulunduğu 90 milyon dolarlık kredinin önemli bir kısmı kullanılmıştır. Bu dış ticaret rakamları ve yatırımlar Türkmen toprağında kardeşin izidir[...]⁴²⁸”

Demirel, 1 Temmuz 1999 tarihinde Akayev ile bir araya gelmiştir. Demirel Kırgızistan'da Türk firmalarınca gerçekleştirilen yatırımların toplam tutarının 350 milyon dolara ulaştığını ifade etmektedir. Gene Türk firmalarının yatırımları Kırgızistan'da toplam yabancı yatırımlar içindeki oranının yüzde otuzuna denk geldiğinin altını çizmiştir.⁴²⁹ Kırgızistan'da 1999 yılında hâlihazırda muhtelif

⁴²⁸ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P235. 1994.1.10100.1.

⁴²⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P631. 1999.1.1.3.

alanlarda faaliyet gösteren ve sayıları 400'e ulaşan Türk firmasının bulunduğu kayıtlardaki yerini almıştır. Demirel Türk sanayicileri ile görüşmeleri neticesinde iş insanlarının, Kırgızistan'da daha fazla ve büyük çaplı yatırımlar gerçekleştirmeye hazır ve istekli olduğunu mevkidaşına aktarmıştır.⁴³⁰ İki ülke arasındaki dış ticaretin bazı hukuksal ve toplumsal pürüzlerin çözümü ile daha da gelişeceğini savunmuştur.⁴³¹

Demirel bizzat Türkiye'nin ileri gelen iş adamları ile yaptığı görüşmelerde Orta Asya coğrafyasına yatırım yapmaya teşvik etmiştir. Örneğin, Demirel'in himayelerinde; Bülent Eczacıbaşı, Erkut Yücaoglu, Aydın Doğan, Erdoğan Demirören ve Mustafa Vehbi Koç, 29 Kasım 1999 tarihinde Türk Dünyasında yapılabilecek yatırımlara yönelik gayriresmi bir toplantı düzenlenmiştir. Demirel bu toplantıda Kırgızistan'da yaygın olan rüşvetin Türk yatırımcılarının faaliyetlerini etkileyen ciddi bir sorun olduğunun altını çizmiştir.⁴³² Türk iş adamlarının öncelikle bölge ülkelerine gıda ve tekstil ürünleri ihraç ettiklerini bildiren Cumhurbaşkanı, Kırgızistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin teşvik edilmesi amacıyla Türk Eximbank'ın bu ülkeye kısa ve orta vadeli kredi sağladığını ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı DEİK'ten aldığı bilgiye dayanarak Coca Cola, Xerox, Kodak, Motorola gibi firmaların franchising (bayilik) verileceğini aktarmıştır. Bu doğrultuda yukarıda anılan çokuluslu şirketlerin Bişkek'te temsilcilikler açacağını belirterek Türk girişimcilerin bu fırsatı değerlendirmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴³³ Tarım sektörünün, Kırgızistan'da ehemmiyetli ancak iyi örgütlenmemiş ve yeterince kaynak ayrılmamış bir alan olduğunu söyleyen Demirel, bu ülkede ıslah edilmiş tohum, gübre, tarım alet ve makineleri, depolama ve paketleme alanlarında yatırım fırsatları mevcut olduğunu vurgulamıştır. Kırgız Hükûmeti'nin bazalt fiberleri, sentetik elmas, sabit mıknatıslar, nitrit seramikleri, transformatör (dönüştürücü) üretimi gibi yeni teknoloji yatırımlarını destekleyeceğini anlatmıştır.⁴³⁴ Cumhurbaşkanı Türk-Kırgız İş Konseyi'nin iki ülke özel sektörünün ilişkilerini düzenlediğini belirterek toplantıya katılan iş adamlarının Bişkek'te faaliyet gösteren Demir-Uluslararası Bankası'na yatırım desteği vermelerini

⁴³⁰ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P631. 1999.1.1.21.

⁴³¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P631. 1999.1.1.27.

⁴³² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.27.

⁴³³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.29.

⁴³⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.32.

istemmiştir. Gene konuşasında Türkiye’de Kırgızistan sermayeli üç firma bulunduğunu dile getiren Demirel birlikte bu kuruluşların ilkinin 1995 yılında kurulduğunu dile getirmiştir. Anılan firmanın sermayesinin 200.000 dolar civarında olduğunu vurgulamıştır.⁴³⁵

Demirel bu toplantıda Türkmenistan’da Alman yatırımcıların başı çektikleri (24 bağlı ortaklık),bu ülkeyi ise sırasıyla; ABD, Rusya (19’ar şirket), İngiltere (16 şirket) ve Türkiye (12 şirket) gibi ülkelerin izlediğinin altını çizmiştir. Türkiye bu ülkede yabancı yatırımcılar arasında onuncu sırada yer almıştır. Türkmenistan Ticaret ve Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığına göre, yabancı yatırımcılar toplam 48 milyon dolarlık yatırım yapmışlardır. 50 milyon dolarlık yatırım da sözleşmeler kanalıyla gerçekleştirilmiş olduğunu ifade etmiştir. Demirel, Türkmenistan’daki Türk yatırımların küçük bir ülke olan Bermuda Adaları’ndan sonra gelmesine hayıflanmıştır.⁴³⁶

Demirel, Özbekistan’a yapılan doğrudan yabancı sermayenin1998 yılında, 400 milyon dolara ulaştığını ifade eden Demirel, Türkiye ile Özbekistan arasındaki inişli çıkışlı siyasal münasebetlere rağmen iyi bir dış ticaret hacmi yakalandığını belirtmiştir.⁴³⁷ Özbekistan’da en büyük yatırımcı devletler olan Türkiye ve ABD’yi, Güney Kore, Endonezya, İngiltere, Almanya ve Japonya takip etmiştir. Esasında Demirel, Özbekistan ile Türkiye arasında yaşanan ile siyasi çalkantıların iktisadi ve beşeri ilişkileri etkilediğinden mütevellit büyük üzüntü duymuştur. İkili ilişkilerin olması gereken düzeyi de aşağıdaki cümlelerde ifade etmiştir:

“[...]iki ülke arasında hava köprüsü kurulabilmeliydi: telefon ve faks haberleşmesi tesis edilebilmeliydi: Türk üniversitelerinde Özbek gençler okumalıydı: Türkiye kardeş Özbekistan’ın beşeri kalkınmasına bu ülkede okullar açarak katkıda bulunmalıydı: Türk müteşebbisleri kardeş

⁴³⁵ Bu kuruluşlar, tarım hizmetleri, hava taşımacılığı ve ticaret ile uğraşmaktadır. Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.34.

⁴³⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.37.

⁴³⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.41.

Özbekistan'da iş yapmalıydı ve bunu iki ülke de teşvik etmeliydiler[...].⁴³⁸

15 Mart 1999 tarihinde Kerimov'a yapılan suikast girişimi nedeniyle mevkidaşını ziyaret eden Demirel bu vesileyle Semerkant'ta Koç Holdingin yüzde elli ortaklığıyla 64 milyon dolara malolan minibüs ve kamyon üretimi yapan Samkoçauto Fabrikası'nın açılışını yapmıştır. Ayrıca Kerimov Koç Holding ile ortak bir leasing şirketi ve Arçelik ile 100 milyon buzdolabı fabrikası kurulmak amacıyla bir anlaşma imzalamıştır.⁴³⁹ Bu projelerin 100 milyon dolara mal olması öngörülmüştür. Gene Demirel bu ziyarette dış ticarete yaşanan gelişmeleri dile getirmiştir.

“[...]Bir defa daha açıklayım ki, 1992'de 75 milyon dolar civarında ticaret hacmi bulunan iki ülkenin, ticaret hacmi 1997'de 275 milyon dolara çıkmışsa ve bu 7-8 fabrika Özbekistan'da 1 milyar dolarlık yatırım yapmıştır. Bugün açtığınız fabrika gibi fabrikalar kurmuşsa, hem birçok fabrika kurmuşsa ve birçok inşaat yapmışsa, 1 milyar dolarlık inşaat yapmışsa, buna sıcak geçen bir dönemin eseri diyebiliriz[...].”⁴⁴⁰

7 Nisan 1999 tarihinde Ankara'ya gelen Tacikistan Dışişleri Bakanlığı yetkilisi ülkesinde, 1999 yılı itibariyle 23 Türk girişimcinin yatırım yaptığını söylemiştir.⁴⁴¹ Buna karşılık Demirel ise Türkiye'de dört adet Tacikistan sermayeli firmanın bulunduğunu ve bunların sermayesinin 310.700 dolara tekabül ettiğini zikretmiştir. Demirel, anılan şirketlerin ticaret, inşaat taahhüt ve gastronomi alanında işgal ettiklerini söylemiştir.⁴⁴²

Demirel'in Kazakistan ile ilgili arşiv kayıtlarında çok sayıda belge bulunmaktadır. Kazak yetkilerle 19 Şubat 1999 tarihinde bir araya gelen Demirel bu toplantılarda bir çok bilgiyi de paylaşmıştır. Demirel, Türk yatırımcıların bağımsızlığın ilk yıllarında gıda ve tekstil ihraç ettiklerini ve 1992 senesinde 19 milyon dolar olan ihracatın, 1998 yılında 212 milyon dolara yükseldiğini ifade etmiştir.⁴⁴³

⁴³⁸ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.43.

⁴³⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78. 29.11. 1999.1.1.48.

⁴⁴⁰ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R178. 29.11. 1999.1.1.

⁴⁴¹ Arşivde Tacik yetkilinin ismi ya da kişisel bilgisi yer almamaktadır. Aynı yerde.

⁴⁴² Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R178. 29.11. 1999.1.3.

⁴⁴³ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P108.. 1999.1.101.

Demirel, 30 Ekim 1999 tarihinde Avrasya Forumu açılış konuşmasını gerçekleştirmiştir. Bu konuşmada Kazakistan ile ihracat kalemlerinin çeşitlendiğini işaret etmekle beraber kimya endüstrisi ürünleri, elektrikli ve elektronik aletler de eklendiğini duyurmuştur. Demirel, Kazakistan ve Türkiye münasebetlerinin tesis edildiği ilk yıllarda Eximbank'ın iki devlet arasında ticareti teşvik etmek amacıyla kısa ve orta vadeli ihracat kredisi verildiğinin altını çizmiştir.⁴⁴⁴ Demirel, Türkiye'de on dört adet Kazakistan sermayeli firma bulunduğunu dile getirmiştir. 1993 yılında kurulan şirketlerin ağırlıklı olarak olup, inşaat, gastronomi, otel-pansiyon işletmeciliği, hava taşımacılığı ve diğer alanlarda faaliyetlerde bulunduğunu vurgulamıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P108.. 1999.1.102.

⁴⁴⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P108.. 1999.1.104.

6. Süleyman Demirel'in Orta Asya Devletlerine Yönelik Kültür, Sanat ve Eğitim Politikası

Bu bölümde Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik kültür, sanat ve eğitim alanlarında izlemiş olduğu politikalar ve bu alanlarda ilişkilerin gelişmesine sunduğu katkılar masaya yatırılmaktadır. Bu bölümde öncelikle Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları kapsamlı bir şekilde çözümlenecektir. Ardından liderin coğrafyaya yönelik eğitim siyaseti ve Büyük Öğrenci Politikası irdelenmektedir. Bölümün son başlığında ise Demirel'in Orta Asya'ya yönelik kültür ve dil politikaları kaleme alınmıştır.

6.1. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları

“Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları” Alparslan Türkeş'in hayata geçirmeyi başardığı en önemli projelerden biri olarak tarihteki yerini almıştır. Bu kurultayların amacı Türk devlet ve toplulukları arasında teşriki mesai, dostluk ve kardeşlik bağlarını geliştirmektir.⁴⁴⁶ 21-23 Mart 1993 tarihinde Antalya'da gerçekleştirilen ilk kurultaydan önce perde arkasında Demirel'in gayretleri onun Türk Dünyasına büyük önem verdiğini ortaya koymaktadır. Türkeş ile Demirel kurultay öncesinde birçok defa bir araya gelerek etkinlik hakkında görüşmelerde bulunmuşlardır. Bu görüşmelerde konuşulan konuların bir çoğu basına yansımış olsada bu görüşmelerin gün yüzüne çıkmayan bölümleri de olmuştur.⁴⁴⁷ Bu görüşmelerin daha önce kullanılmamış olan veriler ışığı bağlamında Demirel'in bu kurultaylarda konuşmaları çözümlenmiştir.

İlk kurultaya dönemin Cumhurbaşkanı Özal'ın davete icabet edip etmeyeceği meçhuldür. Bunun nedeni Cumhurbaşkanı ile Türkeş arasında yatan husumetleri de göz önünde tutmak gereklidir. Ayrıca Özal, bu kurultayın MHP'nin gövde gösterisine dönüşeceğinden endişelenmiştir. Türkeş dönemin Başbakanı Demirel'e bu durumu aktarmış ve gerekirse şahsının kurultaya katılmayacağını dile getirmiştir. Başbakan da

⁴⁴⁶ Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Levent Yayıncılık, Ankara 1993, s.1.

⁴⁴⁷ Demirel, Tercüman Gazetesi, 11 Mart 1993, s.1.

Türkeş'e, Özal'ı kurultaya getireceği sözünü vermiştir.⁴⁴⁸ Bir kısmı devlet bütçesi tarafından karşılanan Kurultay'da ödenek yetmeyince Türkeş ile Demirel tekrar görüşmüşlerdir.⁴⁴⁹ Demirel ödenek konusunda kardeşi Şevket Demirel'den finansal destek sağlamayı başarmıştır.⁴⁵⁰ Türkeş, kurultaylara en yüksek seviyede katılımı önemsemektedir. İlk kurultay için Demirel ile tekrar iletişime geçmiştir. Türkeş, kurultayların kurumsal bir kimlik kazanabilmesi için yürütmenin başı olan başbakanın, Türk liderleri davet etmesini önemli bulmaktadır.⁴⁵¹ Gene Türkeş, üçüncü kurultay öncesi Cumhurbaşkanlığı makamında bulunan Demirel'e, Başbakan Tansu Çiller'in gerek Orta Asya politikasına gerekse de gerçekleşecek etkinliğe yeterli ilgiyi göstermediğini söylemiştir.⁴⁵² Türkeş ile Demirel beşinci kurultaydan sonra artık etkinliğin farklı Türk dünyası şehirlerinde gerçekleşmesinin ve bu sayede uluslararası bir boyut kazandırılması gerektiğinin zamanı geldiğini kararlaştırmışlardır.⁴⁵³ Bu kısa perde arkasının ardından anılan etkinkliklerde Demirel'in konuşmalarını incelemek önem arz etmektedir.

Antalya'da gerçekleştirilen Kurultay'da Başbakan Demirel öncelikle söz konusu toplantıyı 200 yıl gecikmiş bir buluşma olarak nitelemiştir. Demirel Orta Asya ülkelerinin dillerini, dinlerini, kültürlerini, inançlarını, geleneklerini ve göreneklerini kaybetmediklerinin altını çizerek, Nevruz'un Türk Dünyası açısından önemine değinmiştir.⁴⁵⁴ Demirel burada yaptığı konuşmada Rusya'nın önemini ve bölgedeki Türk varlığını kendine has üslubuyla aşağıdaki cümlelerle ifade etmiştir:

“[...]Sovyet İmparatorluğu 1990 yılının başında çöktü ve dağıldı. Kendi kendine dağıldı. Dikkat edin, kimse dağıtmadı, kendi kendine dağıldı. Bu çok iri, çok uluslu, hemen hemen son imparatorluktu ve dünya nüfusunun yüzde 35'ini hegemonyası altına almış bir ideolojiye, komünizm, marksizm

⁴⁴⁸ Cengiz, Çandar, a.g.e., ss. 537-538.

⁴⁴⁹ Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 7 Ocak 1993, Belge No:151811/001/1/02.

⁴⁵⁰ Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 20 Aralık 1992, Belge No:125211/081/1/001.

⁴⁵¹ Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 11 Ocak 1993, Belge No:079-4001-001.

⁴⁵² Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 24 Haziran 1995, Belge No: 108-001.003.

⁴⁵³ Aynı yerde.

⁴⁵⁴ Türk Devlet ve Topulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, a.g.e., s. 44.

ideolojisine dayanmaktaydı. Bizim milletimiz, hepimizin mensup olduğu büyük millet, bu büyük ulu ağaç, hepimiz onun dallarıyız, 11 milyon kilometre karelik saha içerisinde, yani Avrupa'nın iki misli büyüklükte bir saha içerisinde geçen 2200 sene zarfında -bilinebildiği kadar- imparatorluklar kurmuştur, devletler kurmuştur. Bu devletlerin hepsi bizimdir. Göktürk'ten Altınordu'ya, Altınordu'dan Kırım'a, Kazan'a, oradan Osmanlı'ya kadar hepsi bizimdi, ama[...] Bir gün geldi ki, Türk ulusunun çocuklarının kurduğu devlet sayısı bire indi ve bu sadece Türkiye Cumhuriyeti Devleti idi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu Anadolu kıtasında Türklüğün zaferini alkışlamak için yıllarca bekledi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ay yıldızlı bayrağı ile bütün Türkler'in, bütün Türk Dünyasının sesi oldu, temsilcisi oldu[...]"⁴⁵⁵

Demirel konuşmasında, 21'inci yüzyılın Türk ve Türk Dünyası açısından yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda Avrasya ve Türk Dünyasının önemine dikkat çeken Demirel Türk Dünyasında çekinilmemesi gerektiğini, bilâkis dünyanın küresel barışının garantisi olduğunu aşağıdaki şekilde vurgulamıştır:

"[...]Türk Dünyası, sanıyorum ki; asrın en önemli hadiselerinden biridir. Adriyatik'ten Çin Seddine kadar olan bu büyük coğrafya parçasında yeni bir kıta oluşmuştur. Bu kıtanın adı Avrasya'dır ve Avrasya'nın manası Türk Dünyası'dır[...]Bu toplantıda, Adriyatik'ten Çin Seddine kadar Türk Dünyası dediğimiz zaman, bundan kimse rahatsız olmamalı. Çünkü, bu topluluk aslında bölgede, Avrupa'da ve dünyada barış kantarının topu olacaktır. Bu topluluk ne kadar birbirleriyle iyi münasebetler içinde olursa, ne kadar iş birliği içerisinde olursa bu başkalarına husumet için değil, aksine buldukları bölgede husumetleri kaldırmak için faydalı olacaktır. Biz biliyoruz ki, husumetin sonu yoktur. Husumetin sonu olsaydı bir yere gelinirdi. Dünyanın yeni açılımında, yeni bir dünya kuruluşunda bu büyük topluluk, büyük Türk Topluluğu barışın hizmetkârıdır, barışın hizmetindedir. Biz biliyoruz ki, düşmanlıklardan, husumetlerden bir netice çıkmıyor[...]"⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ A.g.e., s. 45.

⁴⁵⁶ A.g.e., ss. 46-47.

ifadeleri ile anılan coğrafyanın mühimliğine değinmektedir. Demirel konuşmasında ticaret, iletişim ve bölgede kalıcı barışın sağlanması ile ilişkilerin pekişeceği tezini ileri sürmektedir. Demirel bu çerçevede söylevini aşağıdaki gibi sürdürmektedir:

“[...]Benim isteğim odur ki, demek istediğim odur ki, evet azadlık kazanılmıştır, ama önemli sorunlar vardır. Birbirimizi daha iyi tanımaya, 100 senenin, 200 senenin ayıramadığı kardeşler olarak birbirimize daha yaklaşılmaya ve müşterek mirasımız olan değerlerimizi yüceltmeye mecburuz, ama birbirimizi anlamamız lâzım. Onun içindir ki, bir telekomünikasyon sistemi kurulmuştur. Bugün, telefonu kaldırdığımız zaman Alma-Ata ile görüşmek mümkündür ve Türkiye'de bugün bu ülkelerden 10 bin tane çocuklar gelmiştir. Bu çocuklar, Anadolu Türkleri'nin, yani bizim çocuklarımızdır. Bunlar Türkiye'nin okullarında okumaktadırlar. Bugün için ve nihayet Türkiye'nin denizlere indirdiği 70 bin tonluk gemilerden birisinin adı Alma-Ata'dır, birisinin adı da Taşkent'tir. Ondan sonra Aşkabat gelecek, Bişkek gelecek ve Bakü zaten her yerde yazılıdır[...] Diliyoruz ki, Kafkasya'daki bu durum biter; Kafkasya'da barış hakim olur. Kafkasya'da barış hakim olursa Kars'tan Bakü'ye 700 kilometre, ama Kars'tan Ankara'ya 1200 kilometre. Yani, Ankara'dan Kars'a varıncaya kadar Kars'tan Türkmenistan'a varmak mümkün. İşte, bizi ayıran önemli mesele bu. Yani, birbirimize gidebilmemiz, gelebilmemiz, geçebilmemiz lazım. Bunu fevkalâde önemsiyorum[...]”⁴⁵⁷

Konuşmasının önemli kısmını ortak kültür mevzusuna ayırmıştır. Liderin kültür ve özelinde alfabe hakkında yaptığı açıklamalarına kulak verilecek olursa Cumhurbaşkanının önemli tespitler yaptığı anlaşılmaktadır:

“[...]Türk Dünyasını parçalamışlardır, bölmüşlerdir. Bölmenin en kolay yolu kültürle başlar. Evet, kültürümüzü muhafaza ediyoruz, yalnız birbirimizi anlayacak şekilde değil; yani birbirimizi anlamayacak şekilde birbirimizden koparılmışlardır. Hazinelerimizden koparılmışlardır. Bu,

⁴⁵⁷ A.g.e., s. 49.

Latin karakterlerine dayanan Türk Alfabeti meselesidir. Binaenaleyh, bu Latin karakterine dayanan Türk Alfabeti, artık bugün Latin karakterleri bilgisayarın, ticaretin, uluslararası muhaberenin, yani dünyanın kullandığı bir alet haline gelmiştir. Vaktiyle Türk Dünyası bu Latin karakterine dayanan alfabeyle bir süre kullanmıştır; ama, sonra bu ortadan kaldırılmış yerine Kiril Alfabeti getirilmiştir. Kiril Alfabetesine baktığımız zaman ne sizin bizi, ne de bizim sizi anlamamız mümkün değil. Binaenaleyh, bu kurultayın tartışacağı en önemli işlerden birisi, bu iş birliği kurultayı, kardeşlik, dostluk kurultayı, alfabe olayıdır. Binaenaleyh, alfabe bizi birbirimize bağlayacak olan en önemli araçtır. Alfabe olayında, bir Türk alfabeti olayında varacağımız karar birbirimizin gazetelerini okumayı, birbirlerimizin kitaplarını okumayı, birbirlerimizin mektuplarını okumayı imkân dahilinde getirecektir[...]"⁴⁵⁸

İkinci kurultay Cumhurbaşkanı Demirel'in ev sahipliğinde 20-23 Ekim 1994 tarihinde İzmir'de gerçekleşmiştir. Etkinliğe Orta Asya Devletleri ve Özerk Türk Cumhuriyetlerinden çok sayıda temsilci katılmıştır. Demirel açılış konuşmasında Türk topluluklarının 11.000.000 kilometrekareye yayılmış ve 200.000.000 nüfusa sahip oldukça önemli bir güce sahip olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵⁹ Demirel ilk kurultayda olduğu gibi gene "Adriyatik'ten Çin Seddine Büyük Türk Dünyası" vurgusunu yapmıştır. Demirel Kurultay'da ortak kökenlerin ve kardeşliğin önemine aşağıdaki satırlarda dile getirmiştir:

"[...]ben burada kimseye cevap verme, kimseyle polemige girme gibi bir durum ihdas etmek istemiyorum ve kendi işgal ettiğim mevkiin, makamın nezaketi de buna pek müsait değildir. Yalnız, bu Kurultaya iştirak eden değerli delegelerin nefes almak gibi, su içmek gibi hakları var. O hakları da nefes almak ve su içmekten sonra, kendi kökenlerini bilme ve kendi kökenlerinden olan diğer insanlar kucaklaşma hakkıdır[...]Dili bir, inançları birçok kere, çok az farkla inançları bir, ataları bir, ninnileri bir, masalları bir, destanları bir, âdetleri bir, görenekleri bir, yüzyıllarca ayrı kalmış olmalarına rağmen adları olan insanlara, eğer kardeş

⁴⁵⁸ A.g.e., ss. 50-51.

⁴⁵⁹ İkinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 20-23 Ekim 1994, İzmir Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, İkinci Baskı, Levent Yayıncılık, Ankara 1996, s.27.

denmeyecekse, kime denecek kardeş? Kardeş kim? Bu insanların kardeşliğini reddetmek mümkün değil; çünkü bu topluluklar manevî mimarlarında birdir ve bu manevî mimarlara hepsi birden sarılmıştır[...]"⁴⁶⁰

Demirel'in birinci kurultayda olduğu gibi dil konusuna bu etkinlikte de özel bir anlam yüklediği göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Demirel'in sözlerine kulak verilecek olursa:

"[...]Türk dilli kavimler, Türk dilli halklar deniyor. Pek çok müşteri olan bu insanların tek ortak yanı dahi kâfi; Türk dilli olmaları kâfi. Yüzerce sene birbirinden kopmuş bulunan bu insanların, büyük bir coşkuyla, her vesilede bir araya gelmeleri ve birbirleriyle kucaklaşmaları, bugünün meydana getirdiği bu durum değil. Nehrin önü tıkanmış, arkasında su birikmiş; nihayet üç-dört sene önce kapaklar açılmış. Bu coşku, aynen o kapaklar açıldığı zaman, suyun nehrin içerisine gürül gürül akması gibi bir coşkudur[...]"⁴⁶¹

Demirel konuşmasını kimlik üzerinden sürdürmüş ve Türk halkların zaten ortak kimliklerinin olduğunu dillendirmiştir. Demirel bu kurultayda ortak tarih, köken ve kültür mevzusuna daha fazla yer vermiştir. Lider tarih konusunda Türk toplumuna mal olan Hoca Ahmet Yesevî, Ali Şir Nevaî, Mahdum Kulu Farağı, Fuzulî, Hacı Bektaşî Veli ve Mevlana gibi şahsiyetlerin birleştirici rolüne atıfta bulunmuştur. Müşeterek Türk tarihinin "dünya barışına hizmet" edeceğini vurgulamıştır.⁴⁶² Demirel'in bu nutkunda, dış ticaret ve ulaşım gibi iktisadi konulara değinmediği gözlerden kaçmamıştır.

Üçüncü kurultay yine İzmir'de 30 Eylül- 2 Ekim 1995 tarihleri arasında Demirel'in himayesinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda üçüncü kurultayın aynı coşku ve heyecan ile gerçekleşmediğini dile getirmek yerinde olacaktır. Demirel ikinci konuşmasında dile getirdiği şahsiyetleri bu nutkunda da zikretmektedir:

"[...] Kurultayın hedefi gayet sarıh. Gerçi biz ne kadar söylesek bunun hedefi dostluk, kardeşlik, işbirliğidir diye. İşkilli olanların bundan anlam çıkarmamaları mümkün değildir. Anamlar çıkarırlar. Yalnız

⁴⁶⁰ A.g.e., s.28.

⁴⁶¹ A.g.e., s. 28-29.

⁴⁶² A.g.e., s.30-31.

açıklıkla ifade edeyim ki, biz, bizim mensup olduğumuz büyük millet, insanlık idealinin aşığı bir millettir. Ve burada toplanan insanlar, Türkçe konuşan halklar, Türk Toplulukları, Türk Devletleri dediğimiz bu büyük topluluğun büyük bir coğrafyaya ve nüfusa sahip olduğunu kimse inkâr edemez. Bu bir gerçek. Yani benim herkese tavsiyem bu gerçekten bir hareket edin bakalım nereye varacaksınız? Bu gerçeği unutursanız o zaman değişen dünya dediğimiz şeyin aldatmaca olduğu ortaya çıkar. Bu aldatmaca değildir. Değişen dünya olayı gerçektir. Bu kansız kavgasız olmuştur. Kimse Sovyet İmparatorluğunun içinde oynamamış, çağ bu imparatorluğu dağıtmıştır. Tarihte ilk defa kansız kavgasız dağılan bir imparatorluktur. Aslında Türk Dünyası dediğimiz olayın tepesi buydu. Yani tepesinde oturan Sovyetler Birliği'ydi. Efendim SSCB içinde bu topluluklar yer almıştı. Devlettiler. Doğrudur. O nizam içerisinde. Ben kimseyi rahatsız etmek istemiyorum. Yalnız ben Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin başyım. Ne kadar dikkatle konuşmak istesem dahi, tarihi ben örtbas edemem[...]"⁴⁶³

Demirel, Orta Asya Devletlerinin bağımsızlıklarını sürdürmelerinin önemine vurgu yapmıştır. Demirel'in tabiri caizse diline pelesenk etmiş olduğu "Adriyatik'ten Çin Seddine" ifadeleri bu konuşmasında önemli bir yer tutmaktadır:

"[...] geçen dört sene zarfında bir defa Başbakan olarak, üç defa Cumhurbaşkanı olarak Orta Asya'nın çeşitli bölgelerine gittim. Moğolistan'daki Göktürk Abideleri'nden başlayarak Orta Asya'nın hemen hemen her köşesini gördüm. Aslında bizim ata yurdumuz olan bu coğrafya parçası şahsen ben ve benimle beraber olan arkadaşlarımı teshir etmiştir, büyülemiştir. Ve biz tabii yüz sene bu bölgelere kapalı bir ülkeyiz. Biz Batıyı biliriz. Batı ülkelerini biliriz. Onların çok güzel yerleri vardır. Ama bu Asya dediğimiz kıtanın içerisinde, bilhassa bizim ata yurdumuz dediğimiz kıtanın içerisinde bulunduğumuz yerin 12 bin km. ilerdeki orman vadisindeki varlıklardan başlayarak Bişkek'te, Taşkent'te, Almatı'da, Aşkabat'ta ve diğer Orta Asya şehirlerinde gördüğümüz manzara bizi sihirlemiştir. İnsanlar bizi sihirlemiştir. Ve Orta Asya'nın en

⁴⁶³ Üçüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 30 Eylül-2 Ekim 1995, İzmir, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları, İkinci Baskı, Yücel Ofset, Ankara 1997, s. 30.

üçü köşesinde çadırda gördüğümüz sıcaklığı, muhabbeti sevgiyi anlatmak mümkün değil. Onu tatmak lâzım iken bunu söylüyorum. Şunun için söylüyorum. Bu büyük topluluğun yeniden toparlanması zor değil. Birbirimizi anlamakta zorluk çekmeyeceğiz. Birbirimizi kucaklamakta zorluk çekmeyeceğiz. Yalnız burada şunu söylüyorum ki, insanlar birbirinden ayrı kalsa, kardeş kardeşten ayrı kalsa birbirini unutuyor. Yabancılaşıyor birbirine. Şimdi şunu ifade etmek istiyorum ki, biz birbirimize daha çok yaklaşmaya, birbirimizi daha iyi tamamlamaya ve birbirimiz aleyhine yapılabilecek bir takım yanlış propagandalara daha iyi karşı çıkma- ya ve bu birlikten rahatsız olanların meydana getireceği sıkıntıları beraberce göğüslemeye mecburuz. Yani diyorum ki birbirimizi daha çok tanıyalım. İlim adamlarımıza çok iş düşüyor. Medyamıza çok iş düşüyor. Gazetelerimize, televizyonlarımıza, meslek kuruluşlarımıza çok iş düşüyor. Senede bir defa bir çok defa gidip gelmemiz gerekiyor[...]"⁴⁶⁴

Dördüncü kurultay 24-26 Mart 1996 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleşmiştir. Türkiye'nin iç siyasi dalgalanmaları bu etkinliğe gölge düşürmüştür. Türk matbuatında diğer üç etkinliğin aksine daha az yer bulmuştur. Ayrıca Türk dünyasından katılan karar alıcıların sayısında ciddi oranda bir azalma olmuştur. Yine bu minvalde dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Mesut Yılmaz'ın etkinliğe katılmaması önemli bir eksikli olarak belirmiştir. Demirel'in bu kurultayda öncekilere nazaran yavan bir konuşma gerçekleştirmiş ve nutkunu oldukça kısa tuttuğu açıktır. Cumhurbaşkanı âdeta diğer üç etkinliklerdeki nutkunu özetler bir konuşma ile konuklara seslenmiştir. Diğer konuşmalarından farklı olarak eğitim konusunu aşağıdaki şekilde dile getirmiştir.

"[...]Binaenaleyh, görüyorsunuz ki, geçen dört sene içerisinde, çok önemli bir gelişme olmuştur. Ayrıca, bir asırdan fazla birbirlerinden ayrı kalmış bulunan kardeş halklar, onların evvela entelektüelleri, aydınları, ak sakalları, böylece gelişmeye devam edecektir. Diğer taraftan, Türkiye Kazakistan bir araya gelerek, Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Ulu kişi ve bütün Türk Dünyasının ulu kişi saydığı Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesinin bulunduğu Türkistan şehrinde bir Kazak-Türk Uluslararası Üniversitesi

⁴⁶⁴ A.g.e., s.32.

kurulması kararlaştırılmış ve bu üniversite eğitime başlamıştır. Üniversitenin birinci bölümünün, 10 milyon dolarlık kısmının inşaatını Türkiye üstlenmiş ve geçen sene, bu inşaatın temeli, tarafımdan, Kazakistan adına ise Cumhurbaşkanı kardeşim Nazarbayev tarafından atılmıştır. Kırgızistan’da, bir Türk-Kırgız Üniversitesinin kurulmasına da başlanmış ve geçen sene, yine, biraderim Cumhurbaşkanı Akayev’le birlikte bu üniversitenin açılışı yapılmıştır[...]⁴⁶⁵

Yukarıdaki ifadeler ile bölgede Türkiye’nin ortaklığıyla kurulan üniversitelerin altı çizilmektedir. Demirel bu nutkunu Büyük Öğrenci Projesi’ne atıfta bulunarak bitirmiştir.⁴⁶⁶

Kurultay 11-13 Nisan 1997 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilmiştir. Demirel’de açılış konuşmasına Türkeş’i yad etmiş ve ağırlıklı olarak nutkunda ticari iş birliği ve eğitim alanında durmuştur. Bu minvalde Demirel, Türkiye ve bölge ülkeleri arasında iş birliğinin gelişimini aşağıdaki şekilde vurgulamıştır:

“[...]Çok güzel bir işbirliği içerisindeyiz. Evvelâ, bağımsızlıklarını kazanmış bulunan topluluklar, bu beş sene içerisinde, dünyadaki bütün kurumların üyesi olmuşlardır. Birleşmiş Milletler’den başlayarak, Avrupa’daki kurumlara kadar hepsinin üyesi olmuşlardır. Burada Türkiye çok önemli bir rol oynamıştır. Sonra, Türkiye, bu kardeş ülkelerin, kardeş devletlerin, kardeş halkların dünyaya açılan penceresi haline gelmiştir. Sonra, bugün 114 tane hava şirketi, İstanbul’dan Orta Asya’ya geçmektedir. Yani, bu ülkelerin dünyayla olan irtibatları, Türkiye üzerinden olmaya başlamıştır ve nihayet, Orta Asya’nın imar ve inşasında, Türk inşa gücü, Türk işadamları ellerini kollarını sıvamışlar, Aşkabat’ın imarına, Taşkent’in imarına, Bişkek’in imarına, Almatı’nın imarına, Bakü’nün imarına koyulmuşlardır. Beş sene içerisinde meydana getirilen eserler, gerçekten Türkiye ile bu kardeş ülkelerin iş birliğinin fevkalade güzel örnekleridir[...]⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Dördüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 24-26 Mart 1996, Ankara, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Yücel Ofset, Ankara 1997, ss. 28-29.

⁴⁶⁶ A.g.e., s. 29.

⁴⁶⁷ Beşinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 11- 13 Nisan 1997, Ankara, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Işık Matbası, Ankara 1998, s.19.

Demirel konuşmasında üniversitelerin kuruluş sürecinde ülkesinin ve kendisinin yaptıklarını aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

“[...]Hoca Ahmet Yesevi Kazak Türk Uluslararası Üniversitesi'nin bugün 18 bin öğrencisi vardır. Bu üniversite inşa edilmektedir. Üniversitenin bazı bloklarının temeli tarafımdan atılmıştır ve Kırgızistan'da Manas Üniversitesi açılmıştır. Manas Üniversitesi'nin Kanunu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden geçmiş, bu sene de külliyetli bir para bu üniversitenin inşası için ayrılmıştır. Orta Asya'nın, Ata yurdumuz olan Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde, Türkiye'nin birçok eğitim kurumları kurulmuştur[...].”⁴⁶⁸

Altıncı Kurultay 20-23 Mart 1998 tarihleri arasında Bursa'da gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıya Orta Asya Devletlerinin üst düzey yetkilileri düşük düzeyde katılmışlardır. Demirel burada yaptığı konuşmada sadece teşekkür etmekle yetinmiştir.⁴⁶⁹ Yedinci Kurultay 2-4 Temmuz 1999 tarihleri arasında Pamukkale'de gerçekleştirilmiştir. Demirel'in sönük geçen kurultayda yaptığı konuşma bir teşekkür mahiyetinde olmuştur.⁴⁷⁰ Demirel'in cumhurbaşkanı sıfatıyla katıldığı son etkinlik 24-26 Mart 2000 tarihleri arasında Samsun'da düzenlenen sekinci kurultay olmuştur. Liderin oldukça kapsamlı sayılabilecek konuşması özü itibarıyla geçmiş yıllarda yapmış olduğu nutukların bir hülasası niteliğindedir.⁴⁷¹ Demirel cumhurbaşkanlığı sonrasında 21-23 Aralık 2001 tarihleri arasında İstanbul'da yapılan dokuzuncu kurultaya onur konuğu olarak son kez katılmıştır.⁴⁷² Demirel yaptığı uzun konuşmada aslında Cumhurbaşkanlığı döneminin bir bilançosunu çıkarmıştır. Öncelikle Demirel bu konuşmada ortak köklerin üzerinde aşağıdaki cümlelerle durmuştur:

“[...] 21 boy Türk Dünyasını teşkil eder. Ancak bu 21 boyun hepsi büyük bir ulu çınarın birer dalıdır. Bunların hepsi aynı kökten, aynı ağaçtan güç ve kudret almaktadır. Yani evvelce bunu kabul edeceğiz, kardeşlik olayını, evvela hepimizin Türk olduğunu kabul edeceğiz. İster Anadolu Türk'ü

⁴⁶⁸ A.g.e., ss. 19-20.

⁴⁶⁹ Altıncı Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 20-23 Mart 1998, Bursa, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Emre Ofset, Ankara 1999, ss. 33-34.

⁴⁷⁰ Yedinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 2-4 Temmuz 1999, Denizli Pamukkale, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, İnkansa Ofset, Ankara 2000, ss.31-32.

⁴⁷¹ Sekizinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 24-26 Mart 2000, Samsun, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Poyraz Ofset, Ankara 2001, ss. 50-54.

⁴⁷² Dokuzuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 21-23 Aralık 2001, İstanbul, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, İnkansa Ofset, Ankara 2006, ss. 25-33.

olsun, ister Özbek olsun, ister Kazak olsun, ister Azeri Türkleri olsun, ister Türkmen olsun, ister Kırgız olsun, isterseniz bugün bağımsızlıklarına kavuşmamış çeşitli Türk boyları olsun, ama evvela kökü kabul edeceğiz ve bu kökü kabul ederken hiçbir endişemiz de olmayacak. Nihayet insanın anasından, babasından şikâyetçi olduğu olur mu? Anası babası olmayan kişi yani nesebi gayr-ı sahih kişi olur mu, milletler de böyle, evet bu boya ait bir büyük milletin çocuklarıyız, aynı kökten geliyoruz, evvela bunu kabul edeceğiz[...]⁴⁷³

Gene lider bağımsızlıklarının onuncu yılını idrak eden olan Orta Asya Devletlerinin genel bir manzarasını çizerek bazı tespit ve tavsiyelerde bulunmuştur:

“[...]başarısız değiliz. Dünyanın dikkatini çektik. Bu bölge yeniden ‘Büyük Oyunun’ sahnesi olmamalıdır. Bölgedeki yönetici arkadaşlarımıza, kardeşlerimize, parlamentolarına en önemli işin ayakta durabilme olduğunu anlatmaya çalıştık. Bunca sene eziyetten sonra ayakta durmayı tehlikeye düşürecek hiçbir şeyi kimse savunamaz. Bu ülkeler bağımsızlıklarını koruyabilmeli. Azatlık, her lehçede ayrı ayrı ifade edilebilir öyleki bu ayakta durabilmektir. Yani üstüne basa basa tekrar söylüyorum; 10 sene evvel Azerbaycan Parlâmentosunda, 10 sene evvel Kazakistan Parlâmentosunda, Kırgızistan Parlâmentosunda, Özbekistan Parlâmentosunda, Türkmenistan Parlâmentosunda herkese söylediğim şey, ‘Önemli olan bugünlerin değerini iyi bilin!’ On yılda nereden nereye geldik? On sene milletlerin hayatında çok kısa bir süredir. Daha 10 yıl önce totaliter rejimler altında, kapalı ekonomiler olarak yaşayan Türk Devletlerine bugün dünyanın her yerinden ulaşılabilir. Orta Asya'nın ne olduğunu hiç bilmeyen birçok ülke bugün bilmektedir. Türkiye'nin burada çok büyük rolü var, hiç kimse bunu inkâr edemez. Bu dünyayı tanıdı, bu dünyaya geldi, girdi. Uluslararası sermaye bu ülkelerin geleceğine yatırım yapmaktadır. İnternet sayesinde bu ülkelerin insanları fiberoptik ağlarla dünyayla bağlantı halindedir. On yıl önceki iş birliği, bu ülkeler için başkasının hegemonyası altında olmak anlamına gelmekteydi. Çünkü öyle görünmüş, yani bu bölgeleri hegemonyası altına alanlar, ‘Sizi

⁴⁷³ A.g.e., s. 27.

hegemonyamızın altına alıyoruz' değil, 'Sizle iş birliği yapıyoruz' diye gelmişler[...]"⁴⁷⁴

Demirel konuşmasında Kerimov'la bir anısını anlatırken, kendine has üslubuyla Orta Asya doğal kaynaklarını işletmenin önemi üzerine durmuştur:

"[...] Kerimov, beni (Özbek) darphanesine götürdü, hazinesinde dedi ki, bu altınlar bu sene bizim altınlarımız 60 ton, yani çıkan altınlar artık bizim. Bana bir tanesini kaldırı dedi, ben bir külçe aldım, zor kalkıyor. Oniki kiloymuş bir tanesi. Tabii, kaldıramadım. Yani bir elimle kalkmadı. "Kaldırsaydın senindi bu altın", dedi. (Alkışlar). Neticede ben ona dedim ki, sen 60 ton kaldırmışsın senin olmuş, ben onun farkında olamadım dedim. Evet, Avrasya'nın doğal kaynakları yeraltındayken neye yarar veya başkaları alıp götürürken neye yarar? Petrol kaynakları, gaz kaynakları, maden kaynakları eğer bunlar işletilmiyorsa veya millî ekonomiye dahil olmuyorsa, her ikisi de o ülkenin halkını zenginleştirmeye yardımcı olmaz. Zenginleşme her kaynaktan faydalanmayla olur. Petrolünüzde vardır, gazınızda vardır, altınınız da vardır. Üstünde oturursunuz. Zengin kaynakların ayağı çıplak, fakir bekçileri olursunuz. İşte buradan çıkabilmesi için bölgenin her tarafındaki kaynakların o ülkenin halklarının millî menfaatlerine uygun bir şekilde işletilmesi lâzım, bu teknolojidir, sermayedir, pazardır. İşte Türkiye'nin yapmak istediği şey, bu imkânların işletilmesine yardımcı olmaktır. Ancak millî gelirler böyle yükselir, millî gelirin yükselmesi önümüzdeki yılların şartlarındandır. 21'inci yüzyıl büyük dönüşümlere sahne olacaktır, bu dünyayı en iyi şekilde hazırlamak durumundayız hep beraber[...]"⁴⁷⁵

Demirel'in cumhurbaşkanlığı sonrasında devlet erkânını bu etkinliğe ilgi göstermemiştir. Bu minvalde söz konusu kurultayların 10'uncusu 2006, 11'incisi ise 2007 senesinde son kez yapılmıştır. Bu iki kurultaylarda tabiri caizse bu toplantılar için elini taşını altına koymuş olan Demirel'in isminin zikredilmemesi önemli bir

⁴⁷⁴ A.g.e., s. 31.

⁴⁷⁵ Aynı yerde.

eksiklik olarak göze çarpmıştır.⁴⁷⁶ Maalesef bu kurultaylar on bir kez düzenlenmiş olsalarda kurumsallaşmadığı için rafa kaldırılmak zorunda kalmıştır.

6.2. Eğitim

Türkiye ve Orta Asya Devletleri arasında eğitim ilişkilerini düzenleyen temel anlaşmaların tamamı Demirel'in cumhurbaşkanlığı döneminde imzalanmıştır.⁴⁷⁷ Demirel'in teşvikiyle Ankara ve Orta Asya başkentleri arasında eğitim alanında yapılan teşriki mesai kapsamında öğrenci kabulü, öğretmenlere hizmet içi eğitim olanaklarının sağlanması, Türkiye'nin eğitim tecrübelerinden faydalanmak amacıyla uzmanlardan oluşan komisyonlar hayata geçirilmiştir. Ayrıca; ortaöğretim seviyesinde okullar açılması, teknik öğretim sahasında etkin iş birliği, Kiril'den Latin alfabesine geçişte idari ve teknik yardım sağlanması, eğitimcilerin yetiştirilmesi, Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezleri'nin kurulması, Türk tarihî ve edebiyatı alanında ortak çalışmalar yapılması gibi mevzuları takip etmek ve denetlemek üzere daimi komisyonlar ve kurullar meydana getirilmiştir.⁴⁷⁸

Demirel, "Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi"⁴⁷⁹ (Kazakistan) ve "Kırgız Türk Manas Üniversitesi"⁴⁸⁰ (Kırgızistan) gibi eğitim kurumlarının hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁴⁸¹ Bu çerçevede, Nazarbayev'in talimatıyla 1991 yılında kuruluşu gerçekleştirilen Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Demirel'in girişimiyle ortak bir üniversite statüsüne kavuşturulmuştur.

⁴⁷⁶ Ayrıca bkz. Onuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 18-20 Eylül 2006, Antalya Kemer, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri 1. Cilt, Başak Yayıncılık, Ankara 2007 ve 11. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, 17-19 Kasım 2007, Bakü, Yurd Ofset, Bakü 2008.

⁴⁷⁷ Söz konusu anlaşmalar: Türkmenistan arasındaki eğitim ilişkileri, 18.11.1996 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Türkmenistan Bilim Bakanlığı ve Devlet Senet Birleşliği Başkanlığı Eğitim ve Öğretim Alanlarında İşbirliği Protokolü" Kazakistan arasındaki eğitim ilişkileri, 04.03.1997 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Arasında imzalanan "Eğitim İş Birliği Anlaşması" Kırgızistan arasındaki eğitim ilişkileri, Bişkek'te 28 Haziran 1996 tarihinde imzalanan "Eğitim İşbirliği Anlaşması" Özbekistan arasındaki eğitim ilişkileri, 22 Eylül 1994 tarihinde "Eğitim, Uzman Değişimi ve Yetiştirilmesi Alanlarında İşbirliğinin Daha da Geliştirilmesi Hakkında Antlaşma" ile yürütülmektedir.

⁴⁷⁸ Sağlam, Mehmet, Türk Cumhuriyetleri ile Eğitim İlişkilerimiz, Yeni Türkiye, Yıl 3, Sayı 15, Cilt 1, Semih Ofset, Ankara 1997, s. 683.

⁴⁷⁹ Ayrıca bkz: Türk, Fahri ve Karakuzu, Taner, Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Eğitim ve Kültür, a.g.e., ss. 245-274.

⁴⁸⁰ Ayrıca bkz: Karakuzu, Taner, Türkiye - Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, a.g.e., ss. 74-89.

⁴⁸¹ Ayrıca bkz: Türk, Fahri ve Karakuzu, Taner, Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Eğitim ve Kültür, a.g.e., ss. 245-274.

1995 yılında üniversite yerleşkesinin temel atma törenine katılan Demirel verdiği konferansta bu üniversitenin kurulmasının Hoca Ahmet Yesevi felsefesinde birleşmek arzusundan kaynaklandığını dolayısıyla bu eğitim kurumunun müşterek tarih ve kültürün yanında kendini Türk olarak kabul eden milletlerin “kültür hareketi” olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸² Kırgız Türk Manas Üniversitesi’nin temeli 3 Mart 1992 tarihinde imzalanan “Eğitim, Kültür ve Bilimsel Alanlarda İşbirliği Anlaşması” vasıtasıyla atılmıştır. Bu üniversitenin kuruluşunda yaptığı katkıdan dolayı 1995 yılında Manas Üniversitesi tarafından Demirel’e “1 Numaralı Diploma” ve altın madalya tevdi edilmiştir.⁴⁸³ Esasında Demirel Orta Asya’da birçok eğitim kurumunun faaliyete geçirilmesine büyük katkı sunmuştur.

Tablo 18. Demirel Döneminde Orta Asya Devletlerinde Türkiye Tarafından Açılan Devlet Okulları

Ülke	Okulun Adı	Açılış Yılı
Kırgızistan	Bişkek Türk İlkokulu	1999
	Bişkek-Türk Ortaokulu	1999
	Bişkek-Türk İmam Hatip Ortaokulu	1999
	Bişkek Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi	1996
	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	1995
	Kırgız Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi	1992
	Kırgız Türk Anadolu Lisesi (Cumhuriyet Yetenekli Çocuklar Kırgız-Türk Anadolu Lisesi)	1992
Özbekistan	Taşkent Türk İlkokulu ⁴⁸⁴	1993
Tacikistan	Duşanbe Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi	1995
Türkmenistan	Aşgabat Yaygın Meslekî Eğitim Merkezi	1996
	Aşgabat Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi	1994
	Aşgabat Türk İlkokulu	1993
	Aşgabat Türk Ortaokulu	1993
	Aşgabat Türk Anadolu Lisesi	1993
Kazakistan	Ahmet Yesevi Üniversitesi	1993

Kaynak: Eserin müellifi tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 18’de yer alan bilgilere göre Demirel’in katkısıyla Orta Asya’da açılan ilk devlet okulları 1992 senesinde Kırgızistan’da gerçekleşmiştir. Ayrıca adı geçen ülkede yedi adet okul açılmıştır Kırgızistan’ı beş okul ile Türkmenistan takip

⁴⁸² Turgut, Hulusi, a.g.e., ss. 343, 344.

⁴⁸³ Türk, Fahri, ve Karakuzu, Taner, a.g.e., ss. 251-254.

⁴⁸⁴ 21 Ekim 1993 tarihinde açılan Taşkent Türk İlkokulu’nun adı 1998 yılında “Taşkent Türk İlköğretim Okulu” olarak değiştirilmiştir. 28.06.1999 tarih ve 10/7910 sayılı yazı ile söz konusu okulun faaliyetine sadece Türk kimliği taşıyanların çocuklarına eğitim vermek şartıyla izin verilmiştir.

etmektedir. Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'da ise Demirel döneminde birer devlet okulu açılabilmiştir. 1993 senesi en fazla okulun açıldığı yıl olarak kayıtlara geçmiştir.

Demirel, devletin bölgede eğitim kurumları açmasının yanı sıra çeşitli sivil toplum kuruluşlarının Orta Asya'da Türkçe ve bölge lisanlarıyla eğitim veren kurumların hayata geçirilmesinde teşvik etmiştir. Bu eğitim kurumlarının açılacağı şehirlerin, konumlarının ve ayrılan ödenekleri belirlemesinde Demirel bizzat kendine tahsis edilmiş olan ödenekten, aile servetinden (Şevket Demirel) diğer sivil toplum kuruluşlarına da omuz vermiştir.

Tablo 19. Orta Asya Devletleri'nden Eğitim Kurumları Açmak İçin Alınan Araziler

Devlet	Şehir	Arazi Büyüklüğü (m ²)	Ödenek (\$)	Kişisel Servet (\$)	STK (\$)	Toplam tutar (\$)
Kırgız-istan	Oş	4.850	26.000	-	-	26.000
	Bişkek	7.200	39.000	-	-	39.000
	Uzkent	3.450	-	-	20.000	20.000
	Tokmok	750	-	-	6.000	6.000
Toplam		16.250	65.000	-	26.000	91.000
Kazakistan	Astana	2.500	45.000	-	-	45.000
	Çimkent	10.800	-	51.000	-	51.000
	Kızılorda	1.000	-	5.200	-	5.200
	Yasi	8.450	-	-	48.000	48.000
	Kökşetau	1.500	-	4.000	-	4.000
	Almatı	7.500	60.500	-	-	60.500
	Kostanay	2.350	-	15.750	-	15.750
Temirtau	1.800	-	-	12.500	12.500	
Toplam		35.900	105.500	75.950	60.500	241.950
Özbekistan	Andijon	3.250	-	-	21.000	21.000
	Fergana	17.500	-	-	85.000	85.000
	Semer kand	1.500	4.750	-	-	4.750
	Gulistan	15.000	-	116.750	-	116.750
	Namangan	2.600	-	5.000	-	5.000
	Navoiy	65.000	140.000	-	-	140.000
Toplam		104.850	144.750	121.750	106.000	372.500
Türkmen istan	Aşkabab	3.500	-	-	10.500	10.500
	Lebab	2.000	-	-	6.500	6.500
	Serdar	5.500	-	-	18.000	18.000
	Tejen	3.150	-	-	6.250	6.250
Toplam		14.150	-	-	41.250	41.250
Tacik istan	Duşanbe	750	3.500	-	-	3.500
	Leninabad	1.500	-	9.000	-	9.000
	Kulob	1.000	-	-	5.500	5.500
Toplam		3.250	3.500	9.000	5.500	18.000
Genel Toplam		174.400	318.750	206.700	239.250	764.700

Kaynak: Eserin müellifi tarafından Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 1.112.4.1000 /58., Belge No:Sayı: 78218.4.154965 Kişiyi Özel 49645.10.2.92., Belge No:Sayı: 8156. 2.4.1/5/1994., Belge No:Sayı: 7978645.546449646298810.1.1.1., Belge No:Hizmete Özel, 585.659.1.1.001.25.

Tablo 19’da Demirel döneminde Türkiye’nin Orta Asya’da okullar kurmak maksadı ile satın aldığı/aldırdığı araziler ve ayrılan ödenekler yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu bağlamda toplam 174.400 m² olan arazilerin yarısından fazlası (104.850 m²) Özbekistan’dan alınmıştır. Kazakistan’dan ise Özbekistan’ın üçte biri (35.900 m²) kadar toprak satın alınmıştır. Özbekistan’dan alınan topraklara orantılı olarak toplamda 372.500 Amerikan doları ödenmiştir. Bu da yapılan toplam ödemelerin yaklaşık olarak yarısına karşılık gelmektedir. Özbekistan’ın bu denli öne çıkmasının nedeni Demirel ile Kerimov’un şahsi münasebetler kurmasından kaynaklanmaktadır. Kazakistan’da yapılan emlak alımlarında 241.950 Amerikan doları ödenmiştir. Bu ülkelerden sonra Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan yer almıştır. Tabloya ödeme kaynağı açısından bakılacak olursa; örtülü ödenek (318.750 Amerikan doları), Demirel’in kişisel servetinden yapılan harcamalar (206.700 Amerikan doları) ve sivil toplum kuruluşlarının ortaya koydukları meblağlar (239.250 Amerikan Doları) şeklinde kayda geçmiştir.

6.2.1. Büyük Öğrenci Projesi

Bu bölümde ilkin Büyük Öğrenci Projesi genel hatlarıyla değerlendirilmiş ardından Demirel’in bu projenin hayata geçirilmesindeki rolü arşiv belgeleri ışığında ortaya koymuştur. Büyük Öğrenci Projesi 1992–1993 öğretim yılında, Türk Cumhuriyetlerinin ve Türk halklarının eğitim seviyelerini yükseltmek, yetişmiş insan gücü gereksinimlerini karşılamaya yardımcı olmak, Türkiye dostu, genç bir nesil yetiştirmek ve Türk dünyası ile kalıcı kardeşlik ve dostluk köprüsü kurmak, Türkistan coğrafyasında yer alan devletler arasındaki münasebetleri geliştirmek amacıyla uygulamaya konmuştur. İlk etapta beş devletin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) müdahil olduğu projeye zamanla 57 devlet ve topluluk dâhil olmuştur. Uygulamanın ilk yıllarında Orta Asya Devletlerinden gelen öğrencilerin seçiminin sağlıklı yapılamadığından hareketle 1994 senesinden itibaren Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Toplulukları Sınavı (TCS) vasıtasıyla öğrenci seçimi yapılmaya başlanmış olup, sınav yapılamayan ülkelerde ise öğrenci seçimi

komisyonlara havale edilmiştir. İkinci olarak Demirel'in Büyük Öğrenci Projesine yönelik tutumu değerlendirilmiştir.

Cumhurbaşkanı Orta Asya Devletleri ve Türkiye arasındaki kültürel alanda iş birliğinin sağlam zemine oturtulması son derece önemsemektedir. Bu doğrultuda Demirel'in daha 1980'li yılların başında siyasi yasaklı olduğu dönemde dahi konu hakkında araştırmalar yaptığı görülmektedir. Sözgelimi 3 Mart 1984 tarihinde Necmettin Cevheri ile görüşen Demirel özelde Orta Asya genelde ise Türk Dünyası eğitim politikalarında yürütülmesi gereken hedefleri aşağıdaki ifadelerle dile getirmiştir:

“[...]Bugün Rus idaresi altındaki topraklarda mevcut bir Türk varlığı; Çin idaresi altında büyük bir Türk nüfusu, Tito sonrasında sallanan Yugoslavya'da kalabalık bir Türk ahalisi ve Sovyet çizmesi altındaki Afganistan'da yani Güney Türkistan'da büyük bir Türk nüfusu hemen yanı başımızda ise İran'ın kuzeyi bizdendir. Saydığım bölgelerde yarının ne getireceğini beklemektense, bugünden bizim adım atmamız lüzümlüdür. Merhalenin ilk basamağı eğitimidir. Türkiye'nin gençleri kadim Türk coğrafyasına eğitim için yollanmalıdır. Kadim Türk halklarının gençleri de bir an evvel ana vatana gelmelidir. Bilakis bunun temelleri hemen atılmalı ki yarın azatlık olduğunda kardeşler can olsun[...]"⁴⁸⁵

Yukarıdaki cümlelerden anlaşılacağı üzere Büyük Öğrenci Projesi'nin ilk nüveleri daha bu dönemde atılmıştır. Demirel 17 Kasım 1986 tarihinde Doğu Türkistan'dan gelen gençlerden oluşan bir heyeti Ankara'daki çalışma ofisinde kabul etmiştir. Heyetle buluşmasının satır araları okunduğunda Demirel'in Büyük Öğrenci Projesi'nin zihinde tasarladığı dikkat çekmektedir.

“[...]1930'larda İngilizler British Council'lei Almanlar 1950'lerde GoetheEnstitüsü ile devamında Çin, İspanya, Fransa ve diğerleri kendi dillerini diğer toplumlara aşlamak için kurulmuştur. Bizim kendi kardeşlerimizle dilimizle anlaşmak istememiz insan hakkıdır. Türkistan ata vatanımızdır. Türkistan'ın güneyi batısı ve sizin geldiğiniz doğusu bizim ata vatanımızdır. Sadece bu mu Avrupa'nın göbeği Gagavuzlar ile

⁴⁸⁵ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 1984.14.3.1.D /12158.

Sancak'la aynı gövdenin dallarıyız. Bu gövde müşterek dilimizdir, kültürümüzdür, tarihimizdir. Gagavuz yerine gittimde ya da daha 1967 'de Timur'un kabrinde veya Uluğbey'in Türbesi'nde hepiz aynı hissi yaşarız. Türkistan gençlerinin adım adım medeniyetin beşiği Anadolu topraklarına eğitim için gelmeleri iki yüzyıllık bir düşür. Bugün devletin eli ile sarmasakta sizi Anadolu'nun bağrından çıkan kardeşleriniz size kol kanat germişlerdir. Kısa bir süre sonra aziz Türk Devleti'nin size sahip çıkacağı birken bin olacağınıza inanıyorum. Birgün koltuğa geçtiğimde eğitim için Türkistan'dan gençleri bu topraklara ben davet edeceğim, devletin bursuyla biz okutacağız ve sizleri yaşadığınız kadim Türk diyarlarına bir münevver olarak tekrar yollayacağız[...]"⁴⁸⁶

Bu minvalde yukarıda görüldüğü üzere Türkiye 1992-1993 eğitim-öğretim yılından itibaren bir yandan Büyük Öğrenci Projesi'ni uygulamaya koymuş diğer yandan da Orta Asya'da bizzat okullar açmak suretiyle bölge ile olan bağları güçlendirmeye başlamıştır.⁴⁸⁷ Özellikle Büyük Öğrenci Projesi'nin geniş ölçüde hayata geçmesinde yürütmenin başı olarak Demirel'in hatırı sayılır katkısı söz konusudur. Sözelimi Namık Kemal Zeybek, Demirel'in Büyük Öğrenci Projesi'ne karşı tutumunu "Türk Dünyası Deyince" başlıklı eserinde aşağıdaki cümlelerde ifade etmiştir:

"Bizden önce küçük sayılarda Türkiye'ye öğrenci getirip burada okutmaya başlayanlar olmuştu. Ancak bunlar küçük işlerdi. Biz devletimizin imkânlarını kullanarak büyük sayılarda öğrenci getirebileceğimizi hayal ettik ve sayıyı toplam 2000 ve her yıl 2000 olarak belirledik. Konuyu Başbakan Süleyman Demirel'e sunduğumuz zaman onun kararı bizim hayalimizi aştı. 'Her birinden 2.000 ve toplam 10.000 getirin' dedi."⁴⁸⁸

Demirel katıldığı tüm zirvelerde, eğitim alanındaki iş birliğinin önemini vurgulamıştır:

⁴⁸⁶ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 10.98.892546.61.1.

⁴⁸⁷ Türk, Fahri, Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1992-2012), Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1990'lardan Günümüze, (Edt.) Türk, Fahri, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne 2013, s. 2.

⁴⁸⁸ Zeybek, Namık Kemal, a.g.e.,s. 94.

“[...]1992 yılında başlattığımız eğitim iş birliği seferberliği çerçevesinde, Türkçe konuşan cumhuriyetlerden gelen 750 öğrenci Türkiye’de eğitim görek mezun olmuştur. Bugün kardeş cumhuriyetlerden 6.500 öğrenci Türk kardeşleriyle birlikte ülkemizde okumaktadır. Aynı biçimde Türk öğrenciler de kardeş cumhuriyetlerde okumaktadırlar. Bütün bu çabalarımızla Türk dünyası içindeki en sağlam dostluk köprülerinin temelleri atılmaktadır. Hoca Ahmet Yesevi Türk Kazak Uluslararası Üniversitesi ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi bu alandaki en güzel iki iş birliği örneğidir. Bu ilim yuvaları, Türk dünyasının gençlerini çağdaş eğitim etrafında birleştirmektedir.”⁴⁸⁹

Demirel’in yukarıda dile getirdiği cümleler şek ve şüpheyeye mahal bırakmayacak şekilde Demirel’in öğrenci değişimine verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Demirel, Beşinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesi’nde Büyük Öğrenci Projesi’nin önemini aşağıdaki şekilde dile getirmiştir:

“[...]Hâlen Türk dünyasının dört bir yanından gelen toplam 9.667 talebe ülkemizde öğrenim görmektedir. Bu bizi birbirimize daha da yakınlaştıran, ortak geleceğimizin inşasında önemli bir temel taşı işlevi gören muhteşem bir vakıdır. Onlar bizim evlatlarımızdır. Türkiye böyle bir imkânı kardeş ülkelere sağlayabilmiş olmaktan gurur ve bahtiyarlık duymaktadır. Bu proje bütün hızıyla sürdürülmelidir. Türk dünyasının gelecekteki gelişimi, bu projenin başarısıyla doğru orantılı olacaktır. Bize evlatlarınızı göndermeye devam edin. Dileğim odur ki, Türk dünyasının evlatları 21’inci yüzyılın teknolojik devrimini birlikte yakalasinlar; müreffeh, barış ve huzur içindeki Türk dünyasının yeni ufuklarını kardeşlik ve dayanışma içinde birlikte düşlesinler, istikbalin parlak günlerinin müjdecisi olsunlar.”⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Demirel, Süleyman, Dördüncü Türk Cumhuriyetleri Zirvesi’nde yaptığı konuşma, 1996, Taşkent, Özbekistan.

⁴⁹⁰ Demirel, Süleyman, Beşinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesi’nde yaptığı konuşma, 1998, Astana, Kazakistan.

6.2.2. Kültür ve Dil

Demirel, Cumhurbaşkanlığı döneminde masrafları kişisel servetinden karşılanmak kaydıyla Orta Asya’da bulunan Türk eğitim kurumlarına dağıtılmak üzere büyükelçilikler vasıtasıyla kitaplar göndermiştir.⁴⁹¹ Daha çok dinî, millî, ve tarihî değeri olan yapıtlar yollanmıştır. Sözelimi 1994-1999 yılları arasını kapsayan dönemde Orta Asya ülkelerinde dağıtılmak üzere her yıl; Kuran-ı Kerim (2.000’er adet), Nutuk (2.000’er adet) ve Safahat (1.500’er adet) sevk edilmiştir.⁴⁹² Demirel 1994 ve 1997 yıllarında Orta Asya ülkelerine Yusuf Akçura’nın “Üç Tarzı Siyaset” başlıklı eserinden 500’er adet göndermiştir. kitabını bölge ülkelerine yollamıştır.⁴⁹³ Bunların haricinde 1996-1999 senelerinde iki kereye mahsus olmak üzere Kazakistan ve Kırgızistan’daki eğitim ve kurumlarına Ziya Gökalp’in “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” (1.500 ‘er adet) ve “Türkçülüğün Esasları” (1.000 ‘er adet) başlıklı yapıtlarını bağışlamıştır.⁴⁹⁴ Gene Demirel Orta Asya Devletleri açısından önemli yapıtları ise cumhurbaşkanlığı bütçesinden karşılamıştır. Sözelimi; Manas Destanı (1994), Altaylardan Tuna Boyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Motifler (1994), Türkmen Şiir Antolojisi, (1994), Başkurt Halk Destanı, (1994), Göktürk Tarihi, (1994), Muhtar Avezov Seçilmiş Hikayeler (1994) ve Tatar Halk Destanı İdige (1994) bu minvalde gönderilen kitaplar arasında yer almıştır.

Orta Asya ile kültürel ilişkilerin geliştirilmesini önemseyen Demirel ortak Latin alfabesine büyük önem atfetmiştir. Bu düşüncesi aşağıdaki dizelerde anlam kazanmıştır: “Dil toplumun hafızasıdır. Binaenaleyh, Türkçe Türk toplumları arasında sarsılmaz bir bağ oluşturmaktadır. Bu bakımdan Türk dünyasının ortak bir Türk alfabesine sahip olması, bilim adamları tarafından öncelikle ele alınması gereken husustur.”⁴⁹⁵ Demirel Orta Asyalı liderlerin Latin alfabesine geçiş için yüreklendirmiştir. Örneğin, 4 Ocak 1994 tarihinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanları olan; Akayev, Nazarbayev, Kerimov ve Niyazov’a hitaben kaleme

⁴⁹¹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Kültür ve Sanat Dosyası, Belge No:Sayı:S. 5895198.

⁴⁹² Anılan zaman aralığında toplam 33.000 eser Orta Asya Devletlerine gönderilmiştir.

⁴⁹³ Toplam 5.000 eserdir.

⁴⁹⁴ “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” başlıklı eser 1996 Senesinde Kazakistan’a 1.000’er adet, 1999’da 750’şer adet Kırgızistan’a’a 500’er adet, 1999’da 750’ser adetten oluşmaktadır. “Türkçülüğün Esasları” başlıklı kitaplar ise eşit dağıtılacak biçimde 4.000’er adet ulaştırılmıştır.

⁴⁹⁵ Demirel Ortak Alfabe İstedi, Hürriyet Gazetesi, 27 Eylül 1999, s.1.

aldığı mektuplarda mevkidaşlarına Latin alfabesine geçilmesini tavsiye etmiştir. Böylece hem liberal dünya ile hem de aynı coğrafyada yaşayan halklarla hızlı bir bütünleşmenin meydana geleceğini vurgulamıştır.⁴⁹⁶

Demirel 28 Ağustos 1993 tarihinde Kazakistan Dışişleri Bakanı Toleutay Süleymenov ile gerçekleştirdiği telefon görüşmesinde ağırlıklı olarak kültür ve sanat konularını konuşmuştur. Dışişleri Bakanı, Kazak ve Orta Asya halklarının Rus kültürünün etkisiyle opera ve bale gibi sanat dallarına ilgi gösterdiklerini dile getirmesi üzerine Demirel'in yönlendirmesi ile TÜRKSOY 1994-1999 yılları arasında Aşkabat'ta Opera Günleri gerçekleşmiştir.⁴⁹⁷ Gene bu duruma başka örnek olarak 1994 senesinde Demirel'in himayelerinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası ve Devlet Opera ve Balesi Sanatçıları tarafından icra edilen Bişkek⁴⁹⁸ ve Taşkent Konserleri⁴⁹⁹ verilebilir.

⁴⁹⁶ Ayrıca bkz: Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/1, Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/2, Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/3, Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/4.

⁴⁹⁷ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Kültür ve Sanat Dosyası, Belge No:Sayı:S. 29.5644.10255.

⁴⁹⁸ Aynı yerde.

⁴⁹⁹ Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Kültür ve Sanat Dosyası, Belge No:Sayı:S. 29.5644.10658.

Sonuç

Çalışmanın bu bölümünde eserde gün yüzüne çıkarılan bulgular, söylem ve içerik analizleri masaya yatırılmıştır. Öncelikle ifade edilmelidir ki tezin hipotezi (Dünya konjonktüründe yaşanan değişimle birlikte, ABD ve Batı'nın Türkiye'ye öngördüğü rol, Demirel'in Orta Asya Devletlerine yönelik dış politika yaklaşımında etkili olmuştur.) gerçekleştirilen kapsamlı araştırmanın sonucunda doğrulanmıştır. Hipotez sınanırken 17.000 arşiv belgesi çözümlenmiş ve bunlardan 117'si konuyla ilgili olduğu bulgulanmıştır. Ayrıntılı bir yazın taraması neticesinde 290 kitap incelenmiş ve bunlardan 101 eser tezde ikincil kaynak olarak kullanılmıştır. Gene bu minvalde 423 makale analiz edilmiş 69'u çalışmaya kaynaklık etmiştir. Ulusal ve uluslararası düzeyde 1200 günlük/haftalık/aylık gazete ve dergi irdelenmiş ve içinden uygun görülen 84'ünden yararlanılmıştır. Çalışmada en çok sürenin harcandığı kalemlerin başında tablolar gelmiştir. Örneğin tabloların oluşturulması aşamasında ulusal ve uluslararası 67 gazetenin 1991-2000 yılları arası taranmıştır. Yukarıdaki tümcede tablolar için hacanan zamana dem vurulmuştur. Bu doğrultuda çalışmada tezin müellifi tarafından hazırlanmış tamamı özgün 19 tablo ve 9 şekil yer almıştır.

Demirel'in, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri devlet başkanları ile olan görüşmeleri, söylem ve demeçleri; Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirveleri; Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi; ulusal matbuatta yer alan haberler ve köşe yazıları ve Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezinden arşiv vesikaları söylem analizi ve kartopu örnekleme yöntemleri kullanılarak çözümlenmiştir. Tezin mihenk taşı oluşturulan kaynaklar oldukça zahmetli ve masraflı bir süreç sonucunda toplanmıştır. Sözelimi müellif Beyazıt Devlet Kütüphanesi Gazete Arşivinde 2017-2019 yılları arasında farklı tarihlerde toplamda 27 gün (08.30-23.30 saatleri arasında) mesai harcamıştır. Gene Demirel'in Orta Asya siyasetinin tespiti amacıyla yazar, Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi'ne tabiri caizse kamp kurmuştur. Yazar, 2020 yılında anılan kurumda toplam 43 gün (08.30-18.30 saatleri arasında) büyük fedakârlık vererek çalışmıştır. Örneğin külliyenin küçük bir beldede (İslamköy) birçok imkândan yoksun olmasının yanı sıra anılan merkezde tasarruf tedbirleri kapsamında iklimlendirmelerin çalıştırılmaması sebebiyle ortalama 40 derece sıcaklıkta yazar deyim yerindeyse alın

teri dökmüştür. Yazar, bu olumsuz şartlara rağmen gün yüzüne çıkardığı her vesika ile motivasyonu artmıştır. Müellif bu dönemde belgelerin görsellerini daha hızlı kaydedebilmek amacıyla (yaklaşık 10.000 TL değerinde) farklı ekipmanlar satın almıştır. Ekipman maliyetlerinden söz açılmışken tezin başlangıcından neticelenmesi kadar geçen zamanda (dört buçuk yıl) araştırma için Yazar toplamda 135.000 TL (17.500 ABD doları/harcamalar için o günkü kur değeri üzerinden hesaplanmıştır) harcamıştır. Anılan harcamalarda Müellif, herhangi bir kurumdan yardım, destek ya da burs almamıştır. Yazar araştırma masraflarını kendi geliri ve manevî ailesinin desteği ile karşılamıştır. Özgün bir tezin yazılmasının oldukça masraflı olduğu gün gibi ortadadır. Bu doğrultuda masa başında tez üretilmesinin önüne geçmek üzere devletin ve kurumların araştırmacılara maddi yönden desteklemeleri elzemdir.

Kaleme alınan tez bilimsel kaidelerin kadim kuralları çerçevesine yazılmıştır. Bu minvalde tezin omurgasını oluşturan giriş ve kuramsal çerçeve hakkında kısa bir sonuç yazısı kaleme almak mecburidir. Öncelikle hatırlatılmalıdır ki çalışmanın merkezinde Demirel'in, Orta Asya Devletlerine yönelik politikaları yer almıştır. Türkiye'nin Orta Asya Devletlerine yönelik politikaları tezin bağımsız değişkenini oluşturmuştur. 1991-2000 yılları arasında Demirel'in bu politikaları uygularken üstlendiği rol ise bağımlı değişkeni tekvin etmiştir. Çalışılan konuda isabetli sonuçlar elde etmek için, bir bağımsız değişken seçilmesine karar verilmiştir. 1991-2000 yılları aralığının seçilme sebebi; Demirel'in 1991'de Orta Asya Devletlerinin bağımsızlıklarını kazandığı dönemden başlayarak, belirlenen politikalarda bağımlı değişken olan liderin etkisini daha iyi ortaya koyabilmek içindir.

Sonuç bölümünde tezin sınırlılığı ile alakalı önemli birkaç bilginin anımsatılması lüzumludur. Öncelikle tezde Soğuk Savaş'ın fiilen sona erdiği 1991 yılından çok kutuplu dünya sistemine geçilen 2001 yılına kadar geçen sürede Türkiye'nin Orta Asya Devletleri ile olan ilişkilerini ele alınmıştır. Bu sınırlılığın iki önemli nedeni vardır. Birinci neden; 2001 sonrası dönemde Orta Asya'da ABD, Rusya, Çin ve AB gibi küresel güçler ile birlikte Hindistan, İran ve Türkiye gibi bölgesel kuvvetlerin bu coğrafyada önemlerinin artmasıdır. İkinci neden ise Demirel'in cumhurbaşkanlığı görev süresinin 16 Mayıs 2000 tarihinde sona ermesidir. Bu dönemde siyasi karar alıcılar ve seçkinler dönemin ruhuna yahut kendilerine

belirlenmiş rol bağlamında söylemlerinde sıklıkla “Adriyatik’ten Çin Seddi’ne uzanan Türk Dünyası” kavramını şiar edildiğini belirtmekte fayda vardır. Bu söylem ile bağımsızlığını yeni elde eden devletlerle ve uluslararası toplum arasında siyasi, sosyal ve iktisadi sistemle bütünleşmeleri için güçlü rol model olmayı hedeflemiştir. Büyük bir heyecan yaratan bu yaklaşım bir süre sonra, siyasi alanda güçlüklerle karşılaştığı ve ekonomik alanda da yeterince destek bulmadığı için yerini bir düş kırıklığına bırakmıştır. Orta Asya Devletleri bağımsızlıklarını kazandığı süreçte, Türkiye’de de siyasi iktidar el değiştirmişti. 20 Ekim 1991 tarihinde yapılan seçimlerden birinci parti çıkan DYP, SHP ile koalisyon yaparak yedinci Demirel Hükûmeti kurulmuştu.

Elinizde tuttuğunuz tez salt liderlik kuramları çerçevesinde neşredilmiş olsaydı, Orta Asya politikalarının analiz edilmesi imkânsız hâle gelecekti. Çünkü Demirel’in dış politika anlayışında liberal yaklaşımları benimsemesi hasebiyle liderlik kuramlarının söylem analizlerini gerçekleştirmede yetersiz kalacaktı. Tez biyografik bir eser olarak kaleme alınsaydı liderlik kuramları ile yazılmasında sakınca bulunmamaktadır. Lakin Demirel sadece bir lider olarak değil, dış politika karar alıcısı ve devlet politikası uygulayıcı olduğundan dolayı onun dış politika anlayışını birey (lider) merkezli olarak ele almak hatalı sonuçlara yol açacaktı. Bu nedenlerden ötürü Demirel’in Orta Asya politikası rol kuramı çerçevesinde çözümlenmiştir. Bununla birlikte yapılacak çalışmanın sadece rol kuramı çerçevesinde değerlendirilmesi de bazı noktaları karanlıkta bırakacaktı. Rol kuramı dünya siyasi sisteminde söz sahibi ülkelerin diğer devletlere, deyim yerindeyse hangi rolü üstleneceklerini üstü kapalı olarak dikte ettiği görüşünden hareket etmektedir. Bu durum akıllara “Zaten üstlenilecek roller belli ise Türkiye’nin Orta Asya politikasında Demirel’in hiç mi etkisi yok?” sorusunu getirmiştir. Ezcümle bu sorunun yanıtı olarak Demirel bu politikanın göbeğinde yer aldığı çalışmada ortaya konmuştur. Lider, genel olarak Orta Asya politikasının temelini sadece devlet politikası değil aynı zamanda şahsi siyaseti olarak şekillendirdiğini ifade etmek doğru bir bakış açısıdır. Bu doğrultuda Demirel’in sadece 1991 değil öncesinde de var olan Orta Asya politikasının izleri tespit edilmiştir. Bu durum aynı zamanda tezin nazariyesini oluşturan rol kuramının sınanması açısından mühim bir vazife üstlenmiştir.

Rol kuramının sınanması için gazete arşivlerinden derç edilen 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Demirel'in Sovyetler Birliği'ne gerçekleştirdiği resmî ziyaretler masaya yatırılmıştır. Altının çizilmesi gereken bir husus olarak yazında 1967 ziyaretinin Türk dış politikası açısından önemine vurgu yapan kaynak olarak eserin müellifinin makalesinden başka çalışma yoktur. Özgün bir çalışma olarak addedilebilecek makale elinizde tuttuğunuz tezin danışmanı Türk'ün gerek önerileri gerekse de dilsel düzeltmeleri ile yazındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Çözümlemede Demirel'in resmî söyleminin incelenmesi açısından Hulusi Turgut'un "Adriyatik'den Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel Doğu Yakası'nın Hikâyesi" başlıklı eser tarihlerin, şahsiyetlerin ve yerlerin tespiti açısından kullanılmıştır. Ziyaretin Türk matbuatına yansımaları ise seyahatin başlamasından bir hafta öncesi ve sonrası (12 Eylül- 6 Ekim 1967) kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Matbuat açısından dönemin önemli ve tirajları yüksek olan Cumhuriyet, Milliyet, Akşam, Tercüman, Hürriyet, Dünya ve Ulus gazeteleri incelenmiştir. Ayrıca Ağustos-Aralık 1967 tarihleri arasında Ant, Barış Dünyası, Dönüşüm, Kirpi, Proleter, Sosyalist, Sömürücüye Yumruk ve Yeni Gerçek dergileri analiz edilmiştir. Çalışmada karanlık noktanın kalmaması amacıyla Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivleri ve Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi arşiv kayıtları kullanılmıştır. Özetle liderin demeçlerinin anılan dönemin Türk yazılı matbuatına nasıl yansıdığı analiz edilmiş ve 1991 yılında bağımsızlık sonrası bu söylemin şekil değiştirip değiştirilmediği sorusuna yanıt bulunmuştur. Bu doğrultuda Demirel'in 1967 yılında gerçekleştirdiği ziyarette söylem ve konuşmalarının bağımsızlık sonrası ile kıyaslandığında tutarlı ve özü itibarıyla değişmediği bulgulanmıştır.

Demirel'in 1991 genel seçimleri sonrası başbakanlık koltuğuna oturması, uluslararası sistemde önemli bir gelişme olan Soğuk Savaş'ın sona erdiği döneme denk gelmiştir. Türkiye, 1991-1993 yılları arasında Orta Asya Devletlerinin bağımsızlıklarını tanıyan ilk ülke olarak, model ve bu bölgede lider olma çabasına girmiştir. Ankara, bölgede Rus etkisini kırmaya yönelik etkin bir politika izlemeye çalışmıştır. Çalışmada Türkiye ile Orta Asya Devletleri arasındaki ilişkilerde Demirel'in uluslararası sistemde üstlendiği rol (sistemde karşılık bulduğu rol) ve bu keyfiyetin ilişkilere etkisi incelemiştir. Tezde, Türkiye ve Orta Asya Devletleri

ilişkilerinde Demirel'in dizginleri eline aldığı (1991-2000 arası) dönem masaya yatırılmıştır. Vurgulanması gereken önemli bir konu olarak 1991-1993 yılları arasında Demirel, Sekizinci Cumhurbaşkanı Özal ile benzer politikalar benimsemişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde Orta Asya politikasının öncelikli bir devlet politikası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özal'ın ve Demirel'in bölgeye yönelik politikaları büyük benzerlik taşımaktaydı. 17 Nisan 1993 tarihinde Özal'ın hayatını kaybetmesi, Demirel'i Türkiye'nin Orta Asya politikalarında önemli bir aktör konumuna getirmiştir.

Demirel'in Orta Asya'ya yönelik politikası sadece söylemde kalmamış, bölgeye yönelik birçok projeye imza atmıştır. Örneğin; 1992-1993 eğitim-öğretim döneminde uygulamaya geçen Büyük Öğrenci Projesi isimli girişim, Orta Asya Devletlerinden Türkiye'ye gelecek öğrenciler vasıtası ile Türk dostu nesiller yetiştirilmesi, sürdürülebilir ve kalıcı dostluk ilişkilerinin kurulması açısından büyük önem arz etmiştir. Başlangıçta beş bin öğrenci alımını öngören proje, Demirel'in isteği üzerine on bin olarak hayata geçirilmiştir. Bu proje de göstermektedir ki; Demirel, Orta Asya'ya yönelik izlenecek dış politikayı gündelik ve kısa vadeli olarak değil, uzun vadeli ve çok ciddi bir konu olarak ele almıştır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle yoğun temaslarda bulunan lider, 1993-2000 yıllarında yürütmenin başı olarak cumhurbaşkanlığında Ankara ile Türk dünyasının ilişkilerini dış politikasının merkezine koymuştur. Demirel, "Türk cumhuriyetleri ile olan münasebetlerinde Turancı (Pan-Türkist) bir birlik oluşturma izlenimi vermekten kaçınmıştır. Bağımsızlıklarını yeni elde eden Türk cumhuriyetlerinin hâkim olduğu bölgelerin tekrar Rus egemenliğine geçmemesi için barış ve istikrar içinde bulunması" gerektiği resmî tezini savunmuştur. Demirel, Turancı politikaların devletin resmî siyaseti olamayacağını belirtmektedir. Ancak lider Turancı politikaları; iş insanları, sivil toplum kuruluşları, basın yayım gibi araçlar ile kullanılmasını teşvik etmiştir.

Türkiye 1992 yılının ortalarında siyasi, iktisadi, kültürel, askerî ve malî alanlarda Orta Asya'da etkili olabilmek ve liderliğe oynayabilmek amacıyla ciddi adımlar atmıştır. Ankara'nın bahse konu olan cumhuriyetler ile arasında dil, din, kültür ve gelenekler bakımından ortak yönlerinin bulunması, ilişkilerin yakınlaşmasını

sağlamıştır. Sovyetlerin dağılmasından sonra bölgeye büyük projelerle yönelen Türkiye, ekonomik nedenlerden dolayı bunların önemli bir kısmını gerçekleştirememiştir. Ancak Türkçe yazında Oran gibi bazı akademisyenler bölgenin Türkiye'ye büyük fırsatlar yanında orta ve uzun vadede ciddi tehlikeler ve tehditler getireceği tezini işlemişlerdir. Bu bağlamda; Batılı devletler her ne kadar Orta Asya Devletlerine Türkiye'yi örnek olarak işaret etse de içten içe Osmanlı (Türk) İmparatorluğu benzeri bir yapılanmaya sebebiyet verme o endişesini de taşımışlardır. Bu kaygılara ek olarak "Türk(iye) Modeli" hakkında şüpheler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu fikrî eleştirenler böyle bir modelin olmadığını, ya da olsa bile bunun imrenilecek bir yönünün bulunmadığını öne sürmüşlerdir. Bu bağlamda Türkiye'nin iç sorunlarına dikkat çekilerek ve söz konusu modeli başka ülkelere ihraç edemeyeceğine işaret edilmiştir. Bu görüşün aksi istikâmetinde fikirler de mevcuttur. Bu çerçevede Türkiye'nin Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan coğrafyada Türk halkları ve Müslüman nüfus için büyük ağabeylik yapması fikrî savunulmuştur. Türkiye'nin, Orta Asya ülkelerine bağladığı büyük umutlar, 1992 Ankara Zirvesi'nin fiyaskoyla sonuçlanmasının ardından tabiri caizse suya düşmüştür. Orta Asya liderlerinin Türkiye ile mevcut ilişkilerini geliştirme arzularına rağmen Rusya ile aralarını bozmak istemedikleri ve kendilerine destek olabilecek diğer devletlerle de münasebetlerini geliştirmeyi arzuladıkları bu zirveden sonra Türk karar alıcılar tarafından net olarak anlaşılmıştır. Bu şartlarda, Türkiye'nin yeni bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmaları için önerdiği "Türk(iye) Modeli" fazla yüzeysel kalıyordu ve işte tam da bu yüzden Orta Asya Devletleri söz konusu modeli benimsemeye sıcak bakmamışlardır.

Liderin, Orta Asya ziyaretleri kamuoyunda büyük yankı getirmiştir. Demirel, 1991-2000 yıllarını kapsayan dönemde Türkmenistan'ı ve Kırgızistan'ı dörder kez; Özbekistan ve Kazakistan'ı üçer kez ve Tacikistan'a bir kez resmî ziyarette bulunmuştur. Lider bölgeye gerçekleştirdiği 15 ziyarette iş insanları ağırlıklı olmak üzere toplam 1.038 kişilik bir heyetle deyim yerindeyse çıkartma yapmıştır. Bu durumun neticesinde ticari ve iktisadi ilişkilerin canlanmaya başladığını ifade etmek yerinde olacaktır. Anılan duruma kanıt olarak Demirel'in cumhurbaşkanlığının ilk

yılında Orta Asya Devletleri ile toplam ticaret hacmi yaklaşık 550 milyon ABD doları iken 2000 yılında bu rakam 895 milyona ulaşmıştır.

Gerçekleştirilen söylem analizinde Demirel'in Orta Asya hakkında bakış açısı günyüzüne çıkarılmıştır. Lider nutuklarında en fazla dillendirdiği kavram “ortak tarih/kültür/dil/miras” olarak tarihteki yerini almıştır. Akabinde “bağımsız/egemen/eşit cumhuriyetler”; “dayanışma/iş birliği” ve “kardeş” mefhumlarını deyim yerindeyse diline pelesenk etmiştir. Bu mivalde Demirel'in Orta Asya Devletlerinin tamamını kucaklayan yapıcı ve akılcı bir söylem geliştirdiği aşikârdır.

Çalışmanın oldukça tefaruatlı ve emek gerektiren bir diğer kısmı da içerik analizinde kendini göstermektedir. İçerik analizinin neticesine göre Demirel'in Orta Asya politikasında en önemli kavram “iş birliği” olarak açık ara öndedir. Ardından “serbest piyasa/ pazar ekonomisi” ve “laiklik” kavramları ön plana çıkmıştır. Gene anılan durumun aslında Türkiye'ye biçilen rol ile yakından alakası olduğu açıktır.

Türkiye'nin kurumsallıktan uzak lidere bağlı dış siyasi yapısının olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin Demirel, Türkiye- Orta Asya Devletleri arasında ilişkilerin inşa edilmesinde ve kurulmasında büyük emek sarf etmiştir. Liderin tesis ettiği iyi münasebetlerin semeresini daha sonraki liderler ve hükümetler umarsızca harcamışlardır. Sözelimi Demirel sonrasında halefi olan Ahmet Necdet Sezer bölgeyi görmezden gelen bir politika izlemiştir. Demirel'in Orta Asya politikaları içinde uzun vadeli planlarının başında Büyük Öğrenci Projesi gelmiştir. Anılan proje ortaya çıktığında sadece Orta Asya Devletlerini kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Bu niyetin oldukça akılcı bir politikanın izlerini taşıdığını ifade etmek doğru olacaktır. Bu rasyonelist siyaset ne hazindir ki zamanla terk edilmiştir. Büyük Öğrenci Projesi zamanla evrim geçirerek Türkiye Burslarına dönüşmüştür. Bu başkalaşım sonucunda Demirel'in hedefinden oldukça sapılmıştır. Türkiye Bursları 2022 yılında ağırlıklı olarak Türk kültürü, tarihî, dili ve akrabalık bağı olmayan devletlerin çocuklarına verilmektedir.

Tezin tek öznel kısmı bu paragrafta kaleme alınacak birkaç cümleden ibarettir. Demirel, günahı ve sevabıyla Türk siyasi yaşamına adını altın harfler ile

yazdırmış bir lider olarak tarihe geçmiştir. Eserin müellifi olarak Demirel'in Orta Asya siyasetinde akla ve bilime uygun olarak en önemlisi ise ayakları yere basan bir politika sürdürmeyi başardığını ifade edebilirim. Demirel'in bu başarılı politikasının ardındaki isimlerden başlıcalarını zikretmem gerekmektedir. Başta Namık Kemal Zeybek olmak üzere Cavit Çağlar, Gökberk Ergenekon, Mehmet Ali Yılmaz ve Sümer Oral gibi bölgeyi iyi bilen isimleri de saygıyla anıyorum. Uzun yıllar boyunca danışmanım doktora babam (Doktorvater) Prof. Dr. Fahri Türk'ün büyük ilmî desteğiyle Demirel'in Orta Asya politikasının sadece bir boyutu gün yüzüne çıkarabildim. Benden sonra gelecek akademisyen adaylarının da bu büyük bir buzdağının varlığını göreceklere eminim. Çünkü Demirel'in aydınlatılmayı bekleyen başta Türk Dünyası, Balkan, Gagavuzyeri, Güney Türkistan, Ahıska vb. politikaları arşivlerin tozlu raflarında çözümlenmeyi beklemektedir. Tezimin son cümlesinde şunu belirtmeliyim ki Demirel, Türkiye'de Batı Türkistan siyaseti açısından efsane bir lider olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv

Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Mart 1992, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi 127, 9191, 7403, 17.11. 93, s.72.

Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Mart 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12752, 351.01. Dış 1994.

Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, Temmuz 1994, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12735, 351.01. Dış 1994, 04099.

Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1995, Ankara 1996, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12935, 351.01. Dış 1996.

Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi 1996, Ankara 1996, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi Arşivi, 12756, 351.01 Dış 1997 05573.

Frankfurter Allgemeine Zeitung Gazetesi, 2 Kasım 1992, s. 24.

Kafkasya ve Orta Asya'daki Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi, AFP, 28 Ekim 1992, s. 2.

Suddeutsche Zeitung, 2 Kasım 1992, s.21.

Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 11 Ocak 1993, Belge No:079-4001-001.

Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 20 Aralık 1992, Belge No:125211/081/1/001.

Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 24 Haziran 1995, Belge No: 108-001.003.

Süleyman Demirel Külliyesi Bilgi ve Belge Merkezi, Bilgi Notu: 7 Ocak 1993, Belge No:151811/001/1/02.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 12 Ağustos 1992, Belge No: 12.08.1992, Sayı: 187-912.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 14 Ağustos 1992, Belge No: 14.08.1992, Sayı: 88718-912/10.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 14 Ağustos 1992, Belge No: 14.08.1992, Sayı: 301-1001.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 24 Ekim 1992, Belge No: 24.10.1992, Sayı: 2304.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, 27 Ekim 1992, Belge No: 27.10.1992, Sayı: 27-12.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 1002/123 Sayı: 8, Orta Asya/Genel-8080, ss.1-17. ve s. 34.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 585148111858-214/12 Sayı: 1001.10.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 84 Sayı: 217/Hizmete Özel/b-137.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 901 Sayı: 1757527/318, ss. 1-39.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 91559157893 Sayı:36042-5.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No 918650 Sayı: -, Hizmete Özel s.-1-25.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 10121 Sayı: 13.1.1994/525.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 10121 Sayı: 13.1.1994/525.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 141 Sayı: 128622101/01/01.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: 451752 Sayı: 57527707/1757/2896285.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: a.12747 Sayı: 47571451.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:17852. 1852/91.5.7.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:175255622. /92.5.59/31.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:7512. /93.857.1.1.17.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: Tacikler 94.850.94.Haziran.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: 251.186.442.633184.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı: 4103/3.A.2.49, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları Dış Basında Türk Cumhuriyetlerinin Ankara Zirvesi.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:782.1.1/942.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:989.561.1/101.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 922101.010.010/1

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 285.151.1/558.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 87.1.1/719.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 23918735687/1229852.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:7090767-91.1/1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:00437-9.1/1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P247.561.1/101.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P250.561.1/101.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P251.561.1/101.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P351.111.1/,51.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P301.1.1/1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P321.111.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P320.111.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P83.19924.17.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P79.1994.111.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı P79.1994.111.2.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1001.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1004.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1007.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1013.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1027.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1029.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1032.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P939.1994.1.1.1034.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P235.1994.1.10100.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P631.1999.1.1.3.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P631.
1999.1.1.21.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P631.
1999.1.1.27.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.27.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.29.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.32.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.34.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.37.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.41.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.43.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R78.
29.11. 1999.1.1.48.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R178.
29.11. 1999.1.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:R178.
29.11. 1999.1.3.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P108..
1999.1.101.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P108..
1999.1.102.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:P108..
1999.1.104.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı:
1984.14.3.1.D /12158.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 10.98.892546.61.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/2.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/3.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No:Sayı: 35842.1.1/4.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Kültür ve Sanat Dosyası, Belge No:Sayı:S. 5895198.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Kültür ve Sanat Dosyası, Belge No:Sayı:S. 29.5644.10255.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi, Kültür ve Sanat Dosyası, Belge No:Sayı:S. 29.5644.10658.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:4074/1 ve 4074/2.1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:12-92. 3.1.1/72.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:4089.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:1252. 2.1/9195.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı: 728. 1.1/10658.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı: 10.1.1.1/745.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı: 78.1.1.2/16117.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:12-92. 3.1.1/72.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:00767-9421.1/1.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi Ve Belge Merkezi,, Belge No:Sayı:1954-9287. 3.1.1/700.

Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Belge No: Sayı:782. 1.1/942.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 1. Birleşim 01.09.1991 Pazar, Dönem 18, Cilt 63, Yasama Yılı 5, s. 4.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 16. Birleşim 17.12.1991 Salı, Dönem 19, Cilt 01, Yasama Yılı 1, s. 611.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 21. Birleşim 26.12.1991 Perşembe, Dönem 19, Cilt 02, Yasama Yılı 1, s. 387.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 43. Birleşim 06.12.1990 Perşembe, Dönem 18, Cilt 51, Yasama Yılı 4, s. 10.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 47. Birleşim 13.12.1990 Perşembe, Dönem 18, Cilt 53, Yasama Yılı 4, s. 21.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 49. Birleşim 15.12.1990 Cumartesi, Dönem 18, Cilt 53, Yasama Yılı 4, s. 291.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 67. Birleşim, 23. 1. 1990 Salı, Dönem: 18 Cilt: 39 Yasama Yılı: 3, ss. 258-264.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 71. Birleşim 22.01.1991 Salı, Dönem 18, Cilt 55, Yasama Yılı 4, s. 393.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 80. Birleşim 21.02.1990 Çarşamba, Dönem: 18 Cilt: 41 Yasama Yılı: 3, ss. 269-271.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 9. Birleşim, 30.11.1991 Cumartesi, Dönem 19, Cilt 1, Yasama Yılı 1, s. 239.

TBMM Tutanak Dergisi, 7. Birleşim, 25 Kasım 1991, s.134-135

Türk Cumhuriyetleri Zirve Konferansı, Ankara'da Başlıyor, Almanya'nın Sesi Radyosu, 30 Ekim 1992.

Türkiye ile Azerbaycan Arasında Altı Anlaşma İmzalandı, AFP, 2 Kasım 1992.

Türkiye ile Azerbaycan Arasında Siyasi ve Ekonomik İşbirliğini Öngören Altı Anlaşma İmzalandı, BBC, 2 Kasım 1992.

Türkiye ile Azerbaycan, İlişkilerin Geliştirilmesi Konusunda Anlaşmalar İmzaladılar, AP, 2 Kasım 1992.

Türkiye, Müslüman Cumhuriyetlerin Katılacağı Zirveye Evsahipliği Yapıyor, Associated Press, 28 Ekim 1992, Süleyman Demirel Külliyesi, Bilgi ve Belge Merkezi, Dış Basında Türk Cumhuriyetlerinin Ankara Zirvesi (30-31 Ekim 1992), 35439, 4503, 3.A.2.49, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, s. 1-2.

Kitaplar

Aggestam, Lisbeth, Role Conceptions and the Politics of Identity in Foreign Policy, Norwegian Research Council Working Papers, University of Stockholm 1999. Ayrıca bkz. <http://www.arena.uio.no/>, (28.07.2018).

Aggestam, Lisbeth, Role theory and European Foreign Policy: A Framework of Analysis, (Edt.) Elgstrom, Ole, and Smith, Michael, The European Union's Roles in International Politics: Concepts and Analysis, Routledge, London 2006.

Altıncı Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 20-23 Mart 1998, Bursa, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Emre Ofset, Ankara 1999.

Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Alkım yayınevi, Onyedinci baskı, İstanbul 2010.

Armaoğlu, Fahir, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, İstanbul: İş Bankası Yayınları, İstanbul 1993.

Armaoğlu, Fahir, Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Aydın Suavi, ve Taşkın, Yüksel, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2016.

Aydın, Mustafa, Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler, (Edt.) Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt 2: 1980 – 2001, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2009.

Aydın, Mustafa, ve Ereker, Fulya, Türkiye'de Güvenlik: Algı, Politika, Yapı, Uluslararası İlişkiler, Cilt 11, Sayı 43 (Güz 2014).

Aydingün, Ayşegül, ve Balım, Çiğdem, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dili Halklar–Türkiye ile İlişkiler, I. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

Bacık, Gökhan, ve Coşkun, B. Balamir, Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası 1991-2001, (Edt) Çaylak, Adem, vd., Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika, Savaş Yayınevi, 5. Baskı, Ankara 2014.

Bahadır, Tural, Ortaklıktan Krize Türkiye-ABD İlişkileri, Astana Yayınları, Ankara 2016.

Baharçiçek, Abdülkadir, Soğuk Savaş’ın Sona Ermesinin Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri, (Der.) Bal, İdris, 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004.

Bal, İdris, Turkey’s Relations with the West and the Turkic Republics: The Rise and Fall of the Turkish Model, Routledge, London 2000.

Balcı, Ali, 1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği, (Edt.) Yenigün, Cüneyt, ve Efeğil, Ertan, Türkiye’nin Değişen Dış Politikası, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2010.

Balım, Çiğdem, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Birinci Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

Başaran, Ali, Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu -Türkiye İlişkileri 1992-2000, İmaj Yayınevi, Ankara 2019.

Benes, Vit, Role Theory: A conceptual framework for the constructivist foreign policy analysis. Mezinárodní Vztahy, 2010, Vol. 45:4, 72.

Beşinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 11- 13 Nisan 1997, Ankara, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Işık Matbası, Ankara 1998.

Bıyıklı, Mustafa, Bağımsızlığının 25. Yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Arasında Kırgızistan’ın Üye Olduğu Ortak Kuruluşlar, Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset, BYR Publishing House, Bişkek/Kırgızistan 2017, ss. 377-406.

Bora, Taml, Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler, İletişim yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2017.

Bostanoğlu, Burcu, Türk- ABD İlişkilerinin Politikası, İmge Kitabevi, İstanbul 1999.

Bozdağlıoğlu, Yücel, Konstrüktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi, (Der.) Arı, Tayyar, Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1 Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika, MKM Yayınları, Bursa 2012.

Bozdağlıoğlu, Yücel, Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach, Routledge, 2005.

Büyükkakıncı, Erhan, Sovyet sonrası Orta Asya’da Türkiye’nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile ilişkileri, (Edt.) Sönmezoğlu, Faruk, Türk Dış Politikasının Analizi, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2004.

Çaman, Efe, Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik, (Edt.) Demirtepe, M. Turgut ve Özkan, Güner, Usak Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2013, s.138.

Çetinsaya, Gökhan, Türkiye’nin Ekseni Batı Askeri İttifakıdır, Mülakatlarla Türk Dış Politikası: Cilt 3, (Edt.) Özdal, Habibe, ve Dinçer, Bahadır, vd., Usak Yayınları, Ankara 2010.

Dokuzuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 21-23 Aralık 2001, İstanbul, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, İnkansa Ofset, Ankara 2006.

Dördüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 24-26 Mart 1996, Ankara, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Yücel Ofset, Ankara 1997, ss. 28-29.

Durmuş, Mustafa, ve Yılmaz, Harun, Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkileri, (Edt.) Aydıngün, Ayşegül, ve Balım, Çiğdem, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.

Ergen, Cengiz, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.

Erhan, Çağrı, ABD ve NATO'yla ilişkiler, (Edt.) Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt I 1919-1980, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Eriş, Oğuz, Körfez Krizi ve Türkiye'de Karar Alma Süreci, Değişen Dünya ve Türkiye, (Der.) Sönmezoğlu, Faruk, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.

Erol, Mehmet Seyfettin, 20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek, (Der.), Erol, Mehmet Seyfettin, ve Gürler, Yavuz, Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler, Türksav Yayınları, Ankara 2011.

Erol, Mehmet Seyfettin, Avrasyacılıktan Türk Avrasyasına Türk Dünyasının Değişen Jeopolitiği, TÜRKSAV Türk Dünyası 25 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler içinde, (Der.) Erol, Mehmet Seyfettin, ve Gürler, Yavuz, Akçağ Yay, Ankara 2016.

Erol, Mehmet Seyfettin, Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler, (Edt.) Çakmak, Haydar, Türk Dış Politikası 1919-2008, Platin Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2008.

Eryılmaz, Bilal, Bürokrasi ve Siyaset-Bürokratik Devletten Etkin Yönetime, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27.

Friedman, Milton, Kapitalizm ve Özgürlük, Eksi Kitaplar, 4. Baskı, İstanbul 2017.

Gareth, Winrow, Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity, Central Asian Survey, 1994, Vol.II, No.3.

Genç, İlhami, Neoliberal İktisat Politikaları ve Sosyal Devlet Arasındaki İlişkilerin, Analizi ve Sosyal Devletin Geleceği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Gülnur, Aybet, Turkey's Foreign Policy and Its Implications for the West: A Turkish Perspective, Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, 1994, London.

Gültekin, Mücahit, Türkiye-ABD İlişkilerinin Psikolojisi, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, ss. 345-404.

Gümüş, Burak, Feminist Açıdan AKP'nin Dış Politikası, (Edt.) Turan, Sibel, vd., Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, Bursa 2015, s. 313-350.

Güzel, Abdurrahman, Hacı Bektaş Veli El Kitabı, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2018, s.42.

Hacip, Yusuf Has, Kutatgu Bilig, (Çev.) Çakman, Ayşegül, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 138.

Hollis, Martin, and Smith, Steve, Explaining and Understanding International Relations, Oxford: Clarendon Press 1990.

İkinci Türk Devlet ve Topulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 20-23 Ekim 1994, İzmir Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, İkinci Baskı, Levent Yayıncılık, Ankara 1996, s.27.

İnel, Hakan, Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in siyasi liderliklerinin karşılaştırılmalı analizi, Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

İyikan, Necati, Türk Dış Politikasında Orta Asya'nın Yeri, Dünya Jeopolitiğinde Türkiye, (Edt.) Çomak, Hasret, Hiperlink Yayınları, 2011, s. 242.

Kapitsa, Mikhail Stepanovich, Rus-Türk İlişkilerinin Geleceği, Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1999, ss. 221-223.

Karakuzu, Taner, Mikro Milliyetçilik: Yugoslavya Örneği, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2013.

Karpat, Kemal H., Türk Dış Politikası Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 264-265.

Komşuoğlu, Ayşegül, Siyasal Yaşamda bir Lider Süleyman Demirel, Bengi Yayınları, İstanbul 2008.

Kongar, Emre, 21.Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 23. Basım, İstanbul 1999, ss. 474 - 475.

Kowert, Paul A., Completing the Ideational Triange: Identity, Choice and Obligation in International Relations, (Edt.) Shannon, Vaughn P. and Kowert, Paul A., Psychology and Constructivism in International Relations: An Ideational Alliance, USA: The University of Michigan Press, 2011, s. 32.

Krotz, Ulrich, National Role Conceptions and Foreign Policies: France and Germany Compared, Program for the Study of Germany & Europe Working Paper no. 02: 1, Cambridge, Harvard University, Massachusetts 2002, s. 6.

Kut, Şule, Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları, Bağımsızlığın İlk Yılları, (Der) Behar, Büşra Ersanlı, Ankara 1994, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 280.

Le Prestre, Philippe G., (Edt.), Role Quests in the Post-Cold War Era: Foreign Policies in Transition, Montreal-London-Buffalo: McGill –Queens University Press, 1997, s. 3-4.

Manisalı, Erol, Bıçak Sırtındaki Dünya ve Türkiye, Yayına Haz: Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul 1998, s.127.

Mercer, Jonathan, Anarchy and Identity, International Organization, 1995, vol. 49, issue 2, s. 235.

Mumcu, Uğur, Bütün yazıları: Amerika Küsmesin, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 39.

Onuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 18-20 Eylül 2006, Antalya Kemer, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri 1. Cilt, Başak Yayıncılık, Ankara 2007.

Oral, Sander, Turkey and the Turkic World, Central Asian Survey, 1994, Vol.13, No.1.; Akiner, Shirin, Central Asia: New Arc of Crisis, Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, London 1993.

Oran, Baskın, Türk Dış Politikası 1980-2001, Cilt II, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 393.

Pultar, Gönül, (Edt.), Ağır Gökyüzünde Kanat Çırpamak Sovyet-sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel Kimlik Arayışı ve Müzakeresi, Tetragon Yayınları, İstanbul 2012.

Sander, Oral, Siyasi Tarih (1918-1994), İmge Kitabevi, İstanbul 2014, s. 257-259.

Sekizinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 24-26 Mart 2000, Samsun, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Poyraz Ofset, Ankara 2001, ss. 50-54.

Sönmezoglu, Faruk, Son Yıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015, Der Yayınları, İstanbul 2016, s. 371.

Sönmezoğlu, Faruk, Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 207.

Şihmantepe, Aydın, Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel Dış Politika Kriz Davranışları Üzerine Bir Araştırma, Şubat 2019 İstanbul, Cinius Yayınları, s. 69-70.

Şihmantepe, Aydın, Türkiye’de Dış Politika Krizlerinde Karar Alıcının Operasyonel Kodları: Süleyman Demirel örneği, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 314.

Thibault, Jean F., and Levesque, Jacques, The Soviet Union/Russia: Which Past for Which Future?, (Edt.), Le Prestre, Philippe. G., Role Quests in the Post-cold War Era: Foreign Policies in Transition, Kingston: McGill-Queen’s University Press, Montreal 1997.

Togan, İsenbike, Bugünü Anlamak için Orta Asya Tarihine Bir Bakış, (Edt.) Komşuoğlu, Ayşegül, ve Balım, Çiğdem, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dili Halklar-Türkiye İle İlişkiler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

Tunçer, İdil, Rusya Federasyonu’nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye, (Der), Özkan, Gencer, ve Kut, Şule, En Uzun On Yıl Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündemindeki Doksanlı Yıllar, Buke Yayınları, İstanbul 1998, s. 463.

Turgut, Hulusi, Adriyatik’den Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, Doğu Yakası’nın Hikayesi, I. Cilt, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001.

Turgut, Hulusi, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel, cilt İki, ABC Basın Ajansı, Ankara 2001.

Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, Levent Yayıncılık, Ankara 1993, s.1.

Türk, Fahri ve Karakuzu, Taner, Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Eğitim ve Kültür, (Edt.) Acar, Hasan, Türkiye-Kazakistan İlişkileri, Nobel Yayınları, İstanbul 2021.

Türk, Fahri, Türkiye ve Tacikistan İlişkileri, <https://www.youtube.com/watch?v=mGPO8xJfmA&t=586s>, (12.12.2021).

Türk, Fahri, Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007); bilig, Güz / 2009, Sayı 5.

Türk, Fahri, Dış Güçlerin Kıskacındaki Ülke: Tacikistan, yayın aşamasında, 2022.

Türk, Fahri, Ekim Devrimi'nden Günümüze Orta Asya'da Rus Azınlığı ve Rusça: Kazakistan ve Tacikistan Örnekleri, 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu; Ankara, 2018, ss. 449-456, http://turksovyet.hacettepe.edu.tr/sovyetkitap_060718.pdf, (15.10.2021).

Türk, Fahri, Günesin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan, Astana Yayınları, Ankara, 2017.

Türk, Fahri, Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Ortadoğu 1990'lardan Günümüze, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2013, s. 1-2.

Türk, Fahri, Türkiye ile Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler 1992-2009, (Edt.) Türk, Fahri, Türk Dış Politikasında Güncel Paradigmalar, Kriter Yayınevi, İstanbul 2010, ss.1-15.

Türk, Fahri, Türkiye Tacikistan İlişkileri 1991-2015, 4. Uluslararası Türk Şöleni, 17- 19 Mayıs 2016, Erzurum, 2016.

Türk, Fahri, Türkiye'nin 1990'lardaki Kültür Dış Politikaları ve Yansımaları, (Der.) Efeğil, Ertan ve Kalaycı, Rıdvan, Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi, Cilt I, Nobel Yayınları, Ankara 2012.

Türk, Fahri, ve Karakuzu, Taner, Türkiye-Kazakistan İlişkilerinde Eğitim ve Kültür, (Edt.) Acar, Hasan, Türkiye-Kazakistan İlişkileri, Nobel Yayınları, İstanbul 2021.

Uslu, Nasuh, 1965-1970 Dönemi Dış Politika, (Edt.) Çaylak, Adem, vd., Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika, Savaş Yayınevi, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 483.

Uzgel, İlhan, Doksanlarda Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar, (Der.) Özcan, Gencer, ve Kut, Şule, En Uzun Onyıllık: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar, Büke Yayınları, İstanbul 2000, ss. 393-433.

Üçüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 30 Eylül-2 Ekim 1995, İzmir, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları, İkinci Baskı, Yücel Ofset, Ankara 1997, s. 30.

Wendt, Alexander, Identity and Structural Change in International Politics, (Edt.), Lapid, Yosef and Kratochvil, Friedrich, The Return of Culture and Identity in IR Theory, Lynne Rienner Publishers, London 1995, s. 51.

Wheeler, Thomas, Turkey's role and interests in Central Asia, Saferworld October 2013.

Winrow, Gareth, Türkiye, Orta Asya'da Bağımsızlığını Yeni Kazanmış Devletler ve Trans-Kafkasya, (Der.) Kirişçi, Kemal, ve Rubin, Barry, Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002, ss. 262-288.

Yedinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 2-4 Temmuz 1999, Denizli Pamukkale, Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, İnkansa Ofset, Ankara 2000, ss.31-32.

Yetkin, Çetin, Türkiye'de Askeri Darbeler Ve Amerika, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995, s. 14-15.

Yılmaz, Oktay Berrin, Feminizm ve Uluslararası Örgütler: Kadın Hareketinin Bir Kazanımı Olarak Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), (Edt.) Turan, Sibel, vd., Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, Bursa 2015, s.351-384.

Zeybek, Namık Kemal, Önce Bilgi ve Bilinç, Yeni Türkiye, Semih Ofset, Ankara 1997, ss. 40-41.

Zeybek, Namık Kemal, Türk Dünyası Deyince Türkiye'nin Orta Asya'daki İlk Adımları, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2013, s. 101.

11. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, 17-19 Kasım 2007, Bakü, Yurd Ofset, Bakü 2008.

Makaleler

Adigbuo, Richard, Beyond IR Theories: The Case for National Role Conceptions. Politikon, Vol. 34 Issue 1, ss. 83-97.

Akalın, Şükrü Haluk, Geleceğe Atılan İmza: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Anlaşması, Türk Dili, Cilt: XCVII, Sayı: 696, Aralık 2009.

Aksu, Fuat, “Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar”, Uluslararası İlişkiler, Cilt 13, Sayı 59, 2018, s. 65-87, DOI: 10.33458/uidergisi.523830.

Amirbek, Aiderbek, Türk Dili Konuşan Ülkeler Arası İlişkiler ve İş Birliklerinin Gelişmesi ve Entegrasyon Sürecine Yönelik Çözüm Önerileri, s. 169., https://www.academia.edu/41462652/T%C3%BCrk_Dili_Konu%C5%9Fan_%C3%9C%C5%9Fkiler_ve_%C4%B0%C5%9F_Birliklerinin_Geli%C5%9Fmesi_ve_Entegrasyon_S%C3%BCrecine_Y%C3%B6nelik_%C3%87%C3%B6z%C3%BCm_%C3%96nerileri, (15.04.2021.)

Aras, Bülent, Turkey’s Policy in the Former Soviet South: Assets and options, Turkish Studies, 2000, 1:1.

Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA), <http://www.mfa.gov.tr/avrupa-kafkasya-asya-ulastirma-koridoru.tr.mfa>, (21.01.2020).

Ayan, Ergin, Avrasya’da Değişen Dengeler Üzerinde Oynanan Küresel Oyunlar, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1, 1(2010).

Aydın, Mustafa, Turkey and central Asia: Challenges of change, Central Asian Survey, 1996, 15:2.

Bahadır, Tural, Amerika Birleşik Devletleri, Orta Asya ve “Yeni Büyük Oyun” Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi. Ocak 2014 Cilt:5 Sayı:1.

Baki, Pelin Musabay, Avrasya’da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi Bilge Strateji, Cilt 6, Sayı 11, Güz 2014.

Bal, İdris, Uluslararası Politikada Türk Modelinin Yükselişi ve Düşüşü, Bilig, 2000, Yaz.

Barnett, Michael, Institutions, Roles and Disorder: The Case of Arab States System, International Studies Quarterly, Vol. 37, 1993.

Biddle, Bruce J., Recent Developments in Role Theory, Annual Review of Sociology, 12, 1986.

Chafetz, Glenn, Abramson, Hillel, ve Grillot, Suzette, Role Theory and Foreign Policy: Belarussian and Ukranian Compliance with the Nuclear Nonproliferation Regime Political Psychology, Vol. 17 , No. 4, International Society of Political Psychology, Blackwell Publishers, Massachusetts 1996.

Chafetz, Glenn, The Struggle for a National Identity in Post-Soviet Russia, Political Science Quarterly, Vol. 111, No. 4, The Academy of Political Science 1997.

Çandarlı, Aslı, Şahin Ürk Dünyası İle Kültürel İlişkiler Bağlamında Yapılandırılan Kurum ve Kuruluşlar, Turkish Studies Volume 12/26.

Çarıkçı, Emin, Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü, Bilig 7, Güz 98, s.1-5. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3515-published.pdf>, (12.10.2020).

Çelikpala, Mitat, Bugüne Tarih Olarak Bakmak: Türkiye-Rusya İlişkilerinin Serencamı ve Geleceği, Dış Politika & Güvenlik 2019/5.

Çuhadar, Esra, Kaarbo, Juliet, Kesgin, Baris ve Taner, Özkeçeci Binnur, Personality or Role? Comparisons of Turkish Leaders Across Different Institutional Positions, Political Psychology, Vol. 38, No. 1, 2017 doi: 10.1111/pops.12333.

Dikkaya, Mehmet, Türk Cumhuriyetlerinde Yabancı Yatırımların Sektörel ve Ülkeler Arası Dağılımı, Bilig 2, Güz 99, ss. 1-30. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3466-published.pdf>, (12.10.2020).

Erol, Mehmet Seyfettin, Türkmenistan Devleti'nin Dış Siyaseti Ve Daimî Tarafsızlık Statüsü, s.46, <https://www.altayli.net/turkmenistan-devletinin-dis-siyaseti-ve-daimi-tarafsizlik-statusu.html.pdf>, (04.07.2021).

Fida, Zeeshan, Central Asia's Place in Turkey's Foreign Policy Policy Perspectives, 2018, Vol. 15, No. 1, ss. 113-125.

Frank, Andre Gunder, The Centrality of Central Asia, Studies in History, 1992, 8(1), ss. 43–97.

Freeman, Michael, ve Topuzkanamış, Şafak Evran, Neoliberal Politikalar ve İnsan Hakları, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 17(2), ss. 165-188.

Grossman, Michael, Role Theory and Foreign Policy Change: The Transformation of Russian Foreign Policy in the 1990s, International Politics, vol. 42, 2005, s. 337.

Güney, Nurşin Ateşoğlu, The New Conditions of Security in the Post-Cold War Period: Turkey, NATO and EU, EU-Turkish Relation Dossier, http://selene.uab.es/_cs_iuee/catala/obs/dossier_turquia/tk_analisis/eutr_02_2003guney.pdf, (10.09.2019).

Harnisch, Sebastian, Role Theory: Operationalization of Key Concepts, Heidelberg University 2010, https://www.uni-heidelberg.de/md/politik/harnisch/person/publikationen/harnisch_2010_role_theory_conceptualization_of_key_concepts.pdf, (23.06.2018).

Holsti, Kaleji Jaakko, National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy, *International Studies Quarterly*, Vol. 14, Issue 3, September 1970.

Holsti, Ole R., The Belief System and National Images: A Case Study, *The Journal of Conflict Resolution*, Volume: 6 issue: 3, 1962, ss. 244-252.

Karaağaçlı, Abbas, 2013. Orta Asya Devletleri'nde Siyasal İstikrar ve Ekonomik Gelişmenin Karşılıklı Etkileşimi, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (20), s.170-179, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kdeniz/issue/16855/175376>, (08.11.2019).

Karakuzu, Taner, Türkiye - Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, *ESBA Dergisi*, Ocak 2020 Cilt:11 Sayı:1, ss. 74-89., <https://www.esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-d-tr/sayi-20>, (11.09.2021).

Kardaş, Tuncay ve Erdağ, Ramazan, Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year:2012, s. 169, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/17766>, (28.06.2018).

Kazakistan Ülke Raporu, TİKA, No: 13, Ankara 1995, s. 41.

Kemal, İnat, Türkiye-İrak İlişkilerinde Terör Sorunu, https://www.setav.org/turkiye-irak-iliskilerinde-teror-sorunu/?fbclid=IwAR2eRzKJ1dytiFwKrFATGc_xTiRzb9K1TQ1oUiLbtwoeAHGHAzTELXaT1kM, (17.09.2019).

Konsey Genel Sekreteri Halil Akıncı ile Yapılan Röportaj,” *Diplomatik Vizyon*, Mayıs-Haziran 2011, Sayı: 2, http://www.turkkon.org/uploads/R%C3%83%C2%B6portaj_1.Pdf, Erişim Tarihi: 11.12.2019.

Magid, Alvin, Role Theory, Political Science and African Studies, World Politics, Vol. 32:02, 1980, s. 322-323.

Mamatkulov ve Askarov/Türkiye Davası, 46827/99, 46951/99 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 4 Şubat 2005), (11.09.2021).

Mango, Andrew, The Turkish Model, Middle Eastern Studies, 1993, Vol.29, No.4.; Raphael, Israeli, Return to the source: the republics of Central Asia and the Middle East, Central Asian Survey, 1994, Vol.13, No.1.

Özal, Turgut, Türkiye'nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır, Türkiye Günlüğü, Sayı 19, 1992, ss. 12-13.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'ne katılacağız, <https://aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-turk-dilikonusan-ulkeler-isbirligi-konseyine-katilacagiz/1131701>, (01.05.2018).

Putnam, Robert D., Diplomacy and Domestic Politics: The Logics of Two Level Games, International Organization, Vol. 42, No. 3, The MIT Press Summer 1988, ss. 427-460.

Richter, James G., Perpetuating the Cold War: Domestic Sources of International Patterns of Behavior, Political Science Quarterly, Vol. 107:02, 1992, s.271- 301.

Robins, Philip, Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States, Middle East Journal Vol. 47, No. 4 (Autumn, 1993), ss. 593-610.

Sağlam, Mehmet, Türk Cumhuriyetleri ile Eğitim İlişkilerimiz, Yeni Türkiye, Yıl 3, Sayı 15, Cilt 1, Semih Ofset, Ankara 1997, s. 683.

Shih, Chih-yu, National Role Conception as Foreign Policy Motivation: The Psychocultural Bases of Chinese Diplomacy, International Society of Political Psychology, Vol. 9, No. 4, 1988, s. 599-631.

Sümer, Gültekin, Dış Politikada Süreklilik-Değişim Çekişmesi, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 23, 2010, ss. 73-75.

Tacikistan İç Savaşı Tarafları ve Nedenleri (1992-1997), 'Geçmişten Günümüze Yerel, Bölgesel ve Küresel Krizler', 1. Bozok Uluslararası Siyaset Bilimi Kongresi, 24-26 Ekim 2018, Bildiri Kitabı, Yozgat, 2018, ss. 226-238.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı, Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Uluslararası Hukuk ve Politika Cilt: 9, Sayı: 36, 2013.

TİKA resmi internet sitesinden, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>, 07.07.2018.

TİKA, Kazakistan Ülke Raporu, TİKA Yayınları, Ankara, 1994.

TİKA, Tarihçe, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/tarihce-222>, (16.11.2021).

TİKA'dan Kazakistan'a Destek, Anadolu Ajansı, 14 Mayıs 2016, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tikadan-kazakistana-destek/572299>, (08.11.1019).

Tür, Özlem ve Aydın, Çiğdem, Koyuncu Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları, s. 4-19, <http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2013/02/feminist-uluslararasi-iliskiler.pdf>, (30.05.2018).

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dünyası Liderleri Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesinde bir araya geldi, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dunyasi-liderleri-turk-devletleri-teskilati-zirvesinde-bir-araya-geldi_2399, (16.11.2021).

Türk keneşi, <https://www.turkkon.org/tr/zirveler>, (21.01.2020).

Türk, Fahri, Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, Gazi Akademik Bakış, Sayı: 9, Cilt. 17, Kış 2015, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74050>, (15.10.2021).

Türk, Fahri, Tacikistan İç Savaşı Tarafları ve Nedenleri (1992-1997), 1. Bozok Uluslararası Siyaset Bilimi Kongresi 'Geçmişten Günümüze Yerel, Bölgesel ve Küresel Krizler', Yozgat Bozok Üniversitesi, 24-26 Ekim 2018 Yozgat, <https://iibf.bozok.edu.tr/upload/dosya/wvjf.pdf>, (15.10.2021).

Türk, Fahri, Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi Köktencilikten İlimli İslam Anlayışına, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, Cilt: 18, 2014.

Türk, Fahri, Tacikistan'da Dış Güçler: Rusya, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, İran ve Türkiye, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 8, Cilt: 2., <https://www.esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-c-tr/sayi-15>, (15.10.2021).

Türk, Fahri, The Turkish Tajikistani Relations 1991 2014, ESCAS, Türk, Fahri, Tacikistan, Yeni Türkiye, Sayı. 23, Cilt: 96, 2017.

Türk, Fahri, Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2008 Cilt 10 Sayı 2.

Türk, Fürk, Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2008, Cilt 10 Sayı 2, ss. 53-81.

Türkiye Cumhuriyeti Taşkent Büyükelçiliği, Büyükelçilik, <http://taskent.be.mfa.gov.tr/Mission/About>, (16.02.2019).

Uzun, Adem, Türk Devlet ve Toplulukları İle İlgili Eğitim Faaliyetlerimiz, Bilig 1, Güz 6, ss. 147-162, <http://Bilig.Yesevi.Edu.Tr/Yonetim/İcerik/Makaleler/3699-Published.Pdf>, (12.10.2020).

Üstün, Senem, The Turkish Yearbook of International Relations, Sayı:27, 1997, ss. 31-54.

Wendt, Alexander, Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics, International Organization, Vol. 46:02, 1992, s. 391-425.

Wendt, Alexander, Collective Identity Formation and the International State, The American Political Science Review, Vol. 88:02, American Political Science Association, June 1994, ss. 384-396.

Wish, Naomi Bailin, Foreign Policy Makers and Their National Role Conceptions, International Studies Quarterly, Vol. 24:4, 1980, ss. 532-533.

Yalçınkaya, Fatih, Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010) Esba Dergisi, Cilt:1 Sayı:1, Haziran 2010, http://www.esbadergisi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=29&lang=tr, (20.12.2017).

Yaş, Zeyrekli Sedef, Türkiye'nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel'in Rolü, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Haziran 2013, Cilt: 4, Sayı: 2, http://www.esbadergisi.com/images/sayi7/turkiyenin_orta_asya_politikasinda_demirelin_rolu.pdf, (05.06.2017).

Gazeteler

Akyol, Kürşat, Kırgızistan Devlet Başkanı Akayev Cumhuriyet'e Verdiği Özel Demeçte Ankara'nın Vaatlerini Yerine Getirdiğini Söyledi: Ağabeyimiz Türkiye'ye Minnetarız, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Ekim 1993.

Akyol, Taha, Pantürkizm, Milliyet Gazetesi, 6 Temmuz 1993, s. 16.

Altı Cumhurbaşkanı Ankara'da Buluşuyorlar, Nezavisimaya Gazeta, 30 Ekim 1992, s. 10-11.

Ankara Deklerasyonu Yayınlandı, Suddeutsche Zeitung, 2 Kasım 1992, s. 21-22.

Ankara Tanımada İhtiyatlı, Milliyet Gazetesi, 2 Aralık 1991, s. 12.

Ankara Zirvesi: Geniş İşbirliği Arzusu, AFP, 31 Ekim 1992, s. 14.

Ankara, Türk Cumhuriyetlerinin Liderlerini Ağırlıyor, BBC, 28 Ekim 1992, s. 3.

Ankara'da Türk Cumhuriyetleri Zirvesi, ZDF, 30 Ekim 1992, s. 11-12.

Ankara'daki Doruk Toplantısında, Siyasi ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması İmzalandı, BBC, 31 Ekim 1992, s. 13-14.

Armaoğlu, Fahir, Görüşmeler ve Sonrası, Milliyet Gazetesi, 19 Eylül 1967.

Balbay, Mustafa, Türk Cumhuriyetleri, Cumhuriyet Gazetesi, 30 Ocak 1994, ss.1-16.

Balkanlar ve Orta Asya Arasında, Türkiye'nin Anahtar Rolü Hızla Gelişiyor, Salzburger Nachrichten, 31 Ekim 1992, s. 12-13.

Başlamış, Cenk, Demirel'in Orta Asya Planı, Milliyet Gazetesi, 27.07.1998, s. 19, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/6cpE_x2B_9_x2F_VNmVdm9iKtuUmIw_x3D__x3D_, (06.07.2018).

Bayar, Mehmet Ali, Avrasya'nın Sokrat'ı Süleyman Demirel, T24, 21 Haziran 2020, <https://t24.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-bayar/avrasya-nin-sokrat-i-suleyman-demirel,27116>, (23.06.2020).

Berberoğlu, Oya, Aşkabat'taki Türk Camii ortada kaldı, Hürriyet Gazetesi, 5 Haziran 1998.

Beş Orta Asya Cumhuriyeti'nin Liderleri Doruk Toplantısı için Ankara'da, Londra Radyosu, 30 Ekim 1992, s. 5.

Cumhurbaşkanı Demirel Resmi Ziyaretlerde Bulunmak Üzere Tacikistan'a Gitti, 'Bölgede İstikrar İstiyoruz.', Cumhuriyet Gazetesi, 11 Eylül 1995, s. 6.

Cumhuriyetler bizi ağabey olarak görüyor, Hürriyet, 18 Aralık 1991.

Çandar, Cengiz, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/turkiye-modeli-niye-olmuyor-nasil-olur-1144803/>, (11.07.2019).

Dağılan SSCB'de Türkî Cumhuriyetler, Orta Asya Uyanıyor, Milliyet, 20 Aralık 1991.

Demirel Gücü, Sabah Gazetesi, 19 Ekim 1994, s. 1.

Demirel Ortak Alfabe İstedi, Hürriyet Gazetesi, 27 Eylül 1999, s.1.

Demirel Taşkent'e Gitti, Milliyet Gazetesi, 24 Eylül 1967, s.1.

Demirel, Ezici Bir Farkla Başkan Oldu, Milliyet Gazetesi, 30 Kasım 1964. s. 7.

Demirel, Tercüman Gazetesi, 11 Mart 1993, s.1.

Dünya Forumu İstanbul'da Körfez'e Ekonomi Zirvesi, Cumhuriyet Gazetesi, 7 Haziran 1991, s.1-19.

Dünya Forumu, Milliyet Gazetesi, 7 Haziran 1991, s. 8.

ECO'da Hedef Serbest Dolaşım, Cumhuriyet Gazetesi, 7 Temmuz 1993, s.4.

Frankfurter Allgemeine Zeitung Gazetesi, 2 Kasım 1992, s. 24.

Güresin, Evcet, Türk - Sovyet İlişkileri, Cumhuriyet gazetesi, 21 Eylül 1967, s.1.

Hükümetin Türkî atağı, Cumhuriyet Gazetesi, 17 Aralık 1991.

Hükümetin Türkî atağı, Hürriyet, 17 Aralık 1991.

İyi perspektifler, Cumhuriyet Gazetesi, 19 Eylül 1967, s. 3.

Kafkasya ve Orta Asya'daki Türkçe Konuşan Devletler Zirvesi, AFP, 28 Ekim 1992, s. 2.

Kazak Cumhurbaşkanı İstanbul'da, Hürriyet Gazetesi, 28 Eylül 1991, s.1.

Kazakistan'la kapsamlı işbirliği, Cumhuriyet Gazetesi, 27 Eylül 1991, s. 1.

Kerimov, Türkiye'de Muhalefet İstemiyor, Milliyet Gazetesi, 25 Haziran 1994, s. 1.

Küçükşahin, Şükrü, Demirel Gediği Ben Kapatıyorum, Hürriyet Gazetesi, 19.07.1997, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/demirel-gedigi-ben-kapatiyorum-39255718>, (09.03.2021).

Küçükşahin, Şükrü, Orta Asya Kimsenin Nüfuz Bölgesi Değil, Hürriyet Gazetesi, 18.07.1997.

Külebi, Ali, Batı'nın Türk Birliği Korkusu, Strateji Dergisi Eki, Cumhuriyet Gazetesi, 18 Haziran 2007, Sayfa 24.

Meclis Feshedildi, Dünya Gazetesi, 28 Mayıs 1960, s.1.

Orta Asya Misafirleri, Cumhuriyet Gazetesi, 24 Şubat 1992, s. 1.

Orta Asya'ya Türk modeli, Cumhuriyet, 21 Aralık 1991.

Özal'ın konuğundan Demirel'e Övgü, Hürriyet Gazetesi, 27 Eylül 1991, s. 1.

Özbek Cumhurbaşkanı Demirel'e 'Ağabey' dedi, Hürriyet, 17 Aralık 1991.

Özbekler gitti. Kırgızlar geldi, Hürriyet, 18 Aralık 1991.

Sovyet cumhuriyetlerinin tümünü tanıyoruz, Cumhuriyet, 18 Aralık 1991.

Sovyetler Son, Milliyet Gazetesi, 22 Aralık 1991, s. 1.

Suddeutsche Zeitung, 2 Kasım 1992, s.21.

Şimdi de Kırgızistan Cumhurbaşkanı geliyor, Cumhuriyet, 18 Aralık 1991.

Tanıma gerçeğin kendisidir, Cumhuriyet, 22 Aralık 1991.

Toker, Metin, Sefalar getirdin, Sülman Yoldaş!, Milliyet gazetesi, 29 Eylül 1967, s. 2.

Türk Cumhuriyetleri Zirve Konferansı, Ankara'da Başlıyor, Almanya'nın Sesi Radyosu, 30 Ekim 1992.

Türk Rus Düellosu, Milliyet Gazetesi, 19 Ekim 1994, s. 1-20.

Türker, Suat, Başkent Moskova'da Kosigin Karşılıdı, Milliyet Gazetesi, 20 Eylül 1967, s.1-7.

Türkeş Sözcü mü?, Hürriyet Gazetesi, 4 Mayıs 1992, s. 1, 12.

Türkiye ile Azerbaycan Arasında Altı Anlaşma İmzalandı, AFP, 2 Kasım 1992.

Türkiye ile Azerbaycan Arasında Siyasi ve Ekonomik İşbirliğini Öngören Altı Anlaşma İmzalandı, BBC, 2 Kasım 1992.

Türkiye ile Azerbaycan, İlişkilerin Geliştirilmesi Konusunda Anlaşmalar İmzaladılar, AP, 2 Kasım 1992.

Türkiye ve Beş Eski Sovyet Cumhuriyeti Liderleri, ikili ve Çok Taraflı İlişkilerin Geliştirilmesi Konusunda Anlaştılar ve Demirel, Türk Cumhuriyetleri Zirvesini Başarılı Olarak Niteledi, Moskova Radyosu, 2 Kasım 1992, s. 28-29.

Türkiye ve Beş Eski Sovyet Cumhuriyeti Zirvesi Sona Erdi, Reuter, 31 Ekim 1992.

Türkiye, Müslüman Cumhuriyetlere Ekonomik Birlik Çağrısında Bulundu, AP, 30 Ekim 1992.

Türkiye: Kardeş Ülkeler Konferansı, Le Figaro, 30 Ekim 1992, s. 8-10.

Türkiye: Model Devlet ve Lokomotif, General Anzeiger, 30 Ekim 1992, s. 6-7.

Türkiye: Pragmatizmin Ağır Bastığı Bir Toplantı, Le Figaro, 2 Kasım 1992, s. 22-23.

Türkler, Ankara'da, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2 Kasım 1992, s. 20.

Türkler, Cumhuriyetin Kuruluşunu Kutluyor, Reuter, 29 Ekim 1992, s. 4.

Türk-Sovyet ilişkileri, Cumhuriyet Gazetesi, 19 Eylül 1967, s. 3.

Yine Ruslar, Hürriyet Gazetesi, 19 Ekim 1994, s. 1.

Yücel, Can, "Moskova Dönüşü Kabine Değişecek", Ant Dergisi, Sayı 39, 26 Eylül 1967, s. 6.

İnternet Kaynakları

<http://www.egedesonsoz.com/haber/demirel-e-en-yakin-isimden-tarihe-isik-tutan-yazi-/902092>, (20.11.2018.)

<https://www.bookdepository.com/Turkeys-New-Geopolitics-Graham-Fuller/9780813386591>, (18.06.2018).

Resmi Gazete, Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı Kurulması, 206 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin İki Maddesinin Değiştirilmesi ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellere Bir İlave Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 27 Ocak 1992, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21124.pdf>, (16.11.2021).

<http://www.uzxalqharakati.com/books/4-m-salih-hakinda.pdf>, (11.09.2021).

Mülakatlar

Egemendik Derneği Başkanı Erkinbek Djoroev ile 21 Nisan 2018 tarihinde Bişkek/Kırgızistan'da yapılan görüşme.

EKLER

EK 1. Türkiye-Kazakistan Arasındaki Antlaşma ve Anlaşmalar

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan, Ticaret Ve Ekonomik Ve Teknik İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar, 2000/401 10.05.2000, 24045

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Alman Şehrinde Yerleşik, Türkiye Emlak Bankası A.Ş. İştiraki Türkiye-Kazakhstan International Bank'm Sermayesinin 1 Milyar Tenge'ye Yükseltilmesi Sonucu Ortaya Çıkan Sermaye Artışına Diğer Ortakların Katılmaması Durumunda Rüçhan Haklarının Tamamının Türkiye Emlak Bankası A.Ş. Tarafından Kullanılması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Bakanlar Kurulu Kararları 99/13769 25.12.1999 23917

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hükümetlerarası Karma Ekonomik İşbirliği Komisyonu Birinci Dönem Toplantısı Protokolü'nün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 99/13540 27.11.1999 23889

Türkiye İle Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan Ve Tacikistan Arasında İmzalanan "Sınai Mülkiyetin Korunması Alanında Patent Kuruluşları Arasında İşbirliği İle İlgili Niyet Protokolü"Nün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12283 24.01.1999 23590

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12115 20.12.1998 23559

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret Ve Ekonomik Ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4365 02.06.1998 23360

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Askeri Alanda Eğitim, Teknik Ve Bilimsel İşbirliği

Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/1092127.04.199823325

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî Alanda Eğitim, Teknik Ve Bilimsel İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun4335 07.02.1998 23251

Kazakistan İle Türkiye Arasında İmzalanan Hukukî Konularda Adli Yardımlaşma Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10186 12.11.1997 23168

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Sağlık Ve Tıp Alanında İşbirliğine Dair Anlaşma"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10162 10.11.1997 23166

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Cezai Konularda Karşılıklı Adli Yardımlaşma Ve Suçluların İadesi Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9717 17.08.1997 23083

Türkiye Cumhuriyeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Konsolosluk Sözleşmesi'nin Onaylanmasına Dair Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9723 14.08.1997 23080

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Ve İşbirliği Antlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9626 03.08.1997 23069

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Hukukî Konularda Adli Yardımlaşma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun 4287 26.07.1997 23061,

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Ve İşbirliği Antlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9626 03.08.1997 23069

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Hukukî Konularda Adli Yardımlaşma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4287 26.07.1997 23061

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı İle Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Arasında Yapılan Eğitim Ve Bilim Alanlarında İşbirliği Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9354 16.06.1997 23021

Türkiye Cumhuriyeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4250 22.05.1997 22996

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Ve İşbirliği Antlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4260 22.05.1997 22996

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Bilim Ve Teknik Alanında İşbirliği Anlaşması" İle "Çevre Alanında İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9286 05.05.1997 22980

Türkiye İle Kazakistan Arasında Cezaî Konularda Karşılıklı Adli Yardımlaşma Ve Suçluların İadesi Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4243 10.04.1997 22960

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8664 08.11.1996 22811

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alman Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması Ve Eki Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar, 4155 31.07.1996 22713

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8664 08.11.1996 22811

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alman Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme

Anlaşması Ve Eki Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun
Mevzuat Türü: Kanunlar 415 31.07.1996 22713

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Antalya İlinin
Kemer İlçesindeki Taşınmazın Kazakistan Cumhuriyetine Kullandırılmasına İlişkin
Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun Mevzuat Türü:
Kanunlar 4157 31.07.1996 22713

Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında İmzalanan Bitki Koruma Ve Karantina Alanında İşbirliği Anlaşmasının
Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve
Sözleşmeler 96/8314 30.06.1996 22682 Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle
Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Bitki Koruma Vc Karantina
Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8314 30.06.1996 22682

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında İmzalanan Hava Taşımacılığı Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar
Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8083 08.05.1996
22630

Kazakistan İle Türkiye Arasında İmzalanan Hava Taşımacılığı Anlaşmasının
Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve
Sözleşmeler 96/8083 08.05.1996 22630

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Hayvan Sağlığı Alanındaki İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında
Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7893
06.04.1996 22603

Türkiye Cumhuriyeti Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı İle Kazakistan
Cumhuriyeti Tanım Bakanlığı Arasında Teknik, Bilimsel Ve Ekonomik İşbirliği
Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası
Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7732 23.01.1996 22532

Tekel Genel Müdürlüğünün Kazakistan Cumhuriyetinin Shimkent Şehrinde
Kurulmuş Olan R. J. Reynolds Tobacco Kazakistan Şirketine %20 Sermaye Payı
Oranında İştirakine İzin Verilmesi Hakkında Karar Mevzuat Türü: Bakanlar Kurulu
Kararları 95/7121 12.08.1995 22372

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8664 08.11.1996 22811

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alman Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması Ve Eki Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4155 31.07.1996 22713

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Antalya İlinin Kemer İlçesindeki Taşınmazın Kazakistan Cumhuriyetine Kullandırılmasına İlişkin Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulduğu Hakkında Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4157 31.07.1996 22713

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Bitki Koruma Vc Karantina Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8314 30.06.1996 22682

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Hava Taşımacılığı Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8083 08.05.1996 22630

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hayvan Sağlığı Alanındaki İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7893 06.04.1996 22603

Türkiye Cumhuriyeti Tanım Ve Köyişleri Bakanlığı İle Kazakistan Cumhuriyeti Tanım Bakanlığı Arasında Teknik, Bilimsel Ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7732 23.01.1996 22532

Tekel Genel Müdürlüğünün Kazakistan Cumhuriyetinin Shimkent Şehrinde Kurulmuş Olan R. J. Reynolds Tobacco Kazakistan Şirketine %20 Sermaye Payı Oranında İştirakine İzin Verilmesi Hakkında Karar Mevzuat Türü: Bakanlar Kurulu Kararları 95/7121 12.08.1995 22372

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4018 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4023 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Ulaştırma Bakanları Arasında İmzalanan Mutabakat Zaptının Onaylanmasına Dair Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 94/5652 27.06.1994 21973

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Ulaştırma Alanında İşbirliği Protokolünün Onaylanmasına Dair Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 94/5601 10.06.1994 21956

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Eğitim, Bilim, Kültür Ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 3925 10.12.1993 21784

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasındaki Hava Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 3932 10.12.1993 21784

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasındaki Vize Muafiyeti Anlaşmasına Ek Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4895 09.11.1993 21753

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkistan Şehrinde Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk- Kazak Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4734 14.09.1993 21698

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkistan Şehrinde Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk- Kazak Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4734 14.09.1993 21698

Kırgızistan, Özbekistan Ve Kazakistan'a Eximbank Kredisi Verilmesine İlişkin Mutabakat Muhtırasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4472 01.08.1993 21655

Türkiye İle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Ve Azerbaycan Arasında İmzalanan Haberleşme Alanında İşbirliğine İlişkin Protokollerin Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4587 07.07.1993 21630

EK 2. Türkiye-Kırgızistan Arasındaki Antlaşma ve Anlaşmalar

Türkiye İle Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan Ve Tacikistan Arasında İmzalanan "Sınai Mülkiyetin Korunması Alanında Patent Kuruluşları Arasında İşbirliği İle İlgili Niyet Protokolü"Nün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12283
24.01.1999 23590

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü İle Kırgızistan Eğitim, Bilim Ve Kültür Bakanlığı Arasında İmzalanan "1998-2000 Yıllarına Ait İşbirliği Protokolü"Nün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12208 11.01.1999 23580

Türkiye Cumhuriyeti Sermaye Piyasası Kurulu İle Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Menkul Kıymetler Piyasası Ulusal Komisyonu Arasında İmzalanan İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12113 21.12.1998 23560

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Ormancılık Alanında İşbirliği Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12114
20.12.1998 23559

Kırgızistan İle Türkiye Arasında İmzalanan "Gümrük Hizmetleri Alanında İşbirliği Ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12116 20.12.1998
23559

Kırgızistan İle Türkiye Arasında İmzalanan "Ebedi Dostluk Ve İşbirliği Antlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/11362 15.07.1998 23403

Kırgızistan İçişleri Bakanlığı İle Türkiye İçişleri Bakanlığı Arasındasuçla Mücadele Ve Toplumsal Güvenliğin Sağlanması Konularında İşbirliğine Dair Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10844 20.04.1998 23319

Türkiye Cumhuriyeti Orman Bakanlığı İle Kırgızistan Cumhuriyeti Orman Bakanlığı Arasında İmzalanan "Ormancılık Alanında İşbirliğine İlişkin Protokol"Un

Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10504 01.02.1998 23245

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Sağlık Ve Tıp Alanında İşbirliğine Dair Anlaşma"nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10296 19.12.1997 23205

Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek Şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmaya Ek Protokol'un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10318 19.12.1997 23205

Kırgızistan İle Türkiye Arasında İmzalanan Sağlık Ve Tıp Alanında İşbirliğine Dair Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10296 19.12.1997 23205

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmaya Ek Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10318 19.12.1997 23205

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Gümrük İlişkilerinin İlkelerine Dair Mutabakat Muhtırası"nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10263 05.12.1997 23191

Kırgızistan İle Türkiye Arasında İmzalanan Hava Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10229 25.11.1997 23181

Kırgızistan Cumhuriyetine Yapacağı Eğitim Elbisesi Bağışına Dair Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9990 09.10.1997 23135

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti'ne 10.000 Adet Eğitim Elbisesi Bağışlamasına Dair Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9990 09.10.1997 23135

Kırgızistan Cumhuriyetine Yapacağı Eğitim Elbisesi Bağışına Dair Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9990 09.10.1997 23135

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti'ne 10.000 Adet Eğitim Elbisesi Bağışlamasına Dair Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9990 09.10.1997 23135

Kırgızistan İle Türkiye Arasında İmzalanan Ücretsiz Sağlık Hizmetlerine Dair Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9988 08.10.1997 23134

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hava Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4290 26.07.1997 23061

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümetine 10.000 Adet Eğitim Elbisesi Bağışlamasına Dair Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğu Hakkında Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4293 26.07.1997 23061

Kırgızistan İle Türkiye Arasında İmzalanan İstatistik İşbirliği Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9484 30.06.1997 23035

Kırgızistan İle Türkiye Arasında Karşılıklı Büyükelçilik Faaliyetlerinin Gayrimenkul Ve Malî Veçhelerine İlişkin Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8878 10.01.1997 22873

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tüzüğü Metni İle İlgili Mutabakat Zaptının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8488 23.09.1996 22766

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı İle Kırgızistan Cumhuriyeti Öğretim Ve Bilim Bakanlığı Arasında Eğitim Ve Bilim Alanlarında İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8489 22.09.1996 22765

Kırgızistan Öğretim Vebilim Bakanlığı İle Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı Arasında Akdolunan Eğitim Ve Bilim Alanlarında İşbirliği Anlaşmasının Onoaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8489 22.09.1996 22765

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan, Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek Şhrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Millet Meclisi Kararları; Kırgızistan Öğretim Vebilim Bakanlığı İle Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı Arasında Akdolunan Eğitim Ve Bilim Alanlarında İşbirliği Anlaşmasının Onoaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8489 22.09.1996 22765

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan, Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek Şhrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Millet Meclisi Kararları 96/8350 06.08.1996 22719

Kırgız İle Türkiye Arasında İmzlanan, Kırgızistanın Başkenti Bişkek Şhrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmanın Onayı Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8350 06.08.1996 22719

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek Şhrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4144 23.06.1996 22675

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Çevre Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7833 25.02.1996 22562

Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Çevre Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7833 25.02.1996 22562

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticari Ve Ekonomik İşbirliği Konulunda Türk-Kırgız Karma Ekonomik Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7567 09.01.1996 22518

T. C. Ziraat Bankasının, Kırgızistan Cumhuriyeti'nde Ortak Olarak Kurulacak Bankaya, Bankanın Sermayesinin % 50'sini Geçmemek Kaydıyla İştirak Etmesi Ve Bankanın Unvanında Türk Kelimesinin Kullanılmasına İzin Verilmesi Hakkında Karar Mevzuat Türü: Bakanlar Kurulu Kararları 95/7315 12.10.1995 22431

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kara Ulaştırması Karma Komisyon Toplantısı Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6935 03.07.1995 22332

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kara Ulaştırması Karma Komisyon Toplantısı Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6935 03.07.1995 22332

Türkiye Cumhuriyeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6462 12.02.1995 22200

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6463 12.02.1995 22200

Türkiye Cumhuriyeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4025 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4013 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4014 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı İle Kırgızistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Arasında İmzalanan Teknik, Bilimsel Ve Ekonomik İşbirliği Protokolünün Onaylanmasına Dair Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4773 11.09.1993 21695

Kırgızistan, Özbekistan Ve Kazakistan'a Eximbank Kredisi Verilmesine İlişkin Mutabakat Muhtırasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4472 01.08.1993 21655

Türkiye İle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Ve Azerbaycan Arasında İmzalanan Haberleşme Alanında İşbirliğine İlişkin Protokollerin Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4587 07.07.1993 21630

EK 3. Türkiye-Türkmenistan Arasındaki Antlaşma ve Anlaşmalar

Türkmenistan İle Türkiye Arasındaki Hazar-Geçişli Türkmenistan -Türkiye - Avrupa Gaz Boru Hattı Projesinin (Hgb) İfası Ve Türkmenistandan Türkiyeye Doğal Gaz Satışına İlişkin Anlaşmanın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 99/13776 11.01.2000 23930

Türkiye Cumhuriyeti Ve Türkmenistan Arasındaki Hazar-Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Gaz Boru Hattı Projesinin (Hgb) İfası Ve Türkmenistandan Türkiyeye Doğal Gaz Satışına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4466 11.11.1999 23873

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Yasa Dışı Yollardan Ülkeye Sokulan Veya Çıkartılan Kültürel Eserlerin Yakalanması Ve İade Edilmesi Konularında Gümrük İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 99/13028 10.07.1999 23751

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında İmzalanan "Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin Anlaşma"nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10632 10.03.1998 23282

Türkmenistan İle Türkiye Arasında İmzalanan "Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin Anlaşma"nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10632 10.03.1998 23282

Türkiye Cumhuriyeti Orman Bakanlığı İle Türkmenistan Doğal Kaynak Kullanımı Ve Çevre Koruma Bakanlığı Arasında Karşılıklı İşbirliğine İlişkin Memorandum'un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10641 09.03.1998 23281

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında İmzalanan "Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması"nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10642 02.03.1998 23274

Türkmenistan İle Türkiye Arasında Akdolunan "Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10615 01.03.1998 23273

Türkmenistan İle Türkiye Arasında İmzalanın "Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10642 02.03.1998 23274

Türkmenistan İle Türkiye Arasında Akdolunan "Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10615 01.03.1998 23273 1

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü İle Türkmenistan Hidrometeoroloji Genel Kurumu Arasındaki İşbirliğine İlişkin Protokol'un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10440 12.01.1998 23228

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında İmzalanın "Deniz Taşımacılığı Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10361 23.12.1997 23209

Türkmenistan İle Türkiye Arasında İmzalanın "Deniz Taşımacılığı Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10361 23.12.1997 23209

Türkiye Cumhuriyeti Ve Türkmenistan Arasında İmzalanın Konsolosluk Sözleşmesi'nin Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10149 12.11.1997 23168 1

Türkiye Cumhuriyeti Ve Türkmenistan Arasında Konsolosluk Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4289 26.07.1997 23061

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Deniz Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4297 26.07.1997 23061

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı İle Türkmenistan Bilim Bakanlığı Ve Devlet "Senet" Birleşigi Başkanlığı Arasında Eğitim Ve Öğretim

Alanlarında İşbirliği Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9358 15.06.1997 23020

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı İle Türkmenistan Bilim
Bakanlığı Ve Devlet "Senet" Birleşigi Başkanlığı Arasında Eğitim Ve Öğretim
Alanlarında İşbirliği Protokolünün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9358 15.06.1997 23020

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Gelir
Üzerinden Alman Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması Ve Eki
Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar
Ve Sözleşmeler 97/9426 13.06.1997 23018

Türkiye İle Türkmenistan Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte
Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması Ve Eki Protokolün Onaylanmasının Uygun
Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4241 10.04.1997 22960

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında
İmzalanan Çevre Alanında İşbirliği Anlaşması 'Nın Onaylanması Hakkında Karar
Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9084 29.03.1997
22948

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Karşılıklı Büyükelçilik Faaliyetlerinin Gayrimenkul Ve Mali Veçhelerine
İlişkin Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası
Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8877 08.01.1997 22871

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında
Karşılıklı Büyükelçilik Faaliyetlerinin Gayrimenkul Ve Malî Veçhelerine İlişkin
Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü:
Kanunlar 4194 16.10.1996 22789

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Askeri
Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7982 13.04.1996 22610

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Ticari Ve Ekonomik İşbirliği Konulannda Turk-Türkmen Karma Ekonomik
Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat
Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7574 09.01.1996 22518

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar
Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6937 09.07.1995
22338

Türkiye Cumhuriyeti İle Türkmenistan Arasında Türkmenistan'dan Doğal Gaz Alımı Ve Satımı Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6499 21.02.1995 22209

Türkiye Cumhuriyeti İle Türkmenistan Arasında İmzalanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar
Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 94/6388 15.01.1995
22172

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Moğolistan, Türkmenistan Ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümetleri Arasında İmzalanan Eğitim, Bilim, Kültür Ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşmalarının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 94/6205 26.12.1994 22153

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4019 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti İle Türkmenistan Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4022 22.09.1994 22059

Türkmenistan Cumhuriyetinde "Türkmenistan Kalkınma, Yeniden Yapılandırma Ve Özel Sektörü Destekleme Bankası" Ünvanıyla Kurulan Bankaya, Türkiye Halk Bankası Anonim Şirketini %25 Oranında İştirakine İzin Verilmesi Hakkında Karar Mevzuat Türü: Bakanlar Kurulu Kararları 94/5448 28.05.1994
21943

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasındaki Teknik, Bilimsel Ve Ekonomik İşbirliği Protokolünün Onaylanmasına Dair Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/5089 14.01.1994
21818

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ve Türkmenistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Eğitim, Bilim, Kültür Ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşmasının

Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 3924
10.12.1993 21784

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkmenistan Hükümeti Arasında Askeri
Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun
Mevzuat Türü: Kanunlar 3926 10.12.1993 21784

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Ve Azerbaycan İle
Türkiye Arasında İmzalanan Haberleşme Alanında İşbirliğine İlişkin Protokollerin
Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve
Sözleşmeler 93/4587 07.07.1993 21630

Türkiye İle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Ve
Azerbaycan Arasında İmzalanan Haberleşme Alanında İşbirliğine İlişkin Protokollerin
Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve
Sözleşmeler 93/4587 07.07.1993 21630

EK 4. Türkiye-Özbekistan Arasındaki Antlaşma ve Anlaşmalar

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret Ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4511 06.02.2000

23956

Türkiye Cumhuriyeti Orman Bakanlığı İle Özbekistan Cumhuriyeti Orman Bakanlığı Arasında İmzalanan "Ormancılık Alanında İşbirliğine İlişkin Protokol 'Un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/11974 03.12.1998 23542

Özbekistan Devlet Gümrük Komitesi İle Türkiye Gümrük Müsteşarlığı Arasında İmzalanan "Gümrük Personelinin Eğitimi Konusunda Protokol"Un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/11978 02.12.1998 23546

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı İle Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi Arasında İmzalanan "Gümrük Personelinin Eğitimi Konusunda Protokol"Un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/11978 02.12.1998 23541

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Kültürel Varlıkların Kaçakçılığının Önlenmesi Ve İadesinin Sağlanması Konusunda Karşılıklı Yardım Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/11380 22.07.1998 23410

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Sağlık Ve Tıp Alanında İşbirliği Anlaşması"nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10441 10.01.1998 23226

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Turizm Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10386 28.12.1997 23214

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin

Anlaşma"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10362 22.12.1997 23208

Türkiye Cumhuriyeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanın "Hukuki, Ticari Ve Cezai Konularda Adli Yardımlaşma Sözleşmesi"Nin Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/10145 07.11.1997 23163

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hava Taşımacılığı Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9894 12.09.1997 23108

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanın "Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9882 07.09.1997 23103

Türkiye Cumhuriyeti Ve Özbekistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanın Konsolosluk Sözleşmesi'nin Onaylanmasına Dair Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9724 14.08.1997 23080

Türkiye Cumhuriyeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Arasında Ebedi Dostluk Ve İşbirliği Antlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9630 04.08.1997 23070

Türkiye Cumhuriyeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Arasında Hukukî, Ticarî Ve Cezaî Konularda Adlî Yardımlaşma Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4286 26.07.1997 23061

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4298 26.07.1997 23061

Türkiye Cumhuriyeti Ve Özbekistan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4251 22.05.1997 22996

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hava Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4258 22.05.1997 22996

Türkiye Cumhuriyeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Ebedi Dostluk Ve İşbirliği Antlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4261 22.05.1997 22996

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Çevre Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8415 26.08.1996 22739

Özbekistandaki Yeni Projelerin Eximbank Tarafından Finanse Edilmesine İlişkin Adıgeçen Ülke İle İmzalanan Mutabakat Muhtırasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7897 06.04.1996 22603

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Bilim Ve Teknoloji Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7903 05.04.1996 22602

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticari Ve Ekonomik İşbirliği Konularında Türk-Özbek Karma Ekonomik Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7575 07.01.1996 22516

Türkiye Cumhuriyeti Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı İle Özbekistan Cumhuriyeti Kışlak Hocalığı Bakanlığı Arasında Tarım Alanında Bilimsel, Teknik Ve Ekonomik İşbirliği Protokolü'nün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7303 10.10.1995 22429

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Vize Kolaylığı Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Kara Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/7243 28.09.1995 22418

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6948 23.07.1995 22352

Türkiye Cumhuriyeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar

Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 95/6461 12.02.1995
22200

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun
Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4017 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Arasında Yatırımların
Karşılıklı Teşviki Ve Korunması Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna
Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4026 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna
Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 3928 10.12.1993 21784

Kırgızistan, Özbekistan Ve Kazakistan'a Eximbank Kredisi Verilmesine
İlişkin Mutabakat Muhtırasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4472 01.08.1993 21655

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında İmzalanan, Uyuşturucu Ve Psikotrop Madde Kaçakçılığı, Uluslararası
Terörizm Ve Diğer Örgütlü Suçlarla Mücadeleye İlişkin Anlaşmanın Onaylanması
Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4602
21.07.1993 21644

Türkiye İle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Ve
Azerbaycan Arasında İmzalanan Haberleşme Alanında İşbirliğine İlişkin Protokollerin
Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve
Sözleşmeler 93/4587 07.07.1993 21630

EK 5. Türkiye-Tacikistan Arasındaki Antlaşma ve Anlaşmalar

Türkiye Cumhuriyeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Arasında Hukukî, Ticarî Ve Cezaî Konularda Adlî Yardımlaşma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4558 09.04.2000 24015

Türkiye İle Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan Ve Tacikistan Arasında İmzalanan "Sınai Mülkiyetin Korunması Alanında Patent Kuruluşları Arasında İşbirliği İle İlgili Niyet Protokolü"Nün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/12283 24.01.1999 23590

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İ Le Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan "Gümrük İdarelerinin Karşılıklı Yardımlaşmasına İlişkin Anlaşma"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/11977 04.12.1998 23543

Türkiye Cumhuriyeti Orman Bakanlığı İle Tacikistan Cumhuriyeti Orman Bakanlığı Arasında İmzalanan "Ormancılık Alanında İşbirliğine İlişkin Protokol"Un Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 98/10508 01.02.1998 23245

Türkiye Cumhuriyeti Ve Tacikistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan "Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunmasına İlişkin Anlaşma"Nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9889 12.09.1997 23108

Türkiye Cumhuriyeti Ve Tacikistan Cumhuriyeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki Ve Korunmasına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4299 30.07.1997 23065

Türkiye İle Tacikistan Arasında Mevcut İşbirliğinin Güçlendirilmesi, Tacikistan'da Serbest Teşebbüs Ortamının Geliştirilmesinin Sağlanması, Yatırım Projelerinin Hazırlanmasına Katkıda Bulunması, Özelleştirme Programlarına Destek Verilmesi Ve Benzeri Konularda Proje Ve Programların Belirlenmesi İle İlgili Mutabakat Muhtırası'nın Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9481 30.06.1997 23035

Türkiye Cumhuriyeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Dostluk Ve İşbirliğinin Temel İlkeleri Hakkındaki Anlaşmanın Onaylanmasına Dair

Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 97/9461
19.06.1997 23024

Türkiye Cumhuriyeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Arasında Kültür İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8585 06.11.1996 22809

Türkiye Cumhuriyeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Turizm Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8530 30.09.1996 22773

Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Ve Tacikistan Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Arasında Tıp Bilimleri Ve Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8403 23.08.1996 22736

Enver Paşanın Naaşının, (Tacikistanda Şehit Olan Asker Ve Devlet Adamı) İstanbul Kağıthane Hürriyet-İ Ebediye Anıtı Sahası İçerisinde Uygun Bir Yere Defnine İzin Verilmesine Dair Karar Mevzuat Türü: Bakanlar Kurulu Kararları 96/8376 01.08.1996 22714

Tacikistan İle Türkiye Sağlık Bakanlıkları Arasında İmzalanan Tıpbilimleri Ve Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8403 23.08.1996 22736

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İmzalanan Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8311 30.06.1996 22682

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Spor Alanında İşbirliğine İlişkin Protokolün Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8315 28.06.1996 22680

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Eğitim Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/8316 28.06.1996 22680

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Bilim Ve Teknoloji Alanında İşbirliği Anlaşmasının Onaylanması Hakkında
Karar Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7894
08.04.1996 22605

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti
Arasında Çevre Alanında İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanması Hakkında Karar
Mevzuat Türü: Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 96/7828 14.02.1996
22554

Türkiye Cumhuriyeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Ve
İşbirliğinin Temel İlkeleri Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun
Bulduğuna Dair Kanun Mevzuat Türü: Kanunlar 4020 22.09.1994 22059

Türkiye Cumhuriyeti İle Tacikistan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Ticaret
Ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması İle Tacikistan'a Eximbank Kredisi Verilmesine
İlişkin Mutabakat Muhtırasının Onaylanması Hakkında Karar Mevzuat Türü:
Milletlerarası Andlaşmalar Ve Sözleşmeler 93/4536 03.07.1993 21626